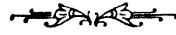

॥ भगवद्गीता ॥

२५

धृतराष्ट्र उवाच ।
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
 सञ्जय उवाच ।
 दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
 व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३
 अत्र शूरा महेष्वासा भीमाकुन्तिसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित् कुन्तिभोजश्च द्रौप्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६
 अस्माकं तु विशिष्टा ये ताभिर्बोध द्विजोत्तम ।
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥
 भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्ताजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९

२५

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशशृङ्गिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सदगुरुन् । संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १
 भारते सर्ववेदार्थी भारतार्थश्च कृत्स्नशः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मंता ॥ २
 कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् । अन्ये नृपासनाकाण्डात्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३
 तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नेदं यत्सदुपासते । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य क्षुपास्यादन्यतेरिता ॥ ४
 इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकेण हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डाद्वित्रयात्मा निगद्यते ॥ ५

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वास्तुक्यादाप्रिमं वृत्तान्तं बुभुक्षुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्रे इति । तत्र वेदे 'तेषां कुरुक्षेत्रं देव-यजनमास' इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् । 'अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इत्य-विमुक्ताख्यं ब्रह्मप्रामिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वं चास्यात्र हि जन्तोः प्राणेषुःकममाणेषु रुदस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनासावभूतीभूत्वा मोक्षीभवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् । एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुक्षेत्रान्तर्गतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनम् । प्रवर्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रप्रवणत्वात् । तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः पाण्डवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥ व्यूढं व्यूहचनया रितं आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबद्धार्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति । पूर्ववैरसूचनेन क्रोधो-दीपनार्थं विशेषणम् ॥ ३ ॥ महेष्वासा महान्त इष्वासाः

धनुषि येषां ते युयुधानः सारथीविः द्रुपदश्च महारथः इत्येकः ॥ ४ ॥ धृष्टकेत्यादयः पद ॥ ५ ॥ युधामन्युत्तमौजसौ सौमद्रोऽभिमन्युः पञ्च । द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ चकारात् पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा प्राह्याः । सर्वेऽपि महारथा एव । तद्वक्षणं तु—'एकादश सहस्राणि योधयेद्यस्तु घन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तद्युनोर्घाथः स्मृतः' इति ॥ ६ ॥ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधं बुध्यस्व । भौवादिकस्य परस्मै-पादिनो बुधेरिदं रूपम् । संज्ञार्थं अस्मत्पक्षेऽपि शूराः सन्ती-तिज्ञापनार्थम् । परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहभङ्गो माम्भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विवर्णः स्वप्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथ-पदस्थाने तथैव चेति क्वचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्ये शल्यकृत-वर्मप्रस्तुतयः शस्त्राणि विदारकाणि रज्ज्वादीनि । प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानि येषां ते नाना-शस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १०
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु मवन्तः सर्व एव हि ॥ ११
 तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
 ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुप्रोपमणिपुष्पकौ ॥ १६
 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौमद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
 अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुर्गद्यस्य पाण्डवः ॥ २०
 हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

पर्याप्तं परित आप्तं परितोष्ठिनं पाण्डवसैन्यं हि समाश्रौ-
 हिणीमितत्वात् । वहुनैकादशाश्रौहिणीमितेनास्मसैन्येन
 वेष्टयितुं शक्यं न तु तदायेनास्मदीयमित्यर्थः । एवं
 च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥ अयनेषु
 ग्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमागेषु स्वे स्वे स्थाने
 स्थिता यूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षन्तु । अयं सेनापते-
 श्चास्त्रैर्वै सर्वोऽपि सेना आकुलीभवेत् । तत्कर्तव्यं स्थिरा च
 भवेदतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्यैवंवदतो दुर्यो-
 धनस्य सञ्जयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन
 विनयेत्यस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् । 'समूहकां कषति
 स्म दैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुवृद्धो भीष्मः । प्राग्विराट-
 नगरादौ दृष्टप्रभावान् पाण्डवान् दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति
 शंखं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थं शत्रुप्रत्ययः ।
 हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यन्त अभिहताः
 कर्मकर्तृरिप्रयोगः ॥ १३ ॥ व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैषम्ये-
 नावस्थितान् कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽव्युत ॥ २१
 यावदेताभिरक्षेऽहं योद्धुकामानवास्थितान् ।
 कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति २५
 तत्रापश्यन् स्थितान् पार्थः पितृन् पितृमहान्
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान्सखींस्तथा
 श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बभूववस्थितान्
 कृपया परयाऽऽविष्टो पिपीदक्षिदमग्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
 गाण्डीवं खंसते हस्तास्वक्त्रैव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३०

प्रदर्शयते ॥ २० ॥ हृषीकेशं सर्वपापमिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन
 परावृत्ताभिज्ञम् । वाक्यमेवाह न तु कश्चिदर्थमिति द्योत-
 नार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह—सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथ-
 स्थापनप्रयोजनमाह—यावदिति । कैः सह मया योद्धव्यं
 मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः । के वा मां
 जेतुं यतन्ते मया वा के जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः
 ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान् न तु शान्तिकामान् । यतो दुर्बुद्धेः
 प्रियं चिकीर्षन्ति तेन तेषामपि तनुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥
 रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥
 महीक्षितां पृथिवीधराणम् ॥ २५ ॥ पितृन् पितृव्यादीन्
 भूरिश्वः प्रभृतीन् । पितामहान् भीष्मादीन् । मातुलान्
 शल्यादीन् । भ्रातृन् दुर्योधनादीन् । पुत्रान् लक्ष्मणादीन् ।
 पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् ॥ २६ ॥
 सुहृदः कृतवर्मादीन् ॥ २७ ॥ कृपया क्रुद्धेन स च स्वजनमिति
 विशेषणं प्रदर्शयते ॥ २८ ॥ सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति
 रोमहर्षा रोमाश्च ॥ २९ ॥

निमित्तानि च पश्यामि विषरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संवन्धिनस्तथा
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्राज्ञः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नाहो वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
 कथं न श्रेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जेनार्दन ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
 अधर्माभिभवत्कृष्ण प्रदृश्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥
 सङ्करा नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोग्धैरैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
 उत्साघन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरकं नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४ ॥

निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३१ ॥
 स्याला इति । स्यालशब्दो दन्त्यादिः ' विजामातुरुतवा-
 घास्यालात् ' इति मन्त्रवर्णात् । ' स्याल्लजानाव-
 पतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्यं स्यतेः ' इति यास्कः
 ॥ ३४ ॥ हन्तुं इच्छाऽपि मम न भवति किमुत हन्तु-
 त्वमित्यर्थः । महीकृते पृथिव्यर्थः ॥ ३५ ॥ आततायिनः ।
 ' अग्निदो गरदश्चैव शस्त्राणिधेनाहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैव
 षष्ठे आततायिनः । आततायिनमायान्तं हन्यादेनाविचार-
 यन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ' इति, यद्य-
 प्येवं तथापि एतान् हत्वा अस्मान् पापमेव आश्रेयस् आत-
 तायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः । ' न हिस्थात्सर्वभूतानि
 इति तु धर्मशास्त्रम् । तच्च पूर्वस्मात्प्रबलं यथोक्तं याज्ञ-
 बल्क्येन ' स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ॥
 अर्थशास्त्रानुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ' इति । अस्मान् हत्वा
 एतान् आततायिनः पापमेवाश्रेयसित्यपरा योजना । तथा
 च एत एवास्मद्वधेन नश्यन्तु न तु वयमेतेषां वधेन नश्याम
 इति भावः ॥ ३६ ॥ ननु ' आहूतो न निवर्तते यूतादपि
 रणादपि ' इति ' विजितं क्षत्रियस्य ' इति च युद्धादिनि-
 वृत्तिर्हि स्या च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा तत् कथं युद्धाभिगृहि-
 तिच्छेदोपायश्च याह-कथमिति । सा हि लोभमूलिका
 स्मृतिः कुलक्षयदोषाविधिना बाध्यते । यथा ' औदुम्बरीं
 स्मृष्टोद्ग्रायेत् ' इति स्पर्शनविधिना विरुद्धा सती ' औदुम्बरीं
 सर्वा वेष्टयितव्या ' इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते । लोभमूलक-
 त्वाद्वत् । न हि विधिमात्राधिकञ्चित्कर्तव्यम् । श्येनादी-
 नामधर्मस्वर्णामप्यवशानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्मात्तत्कृतो न

दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयम् यथोक्तम् ' फलोऽपि
 च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म
 इति कथ्यते ' इति । श्येनादिवत्पापानुबन्धत्वात् युद्धं
 त्राज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रणश्यन्ति अनुष्ठातृणां ब्रह्मनाम-
 भावाद्वाश्लेषं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मोऽभि-
 भवति ॥ ४० ॥ दुष्टासु पुत्रार्थं वर्णान्तरमुपासीनासु ॥ ४१ ॥
 कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तस्त्रियः पुनः
 पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायते । कथं वा
 श्रुतराष्ट्रादीनामसंस्करजत्वमित्याशङ्क्याह—पतन्तीति ।
 हिशब्दो वैदिको प्रसिद्धिं द्योत्यति । सा हि ' न शेषो अग्ने
 अन्यजातमास्ति ' इति श्रुतिः । अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं
 नास्तीति तदर्थः । ' अन्योदयो मनसाऽपि न मन्तव्यो
 ममायं पुत्र इति ' यास्कवचनाच्च । ' ये यजामहे ' इति
 शास्त्रात् । ये वयं स्मस्ते वयं यजामहे इत्यर्थकादृश्यमानस्य
 पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादयं मम पितैवेति निश्चयस्य दुःसाध्य-
 त्वात् । मन्त्रश्च—' योऽहमास्मि स सन् यजे ' ब्राह्मणेऽर्थेवाद्वाच-
 ' न चैताद्विदो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा ' इति ।
 तस्माद्दीजपतेरेव पिण्डादिप्राप्तिर्न तु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डो-
 दकक्रियत्वादवश्यं पितृणां पातो भवति । क्षेत्रजपुत्रस्मृतिस्तु
 इह लोके वंशस्थापनमात्रपरा न तु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदा-
 शुभिक उपकारोऽस्ति । उदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयं च
 संकरोऽस्माभिः स्वयं कृतधेदवश्यमस्मान्बाधियत एवेति
 भावः ॥ ४२ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां—दोषैरिति
 ॥ ४३ ॥

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्वाज्यसुखलोभेन हस्तं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ पर्वणि तु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
हैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ताऽर्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विस्मय सशरं चापं शोकसंविभ्रमानसः ॥ ४७

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
गुरुनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं मैक्षमपीह लोक ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

संख्ये संप्राप्ते ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशे भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः
॥१॥ पर्वणि तु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

६

अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्ती-
त्याशावन्तं राजानं प्रति सञ्जय उवाच-तं तथेति । तम-
र्जुनं तथा । 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव'
इत्युक्तप्रकारेण कृपया ज्ञेहेन न तु दयया परदुःखप्रहाणेच्छारू-
पया तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि
वा नो जयेयुः' इति रूपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात् ।
'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इति जेहातिशयसूचक-
वाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टं व्याप्तं विषीदन्तं 'सीदन्ति
मम गात्राणि' इत्यादिना उत्तररूपं विषादं प्राप्नुवन्तं इदं
वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं 'उवाच मधुसूदनः' इति दुष्ट-
हन्तृत्वादेवार्जुनं निमित्तीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति
त्वया जयाशा न कार्येति भावः ॥ १ ॥ अर्जुनमुद्योजयन्
श्रीभगवानुवाच-कुत इति । कश्मलं वैहव्यं विषमे युद्ध-
सङ्कटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टं सेवितं न तु त्वादृशैः शूरैः न
आर्यैर्जुष्टमिति वा यत्तु आर्यैरजुष्टमिति विप्रहो दर्शितस्तद-
र्थेक्येऽपि पदस्युक्तमदोषादुपेक्ष्य अत एवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च
हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥

तदेवाह-हैव्यमिति । हैव्यं निर्वार्यत्वं न च शक्नोम्य-
वस्थातुमित्युक्तरूपं मा गाः नैतत् त्वयि महादेवप्रतिभटे
युक्तं अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं न तु
शक्तिसहायाद्यभावकृतं तदयत्नत्वा उत्तिष्ठ युद्धाय परन्तप
शत्रुतापन ॥ ३ ॥ ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा ताप-
नीयाः न तु बान्धवाः साधवश्चेत्यर्जुन उवाच-कथ-
मिति । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयन् तवापि दुष्टानपि
शत्रून्नेव तापयतः पूजार्हो अदुष्टो गुरु च भीष्मद्रोणौ
जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं संबो-
धनद्वयं वक्तुः शोकेन विह्वलत्वाच्च पौनरुक्त्यदोषावहमि-
त्यन्ये । इषुभिर्गिति । ताभ्यां सह वाचाऽपि योद्धुमशक्यं
किमुत वाणेरिति भावः ॥ ४ ॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणा-
मपि वधः श्रेयानित्याशङ्क्याह-गुरुनिहति । यद्यपि
त्वदुक्तं प्रशस्तमेव तथाऽपि महानुभावान् गुरुनहत्वा मैक्षमेव
भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवं तर्हि गुरुंस्त्वयत्त्वा दुर्यो-
धनादीनेव दुष्टान् जहीत्याशङ्क्याह-अर्थकामानिति ।
धनार्थिनो गुरुवोऽवश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति ।
तेन तद्वधोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दः पक्षान्तरोपन्या-
सारथः । इहैव न तु परलोके भुञ्जीयेति संप्रश्ने लिङ् । गुरुन-
हत्वा मैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसंपादनं श्रेय इति संप्रश्ने
स्वयमेवान्यपक्षे दूषणमाह-रुधिरप्रदिग्धानिति ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्यः करतल्लो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेष हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्याद्विशिष्टं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपन्नमृद्धं

एवं तर्हि भैक्षमेव तव श्रेयं इत्याशङ्क्याह-न चैतदिति ।
यद्यप्यक्षत्रियस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां
भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्यः ।
ननूक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह-यद्वेति । यदि वा वयं
जयेम शत्रून् यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः इदमपि न
विद्यः । अन्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वाऽऽपद्यत इति
भावः । ननु मायि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत
आह-यानवेति । इष्टनाशाजयोऽपि पराजयरूप एवे-
त्यर्थः । यत्तु निश्चितेऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कत-
रत् श्रेय इति संशयो नोचितः । अतो नः अस्माकं मध्ये
कतरत् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति तदसत् ।
धर्मसंमूढचेता इति वीव्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात्
सैन्यगरीयस्त्वसंशयनैव जयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्य
वैयर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥ उक्तसंशयानेव
पृच्छति-कार्पण्येति । कार्पण्यं दानत्वं स्वभावः शौर्यं
तेजो धृतिर्दाक्ष्यमित्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः । शेषं स्पष्टम्
॥ ७ ॥ ननु 'क्षुद्रं हृदयदैर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप'
इति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः पृच्छसीत्यत आह-न
ह्येति । बन्धुनाशानिमित्तः शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधि-
पत्यलाभेन वा न निवर्तयिष्यत इति युद्धादन्यं कश्चित्
निश्चितरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादभ्याजेन
ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या इहासुत्रार्थफलभोग-
विरागश्च दर्शितः ॥ ८ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढव-
द्वदतीति प्रहसन्निव इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥ अर्जुनस्य
देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चार्धमधीरिति
मोहद्वयम् । तत्राथं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विशल्या श्लोकैरपनि-
नीयन् श्रीभगवानुवाच-अशोच्यानन्वशोचस्त्व-
मिति । 'जीवापितं वाव विलेदं श्रियते न जीवो
श्रियते' इति श्रुतेर्देहाधुपाधिनाशेऽप्याकाशवज्राशरहित-

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०
श्रीभगवानुवाच ।
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२

त्वेन अशोचनीयान् भाष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो
मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाऽहं जीविष्यामीति शोकं
कृतवानसि । एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावान् प्रज्ञावतां
देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् । 'नरके
नियतं वासः' 'पतन्ति पितरो ह्येषाम्' इत्यादीन् ।
भाषसे । परं न तु प्रज्ञावानसि तत्र हेतुः-गतासूनिति ।
गतासून गतप्राणान् देहान्नानुशोचन्ति प्रत्युत निर्हरन्त्येव
एनेन प्राण एवष्टो न तु देहः तथा च श्रुतिः-—'प्राणो ह
पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः' इत्यादिः । अत एव
सप्राणानेतानवगणयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि
धिकत्वामिति वदन्ति । उक्तान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं
वदन्तीति श्लोकवेदप्रासङ्गिकः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः
चेतनत्वात् । व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः दृश्य-
त्वात् । घटवत् । यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र
चेतन्यमुपलभ्येत । तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं मन्वानो
मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान्
बलुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं तत् अर्हार्थं
घटो दुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसोपक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥
ननु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोश-
नाशेनेति तत्राह-न त्वेवाहमिति । त्वमहमिमे च सर्वे
अनादयोऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः । जातु कदाचित् अहं न
आसं इति न, अपि तु आसमेव । तथा त्वमपि नासी-
रिति न अपि त्वासीरेव । इमे जनाधिपाः राजान इत्यु-
पलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य नासञ्जिति न अपि त्वास-
नेवेति योजना । अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह-न चेति ।
न भविष्याम इति नैव किंतु सर्वे भविष्याम एव ।
ननु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽयं पीड्यत इति चेद्य-
क्षवत्तदभिमानमात्रादिति ब्रूमः । यदा हि यक्षः परशरीरे
विशति तदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते तस्य तदानीं

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरस्तु न मुह्यति ॥ १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४

देहाभिमानाभावात् । यश्चतुः बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किं च प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । वृक्षादिष्वपि प्राकर्मस्तीत्यनुमेयम् । स्थावरजीविका प्राकर्मपूर्विका । जीविकात्वात् । पाकादिक्रिया-पूर्वकास्मदादिजीविकावत् । अपि च क्रियावैचित्र्या-त्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोदस्ननादिषु तद्वदिहापि सुख-दुःखादिवैचित्र्यं प्राकर्मवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सयो-जातस्थ गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणा-न्नासश्च प्राग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्ति-श्चोच्छ्वासादिवादित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपि च कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् । यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टक-विघेने खिद्यते एवं शत्रुहतायां देवदत्तप्रतिमायां कण्टकेन विद्धायां देवदत्ता व्यथते । तत्र व्यथाहेतुर्नान्तरं धातु-वैषम्यं नापि बाह्यं कण्टकवेधादि, किन्तु केकलं प्राकर्ममात्रम् । एवं च बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽ-नादिः संसारः इति न देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिन् लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासून् देहानिति विशेषणेन । अत्र सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधित-मिति भेदः ॥ १२ ॥ अथप्येवं तथापीष्टेद्विवियोगजः शोऽको भवत्येवेत्याशङ्क्याह—देहिन इति देहो स्थूलसूक्ष्मौ विद्येते अस्य स देहो चिदात्मा तस्य यथाऽस्मिन् स्थूल-शरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि एक एवाहं बाल आस-मिदानीं वृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिमानादेषं बालादिशरी-रेभ्योऽन्यत्वं च । व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं दुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलच्छ-रीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्य-वस्थाभेदादनेकरूपं, एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्म-भेदात्सुखरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकं भवति । ततश्चोक्तन्या-येन स्थूलादिवसूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव । एवं च शोकादिधर्मिणो लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन्विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानिकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यागा-द्धारं न बाधेते अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लो-क-योगेतासूनिति वयमिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम् । अत्र तु देहिन इत्येकवचनं उपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति

ज्ञेयम् । तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुर्धेकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ' इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ' इति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य सिद्धम् । तेन देहादानाम-नित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदि-तव्यम् ॥ १३ ॥ ननु आत्मनो लिङ्गशरीरादन्यत्वेऽप्यहं दुःखी-त्याद्यनुभवात् 'दुःखादिधर्माप्रयत्वं दुर्वारं ततश्च भीष्मा-दिबन्धुवर्गनामे सति दुःखसम्बन्धो भवत्येवेत्याशङ्क्याह— मात्रास्पर्शा इति । मांयन्ते विषया आभिस्ता मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा । दश प्रशामात्राः वागादयः । दश भूत-मात्राः नामादयः कौषातिकप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा प्राद्याः । तासां स्वर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन संबन्धः इति व्याख्येयम् । यद्वा । मात्रा प्रमात्रा सह स्वर्शाः विषयेन्द्रि-यसंबन्धाः । स्वर्शशब्दस्य तद्वाचित्वं 'स्पर्शान् कृत्वा बहि-र्बाह्यान्' इत्यत्र दृष्टम् । तत्र स्पर्शपदेन तद्वतोर्विषयेन्द्रिययोरपि लाभः । तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह संबन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवदगमापायिन उत्पत्तिविनाशशीला अत एवा-नित्याश्च तद्वदेव सुखदुःखदाश्च । अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय भारतेत्युत्तमवश्यत्वेन धीरत्वमस्य सूच-यति प्रमातृत्वादिरनर्था हि सुप्तिसमाधिप्रहावेशादिष्वभावा-ज्जाग्रत्स्वप्नादौ भावाच्च कादाचित्कतया आत्मनि प्रतीय-मानोऽपि रज्ज्जगतादिवन्मिथ्याभूतः सन्न तद्धर्मत्वं भजते । यद्धि यत्राभेदेन कदाचिद्धाति कदाचिन्न तत्तत्राप्यस्तं रज्ज्ज्वामिव सर्पः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदा-चिद्धाति अतो मिथ्येति निश्चितेन प्रतीचि प्रमातृसंबन्ध एव नास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबन्धायोगात् । प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां तु प्रतीचि संबन्धो दूरापेत एव । कथं तर्ह्यैतानि दुःखित्वप्रत्ययः तत्तदुपाधिताशक्त्याप्या-सादिति ब्रूमः । अत एव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानु-वर्तते । स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते । तथा च श्रुतिः— 'स यत्तत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्य-सङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति । 'कामः सङ्गो विचिकित्सा' इत्यादि श्रुतिरेतत्सर्वं मन एवेति अभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारो-पादानत्वं मनस एवाह । तस्मात्स्वप्न इवात्मानि दुःखि-त्वप्रतीतिभ्रान्तिरेवेत्येष्टवियोगजनितां तां तितिक्षस्वेति भावः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७

तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह-यं हीति । एते मात्रा-
स्पर्शाः प्राक् व्याख्यातरीत्या त्रिविधा अपि यं जायति
स्वप्नेऽसंप्रज्ञातसमाधौ वा न व्यथयन्ति स्वाऽप्यज्ञा प्रच्या-
वयन्ति । पुरुषं पूर्वं अष्टाशु वसतीति पुरुषस्तम् । पुरुष
' कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथापराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मन-
आदिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो विद्यदादिकं च कामश्च
कर्म च तमः पुनरधो पूः ' इति प्रसिद्धाः । यद्वा । स्थूल-
सूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्भावादत्र पुरिति तम एव
ग्राह्यम् । तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविकृतत्वं दर्शितम् ।
पुरुषर्षभेति त्वमन्येतदनुभवितुं योग्योऽसि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वा-
दिति सूचयति । उपाधित्रयत्यागादेव समे दुःखसुखे यस्य
तं न हि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शो
भवत इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वं । धीरं ध्यायिनं योगिनं
न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति
॥ १५ ॥ ननु सुप्तिसमाध्यादौ त्यक्तोपाधेरालम्बनः सम-
दुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तप्तायःपिंडस्य दग्धत्व-
मिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारम् । उपाधिश्च मूलप्रकृतेभ्यापि-
काया मात्रारूप इति तत्सत्त्वे तु न निर्मूलोच्छेदमर्हत्यतः
सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह-नासत
इति । प्रमात्रादिरागमापांथित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जु-
गादेवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति ।
अयमर्थः-प्रमात्रादिभूलाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः मूला-
ज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणमात्राज्ञान पुनः प्रमात्रा-
द्युद्भवोऽस्तीति निष्प्रत्ययममृतत्वं ज्ञानास्तिद्वयतीति । नन्व-
प्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्या-
दावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्व-
मस्तु इत्याशङ्क्याह-नाभावो विद्यते सत इति ।
सदस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते । सुषुप्त्या-
दावप्यनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः । 'सुखमहमस्त्वाप्तं न किञ्चि-
देवेदिषम्' इत्युक्त्यानेन परामर्शदर्शनात् तदनुभवमन्तरेण
तयोः परामर्शसंभवात् । अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुति-
रपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नितःत्वं चाह ।
'यद्दे तज्ज पश्यति पश्यन्वे तज्ज पश्यति न हि द्रष्टृष्टेर्विप-
रिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाज्ज तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं यत्पश्येत्' इति । यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि
सतोऽर्थस्य सुषुप्त्यादावदर्शनं साक्षिध्याभावाद्वा द्रष्टृहंलो-
पाद्वा वक्तव्यम् । नाथः । आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र

सद्भावकल्पनायोगात् । नान्यः । उदात्ततया श्रुत्यैव तज्जि-
षेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं
दुर्वचम् । ननु सत आकाशादेः क्वचिदपि देशे काले चाभावो
यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशान्तरेऽभावोऽस्ति
प्रागस्ततोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः तत्त्वमुच्यते 'नासतो
विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभ-
वेन निरस्यति-उभयोरपीति । अन्तो याथात्म्यम् । यथा,
स्वप्ने नभःकुंभरज्जुगादयो नित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वा-
दिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यन्ते तद्वज्जाग्र-
दपि अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । ननु जाग्रदसनावशात्
स्वप्नगतनभ आदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इति चेदना-
दिकालप्रवृत्तप्राग्भववीर्यसंस्कारवशात् जाग्रन्नभ आदावपि स
भ्रम एवेति तुल्यम् । ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं श्रुत्या-
दावध्यस्यते न त्वसत् । शशशृङ्गादिकं गगनादिकं तु
त्वदीत्या स्वरूपेणासदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इति चेन्न ।
अध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते न त्वनुभूतस्य स्वरूपेण
सत्त्वमपि दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् ।
न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति अथ चान्यत्राध्यस्यते
तस्मात् भ्रमपरंपरायाः संभवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्ट-
मपि सदसतोर्थाथात्म्यं प्रबुद्धेर्द्रष्टुं शक्यमेव । तथा च
श्रुतयः- 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' 'अस्तित्वेवोपल-
ब्धस्यः' 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्याद्या अनात्मनोऽसत्त्वं
चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो
ज्ञानेनासतो बाधाकैवल्यं सिद्धयतीति भावः ॥ १६ ॥
यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह
—अविनाशीति । तच्छब्देन प्रकृतं सत् परामुच्यते येन
सता इदं सर्वं विद्यदादि तत्तं व्याप्तं घटः सन्पटः सन्निति
सर्वस्य सदभेदानुभवात् । यथा घटो मृत् शरावो मृदिति
घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वं, तद्वत्सर्वस्यापि
सदुपादानकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विकारमद्भवा-
त्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि-
विद्धि । अयमर्थः—पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः । मृदि-
पिण्डाकाराणां त्यक्त्वा घटीभवति । अतः सा विनाश-
शीला । विकारधाराश्रयत्वात् । ब्रह्म तु न तथा । किं तर्हि
रज्जुवत्स्वयमविनश्यदेव कार्याकारं भवति । स्वकीये च
सत्ताम्पुरुणे कार्योऽर्पयति अतोऽविनाशि । तथा च श्रुत-

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्व भारत १८

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

यः—‘अजायमानो बहुधा विजायते’ ‘जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः’ अजायमानो जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि विजायते वियदादिरूपेणाविभवति । तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते परिणाम्युपादानस्याभावात् । सूदृष्टिस्तु स्वाप्रमुदादिवस्तुच्छत्वात् अत एनं घटादिं को तु जनयेत् कोऽपि । कुतस्त्वं मासत इति चेत् रज्जुग्रादिवादिति दत्तोत्तरमेतत् । तथा ‘प्राणा व सत्यं तेषामेष सत्यम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपञ्चस्य भानमिति तथा च प्रपञ्चगते सत्तास्फूर्ती सतः सत्त्वं प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिश्च ‘अनेन सोम्य शुक्लैनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुक्लैर्न तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लैर्न सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रातिष्ठाः’ इति । सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रव्यति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह—विनाशमिति । न व्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम् । एतेन सर्वविकारश्चरस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः । अपक्षयो हि जन्मादिविकारवत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतोरभावो दर्शितः । ‘द्वितीयाद्वै भयं भवति’ इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ एवं सत आत्मनो नित्यत्वमसतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरन्नेन युद्धमिमुखं करोति—अन्तवन्त इति । यथापि ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यगतादेहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति परमार्थदृष्ट्या च तथापि तां दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुबध्यमानस्य व्यवहारमिप्रायेण नित्यानित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः । नित्यत्वं कालपरिच्छेद्यत्वं तच्च व्यवहारे नमसोऽप्यस्तीत्यत उक्तमनाशिन इति । नाशः अदर्शनं तद्वान् हि आकाशः ‘नम आत्मनि लीयते’ इति स्मृतेः । अयं तु न तथेत्यनाशी सर्वदैव प्रकाशमान इत्यर्थः । एतादपि न घटादिव दृश्यत्वेनेत्याह—अप्रमेयस्येति । तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह—‘एतदप्रमयं ध्रुवम्’ इति । अप्रमयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः । एतच्चात्मनि प्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयं तथा च श्रुतिः—‘येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इति प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यगात्मत्वादेव । ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्भ्रमं य आत्मा सर्वान्तरः’ इति श्रुतेः । उक्तं च—‘प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । यत्प्रसादात्प्रसिद्धयन्ति तदसम्भावना कुतः’ इति । तस्मा-

युद्धयस्व भारत । भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननानिर्वृत्त्या त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥ ननु ‘नासतो विद्यते भावः’ इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वं न सम्भवति । अतः सत एव कर्तृत्वं बन्धमोक्षभावत्वं च वाच्यं अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध आत्मनश्च मोक्ष इति तयोर्वैयाधिकरण्यं स्यात् । तथा येन सर्वमिदं ततमिति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम् । तत्र च हननक्रियां प्रत्येकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धं स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात् । न हि वह्निर्वह्निं दहतीति युक्तमित्याशंक्याह—य एनामिति । यश्च तार्किकादिरेनमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते । यश्च । चावोकादिरेनं हतं हननक्रियायाः कर्माभूतं मन्यते तावुभावापि न जानीतः आत्मतत्त्वमिति शेषः । यस्माज्ज्ञायं हान्त न हन्यते । न हि यः कर्ता स आत्मा, नापि देह आत्मा । तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् । अयं भावः—यथायःपिण्डे वह्निस्त्वन्धादेव दग्धत्वं न तु स्वतः । एवं मात्राद्युदयमनियतं कर्तृत्वं मात्रादिधर्म एव नात्मनः । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसम्बन्धादेव, अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव बन्धो न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयाधिकरण्यम् । न च मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमास्ति । सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकवाध्यस्य स्वप्रमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् । तस्मान्न कर्तृत्वमात्मधर्मः । यथोक्तम्—‘आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तेर्हि मुक्तताम् । न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततोऽप्यवद्रवे’ इति । किं च । कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत एव सम्भवति । तद्वाञ्छ दुःखीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्यते । यथोक्तम्—‘नतं स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धाविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः’ इति । न च सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्वं सम्भवति । विवर्तवादाभ्युपगमात् । न ह्यव्यस्तस्य धर्मरधिष्ठाने विकारो दृश्यते । यथोक्तं भाष्ये—‘यत्र यदव्यस्तं सत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न सम्बध्यते’ इति विवृतं चेत्तद्वैः ‘न हि भूमिरुपरवती मृगतृजलवाहिनी सस्तिमुद्रहति । मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोपरभुवं स्पृशति’ इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादानात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं बोधितव्यम् । एवं चार्वाकतार्किकाभिमतौ

न जायते म्रियते वा कदाचि-

ज्ञायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः 'शाश्वतोऽयं पुराणो

देहात्मकः त्रैलोक्यादी । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानातो नायं हन्ति न हन्यते' इति काठकोत्तेन मन्त्रेण पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥ 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण न जायत इति । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो न नश्यति तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयं अजो नित्य इति । अजत्वाजं जायते नित्यत्वाच्च न वा म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः तस्या विज्ञानवादिभिरजत्वनि-त्यत्वाभ्युपगमादिस्थाशङ्कयाह—भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयोऽसकृत् भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य कृत्वाप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धारिष्यामिप्रायेण भूत्वेव भविता न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति । तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणभ्यापित्वात्रिक्षणावस्थाभिः । विज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं न यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः । योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थावरे प्रणम्यानुभवामीति बाल्यस्थाविरयोरालम्ब्यप्रत्यभिज्ञानात् । न च सादृश्याप्रत्यभिज्ञानं सादृश्य-प्रहीदुः स्थिरस्याभावात् । यदा । जन्ममरणहानोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः पूर्व भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न भूत्वेव भविता न त्वभूत्वेति योजना । आहता हि शरीरपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुजमतङ्गजशरीरप्राप्तौ परिमाण-भेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणभवना-दौपचारिकं भवनमभ्युपगच्छन्ति तदपि न । शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायो-गात् । अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्याऽऽत्मनो भावं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशमन्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः संभवति । घटादौ यावद्गुणनाशो दृश्यते । नन्वजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अत आह—पुराण इति । पुरा वि-दादिच्छेदे प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्माहित्या-भ्युपगमजत्वादिवात्मन एव विद्यदादेस्त्वमुक्तं तदिति

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१

दर्शितम् । अत एव शरीरे हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु वाशब्दश्चार्थे न जायते म्रियते चेत्यर्थः । तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य न भविता घटादिवदतो न जायते । अथवा नवः पूर्वान्वयित्वं न जायते न वा म्रियत इति यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न । अतो न म्रियत इति । शाश्वतः पुराण इत्येताभ्यामुपचयापचयौ निषिध्यते इति न हन्यते न विपरिणम्यत इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा । कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनम् । अज इत्यादिरूपसंहार इति ॥ २० नायं हन्तीत्येतदुपपादयति—वेदेति । विनष्टं अदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशी रज्ज्वरगुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्म-कारणशरीराख्यं ततोऽन्यं विनाशिनं अत एव नित्यं नाशहीनं तत्र हेतुः—अजं जन्मवान् हि अनित्यः अथ तु अज-त्वाभित्यर्थेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्योपक्षया अन्य-त्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने तार्किकाभिमते नभसि चास्ति अत उक्तं अव्ययमिति । न व्येति पूर्वा-वस्थां त्यजतीत्यव्ययमपरिणामि प्रधानं तु चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वदाऽस्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि 'तस्माद्वा एतस्मादा-त्मन आकाशः संभूतः' इति उत्पत्तिश्रवणादजत्वाभावा-देव नाभ्ययत्वम् । तादृशमात्मानं यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्यं घातयति हननक्रियायां प्रवर्तयति कं वा हन्ति । न केनचित्प्रकारेण कमपि घात-यति न वा हन्तीत्यर्थः । द्वैताभावात् । तथाहि । श्रुतिर्विद्या-वस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति । 'यत्र त्वस्य सर्वमा-त्मैवाभूतत्वेन कं पश्येत्' इत्यादि । अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि । एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्यां विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः परस्परविरुद्धत्वभावत्वेन शीतोष्णयोरेव द्वयोरैककार्यका-रित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवादित्यन्यत्र विस्तरः । माह-शानां ज्ञानिनां व्युत्थानकाले अविद्यालेशानुवृत्त्या घातयि-तृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यायां तस्य बाधितत्वादागामिकर्मणा मश्लेषाच्च न दोषः । तथा च वक्ष्यते 'हत्वाऽपि स इमंल्लोकान् हन्ति न निबध्यते' इति ॥ २१ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

ननु 'ब्राह्मणो यजेत जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इति आत्मानं वयोवर्णादिविशेषणवन्तमेवाधिष्ठित्य कर्मविधयः प्रवर्तन्ते । तेन नीलाहुतमिव देहादन्य आत्माऽवधारयितुं न शक्यत इत्याशङ्क्याह-वासांसीति । 'दण्डी प्रेषान-न्वाह' इति दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि न प्रेषानुक्तृस्वरूपान्तर्गतत्वम् । एवं ब्राह्मणत्वादेशेन न स्वर्गकामस्वरूपान्तर्गतत्वमिति वज्रदेवदत्तयोरेव जडाजड्योर्देहात्मनोरत्यन्तविवेक्षणत्वमस्तीति वज्रनाशेन देवदत्तनाशं मन्वानस्येव तव देहनाशादारमनाशं मन्वानस्यात्यन्तमौघं स्पष्टमिति भावः । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥ कीदृशोऽसौ देहात्यत आह-नैनमिति । एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति न द्वेधा कुर्वन्ति । अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत्पाकजल्पा-द्याश्रयो भविष्यति इत्याशङ्क्याह-नैनं दहति पावक इति । अनणुत्वात् । आपश्चैनं न क्लेदयन्ति । अपर्शत्वात् । स्पर्श-वाद्धि द्रव्यमद्भिराद्राकर्तव्यं न त्वस्पर्शम् । न शोषयति मारुतः । अजेहत्वात् । एतेन 'अर्धमस्थूलमनणु अशब्द-मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं गित्यमगन्धवच यत्' इति श्रुतिप्रसिद्धानामर्धत्वाशब्दत्वादीनामपि संप्रहो ज्ञेयः ॥ २३ ॥ कुतो हेतोरस्य शस्त्रादीनिच्छेदादीन् कुर्वन्तीत्याशङ्क्य तस्य छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह-अच्छेद्योऽयमिति । अत्राच्छेद्यत्वादौ पूर्वात्कान्येव अस्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि । एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभावरूपाण्युपानुत्वा भावरूपानपि पुणानाह-नित्य इति । सर्वैर्विशेषणखण्डैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुपायत्वादिकं निराक्रियते । यतो नित्यः अतो घट-चदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः अतो ग्रामवदप्राप्यः । यतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः । अतः क्षीरादिवद-विकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्वाच्छयादप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छयादप्रच्युत्याभ्यते । एवं स्वयं स्थाणु-रपि अन्यसंयोगाच्चाख्यमधुबोत स च दोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलवान्न तथा । एवं च उत्प-त्त्यासिबिकृतिस्तत्कृतिरूपं चतुर्विधं क्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः सनातन इति । सना इत्यव्ययं

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

अन्यकोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं चिदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

अथ चेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

नैरन्तर्ये तच्च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम् । परमते परमाणुना कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छे-दोऽस्ति आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः । यथा—

'वृक्षस्य स्वगती भेदः पत्रपुष्पफलादितः ।

वृक्षान्तरासजजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥'

ततश्च सना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्तस्मात्तत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं ज्ञेयवस्तुत्वं तच्च तत्राप्यस्त्वदेहत्रयनि-रासेन अपरोक्षिकर्तव्यमित्याह-अन्यकोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं तदन्योऽयं प्रत्यगात्मा । तथा धाचिन्त्योऽयं चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणा-नुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं ततोऽ-न्योन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं 'विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्य-भावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं सुप्तोत्थितस्य न किञ्चिद्वेदितमिति परामर्श-दर्शनादहं न जानामीत्यनुभवश्च साक्ष्यगम्यं ततोऽप्यन्यो-यम् । उच्यते । व्यक्तादिनिषेधमुखेन न तु शुभ्रादिह्रियाऽयमे-वंविध इति त्रिषिमुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । 'तरति शोक-मात्मवित्' इति श्रुतेरात्मविक्षुत्वा बन्धुवियोगजं शोकं मा कार्षीत्यर्थः । उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम्—

'स्वप्ननिद्रायुतावाधौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ॥

न निद्रां नैव च स्वप्नं त्रुयं पश्यन्ति निश्चिताः ॥' इति

॥ २५ ॥ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तम् । इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्याऽपि शोको नोचित इत्याह-अथ चेति

नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः ।

नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवादपक्षः ।

नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेन्द्रियसंबन्धाज्जातश्चेति तार्किकादि-

पक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे मृतमित्यपि योज्यम् । पञ्चत्रयेऽपि

शोको न युक्तः । महाबाहो इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥

शोचितुं नार्हसीत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह-जातस्येति । ध्रुवोऽ

परिहार्यः मृत्युर्मरणपरिहार्ये अर्थे मरणाख्ये त्वदुद्योगे

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

विनाऽपि अवश्यंभावनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि वक्ष्यति च-‘मयैवेति निहताः पूर्वमेव’ इति ॥२७॥ अस्त्वात्मनोऽ-
शोच्यत्वं तथाऽपि इष्टदेहाविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशंक्य
सकारणस्य देहादभिध्यात्वं साधयति-अव्यक्तादीनीति-
भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च
न व्यक्तमव्यक्तज्ञानमात्रिण्येषां तथाविधानि । व्यक्तः
स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषाम् ।
अव्यक्ते एव निधनं ल्यो येषामिति । अयमर्थः-रज्जु-
गादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवद्वा व्यक्तमस्ति । परी-
क्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतरति । अतस्तदव्यक्तं तत तत्पथः
संप्रतिष्ठैव लीयते न रज्ज्वाम् । एवमात्मनि कल्पितानां
भूतानामादिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन ‘आदावन्ते च यज्ञास्ति
वर्तमानेऽपि तत्तथा’ इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि
तानि रज्जुरगवत् असंख्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्विषये
का परिदेवना को वा विलापः न हि मरुमरीचिकादृशो
नष्ट इति कश्चित्त्ववित् विलपति । अत एव भूतानां रज्जु-
रगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकां सृष्टिमाभिप्रत्य कौषीत-
विब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोजगल्लयोदयो पठ्येते। ‘स यदा स्वपिति
तदैवं वावसर्वेनामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वं रूपैः सहाप्येति
श्रोत्रं सर्वं शब्दः सहाप्येति मनः सर्वैर्भ्यानिः सहाप्येति, ‘स
यदा प्रबुध्यतेऽथैतस्मादात्मनः सर्वं प्राणा यथायतनं विप्रति-
ष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकः’ इति । प्राणाश्चक्षुरादी-
न्द्रियाणि । देवास्तदुप्राहकाः सूर्यादयः । लोकाः रूपादयः ।
नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्यु-
च्यते नान्यत् । तत्कथमेतेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते
सत्यम् । अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या ।
न हि अपरिणामिनः कूटस्थस्य मृदत्वायप्राविलयोदयस्थानत्वं
संभवति । यथोक्तम्--

‘अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते’ इति ॥ २८ ॥

ननु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं
रज्जुरगादिवदज्ञानप्रभावत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते । कथं वा
कर्मज्ञानकाण्डोपेक्षितमात्मनो यज्ञादिवर्तुत्वं श्रवणादिकर्तृत्वं
चापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह-आश्चर्यवदिति । कश्चित्
ज्ञातात्मतत्त्व एनमतीतानन्तरालोक्तं भूतग्राममाश्चर्यवत्
आश्चर्यमदभूतं स्वप्रमाणेन्द्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत्
तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेन आश्चर्यवद्भवति सत्त्वेन

असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोका-
प्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथाहि रज्जुरगवत्प्रपञ्चः
संख्येत् ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ इति श्रुत्या न बाध्येत । असं-
श्वेच प्रतीयेत तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्व-
व्यवहारास्पदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनमत्याश्चर्य-
मित्यर्थः । तथा । एनं प्रपञ्चमन्य आश्चर्यवत् शृणोति । ‘इमे
लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मा’ इति प्रत्यक्षे-
णानात्मतया लपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत् प्रत्यग-
भिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । न हीयं श्रुतियजमानः
प्रस्तर इत्यादिवदुपचरितार्था प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे ।
‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनैदं सर्वं
विदितं भवति’ इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः ।
न च प्रतिज्ञाऽर्थोपचारिका प्रदेशान्तरे श्रुतस्य ‘यथा
सौम्यैकेन मूर्तिर्देवेन सर्वं भूमयं विज्ञातं स्यात्’ इति दृष्टान्त-
स्योपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनानामेकवा-
क्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्याम्यत्वम् । तच्च भेदप्राहि प्रत्यक्ष-
विरोधादाश्चर्यमिव शृणोति । तथा कश्चिदेन प्रपञ्चं प्रत्य-
गनन्यत्वेन श्रुत्वा अपिशब्दात् उक्त्वा स्वप्रादिदृष्टान्तैरुप-
पाद्य दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वाऽपि तत्त्वतो न वेद न
जानाति । तथाहि । प्राप्ताऽपि प्रज्ञा तावद्विशेषवतः परि-
हीयत इति वक्ष्यति । तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येव प्रपञ्चस्य
रज्जुरगादितुल्यत्वेन तुच्छत्वम् । यद्वा । एनमात्मानं कर्तृत्व-
भोक्तृत्व-दुःखित्वानित्यत्व-जडत्व-संगित्व-परिच्छिन्नत्वा-
दिधर्मवत्तया प्रसिद्धमपि सत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माका-
रान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोक्तारमानन्द-
धनं सत्यचिद्रूपमसंगमनन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यम् ।
यत् पश्यति तदाश्चर्यवादिति क्रियाविशेषणं वा आविद्यकमपि
दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोविवर्तयतीति । यद्वा ।
यः पश्यति स आश्चर्यवादिति कर्तृविशेषणं यत एक एव
विद्वान् समाधिभ्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं
जावभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा बाह्यमन-
सातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यम् । अगृहीत-
सङ्गतित्रेनापि शब्देन यथा सुप्तः प्रबोध्यते तद्वत् । यथोक्तं
वार्तिके-‘अगृहीतैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ।
हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ।
जाग्रद्वज्र यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कथन ।
ध्वस्तेऽतो ज्ञानतो ज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०
 स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
 धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१
 यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२
 अथ चेत्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
 ततः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।
 अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्
 संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ।

नश्यत्विद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम्' इति ।

तथा यः शृणोति सोऽपि आश्चर्यवत् अतिदुर्लभ इत्यर्थः ।
 'श्रवणापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति श्रुतेः । 'शृण्वन्तो-
 ऽपि बहवो यज्ञ विभुः' इति श्रुतिद्वितीयपादार्थं संगृह्णाति-
 श्रुत्वाऽप्येनमिति । 'आश्चर्यं वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध-
 आश्चर्यं ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः' इति उत्तरार्द्धस्तु श्लोक-
 पूर्वाद्धैन संगृहीत इति ज्ञेयम् । दुर्विश्रेयोऽयमात्मास्तत्त्वं
 तज्ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥ प्रकृतमर्थमुपसंहरति—
 'देहीति । सर्वाणि भूतानि । कथमेते दीना अल्पबला-
 बलवत्तरेण मयाः हन्तव्याः, कथमेषां पुत्रादय एतैर्विना
 जीविष्यन्ति, कथं वाऽहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीवि-
 ष्यामीति शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्जुनस्य अनान्मानि
 देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः । इदानीं स्वधर्मं युद्धे
 अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति—स्वधर्ममपीत्यादिना ।
 युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः तमेवेक्ष्यापि विकम्पितुं चालि-
 नार्हसि । हि यस्मात् धर्म्यात् धर्मादनेपतायुद्धादन्यत्
 क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥ किं च यद-
 र्च्छया अप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्धाटितं
 ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या भवन्तीति सम्बन्धः
 ॥ ३२ ॥ युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—
 'अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ अव्ययां दार्ढ्यकालाम् ॥ ३४ ॥
 अकीर्त्तिर्मेवाह—भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत-
 एव अलिङ्ग्याप्यवृत्तः सन् लाघवं लघुभावं कातयिष्यं येषां
 गुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वां भयाद्राणादुपरतं मंस्यन्त
 इति योजना ॥ ३५ ॥ किं च अवाच्यवादान् वक्तुम-
 योग्यान् शब्दान् षण्ढतिलोऽर्जुन इत्यादीन् सामर्थ्यं निन्दन्तः
 धिगस्य शौर्यं यो भीष्मादिभयात् पलायित इति इदं
 वचनं मरणादप्यधिकं दुःखं हतोऽन्यदुःखतरमधिकं दुःखं किं
 न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यद्वा जयं यदि वा नो जये-

भयाद्राणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम्

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ३९

युरित्युक्तं तत्राह—हतो वेति । रणे स्थितस्य स्वयं वा

राज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः

॥ ३७ ॥ स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मकौत्सोर्नाशः पापा-

वासिश्चाथ चेदिति श्लोकेन भगवता यद्ययुक्ता तथापि

युद्धस्य अर्जुनाभिमेते काम्यत्वपक्षे—

'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः' ॥

इति । तत्करणे पापप्रसक्तिरस्ति । तां निवारयितुं सिद्ध-

सिद्धयोः समत्वलक्षणं योगमाह—सुखदुःख इति ।

समे कृत्वा सुखदुःखयोस्तद्वैतः राज्यलालाभयास्तद-

त्वोश्च जयाजययो रागद्वेषावकृत्वैत्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽय-

मिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व धटस्व । एवं कुर्वस्वं पापं

नावाप्स्यसि । यस्तु राज्यलोभेन सुहृद्रथं करोति तस्या-

स्त्येव पापमिति भावः । कथं तर्हि स्वधर्मवेनानुष्ठितेऽपि

युद्धे 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्' इत्यादिकलस्मरणमानुष-

ज्जिकमिति ब्रूमः । तथा चापस्तवः—'तद्यथाऽऽप्ते फलार्थं

निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्थो

अनूत्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति आम्रनिदर्शनेन प्रति-

पादयति ॥ ३८ ॥ एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहाव-

पनीतौ । तत्र 'कं घातयति हन्ति कम्' इति कर्तृत्वका-

रयितृत्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः । 'ततो युद्धाय युज्यस्व'

इति नियोगश्चोक्तः । न ह्यकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियो-

ज्यत्वं संभवतीति परस्परव्याहृतमेतद्वितीमामाशं कामधि-

कारिभेदेनोभयं व्यवस्थापयन् परिहरति—एषा त इति ।

एषा ते तुभ्यं अभिहिता 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्या-

दिना 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यतः प्राक्तेन संदर्भेण

उक्ता । सांख्ये सम्यक् ख्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति

संख्या उपनिषत् तत्र विदिते सांख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि

विषये बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकम् । एषा ते सांख्ये बुद्धि-

मिहितैति सम्बन्धः । योगे 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा

नेहाभिकमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकह कुरुनन्दन ।

समत्वं योग उच्यते' इति वक्ष्यमाणलक्षणे विषये । तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्ययुक्तनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वम्—

'लोकोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्' इति एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयदर्शनाऽप्यपास्ता । इमां 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यादिनाऽनन्तरप्रत्येनोक्तामपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु । इमामेव बुद्धिं स्तीति साधेन बुद्धयेत्यादिना । ननु कर्मबन्धप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते—'तपसैवात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इति श्रुतेः । कर्मयोगस्तु कर्मबन्धं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते कर्मबन्धं प्रहास्यसांति चेत् श्रुतिबलादिति ब्रूमः । तथा हि ।

'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ।'

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ।'

इति श्रुतिशिखरेणैवं सर्वं त्तिभितमस्तीति न कश्चित्किञ्चित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वत्र समताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् भुङ्क्ते कर्माणि च कुरु । एवं कुर्वति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककाष्णायसादिवत् केनचिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सजायतीत्युच्छेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं कर्मयोगेनापि कर्मबन्धं प्रहास्यसीति ॥ ३९ ॥ एतदेवोपादयति—नेहेति । इह कर्मबन्धप्रहाणार्थं कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने अभिक्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मारंभः कर्मैव वा । तस्य नाशो नास्ति अन्यत्फलं दत्त्वा नश्यति न त्विदमिष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव सकृदनुष्ठितस्य बन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयेहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्याह—प्रत्यवायो न विद्यत इति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन 'दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यनेन नित्यस्य दग्धो वीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनियोगबलात्सिद्धयति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेन नित्याकरणनिमित्तो वाऽकाम्यत्वात्सर्वाज्ञानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते । नित्या-

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२

नामेव विनियोगात् । नित्येषु च यथाशक्त्युपबन्धस्यानुज्ञानात् । वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा—

'वेदानुवचनादीनामैकाम्यज्ञानजनने ॥

तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ।

'यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ॥

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः' इति ।

अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वानित्यवयवाशक्त्युपबन्धो भविष्यतीति न सर्वाज्ञानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितमनुपभुक्तबीजकल्पम् ।

'जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।

तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः' ॥

इति स्मृतेरुत्तरात्तरासंस्काराधानद्वारा स्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयासंसारान्नायते । तस्मात्साङ्ख्यानधिकांशेना कर्मयोग एवावुद्येय इति भावः ॥ ४० ॥ नन्वेवं साङ्ख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य साङ्ख्यानां पातशङ्का नास्ति । योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्काऽस्तीत्याह—व्यवसायात्मिकेति । व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिरहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरबाधेन संम्यग्भ्युदिता एका एकैव । 'सकृद्विभातो रोष ब्रह्मलोकः' इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । इह ब्रह्मैव न हि सकृत् ज्ञाते ब्रह्मणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा । किञ्चिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अभ्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनन्ताः ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदाचिदश्रेयस्यापि श्रेयोबुद्धौ सत्यां पातशङ्काऽस्तीति महास्तयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥ उत्तरार्धमेव विवृणोति—यामिमामित्यादिना । यां पुष्पितां पुष्पितद्रुमवद्भूतो रमणीयां वाचम् । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्येवैरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः अभ्यवसायिनो मूढाः यतो वेदवादरताः वेदान्तरंगेषु अर्थवादेषु । 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादिषु रताः बद्धाऽऽत एव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च, तयोर्गतिः प्राप्तिस्तौ
प्रति तदर्थमित्यर्थः । कामात्मानः कामप्रसक्तचित्ताः
अत एव स्वर्गपराः । कीदृशी भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्म-
फलप्रदाम् । प्राप्तभोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वासनावासितः पुन-
र्भोगैश्वर्यप्राप्तये जन्म लभते तदर्थं कर्माणि च कुरुते फलं च
ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशमावर्तते तेन निष्ठात-
श्रुतो भवतीत्यर्थः । किं च क्रियाविशेषेण बहुलां यथा
यथा वित्तव्ययायासायाधिवस्यं तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्ते-
रप्याधिवस्यमित्यर्थः । एतेनात्यन्तायाससाध्येष्वपि कर्मसु
फललोभात्सज्जन्त इत्युक्तम् । भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति
साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अभिहोत्रादयः तद्बहुलां
जन्मरूपं यत् कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम्
॥ ४३ ॥ भोगेति । तथा पुष्टितया वाचा अपहृतचेतसां
पुं तां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका
व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधी-
यते न भवति—कर्मकर्तृरिति लकारः । विस्तृत्य हि बुद्धिः
समाधौ चिन्मात्राकारा भवति । तु भोगाद्यास्तत्त्वस्येति
स्पष्टमेव । भाष्ये तु समाधौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका
बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातम् । यथा । समाध्यनुष्ठानार्थमेव
निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥
कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह—त्रैगुण्येति ।
त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्यमूर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव
प्रकाशयत्वेन विषयो येषां तादृशाः कर्माकाण्डपरा वेदाः ।
त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः ।
वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयम् 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था' इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समा-
धानाधिक्रियत इति भावः । किंलक्षणोऽसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत
आह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे
शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो
निर्गतौ निर्द्वन्द्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमान-
मुष्णादिकं कथं शीतादिवत् श्रान्तुं शक्यमत आह—नित्य-
सत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा
तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः । सात्त्विको
वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तत-
येति जानन् सर्वं सोढुं शक्नोत्येव । नन्वत्यन्तदुःखं क्षुधा-

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संसृजतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते

दिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथाप्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यमत-
आह—निर्योगक्षेम इति । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः,
प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः । एतद्गुणमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति
ततोऽपि निगेत इत्यर्थः । तत्र हेतुः यत आत्मवान्
जितचित्तः । स हि सर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलो नित्यतुष्टतया
निरुध्यमश्च भवतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः
॥ ४५ ॥ नभ्यात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा
च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या । अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभ-
मित्याशङ्क्याह—यावानिति । सर्वतः संसृजतोदके महति
उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत् ज्ञानपाना-
दिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वर्त्यं भवति न कृत्स्नजलाशय-
व्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थो विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्म-
णस्य ब्रह्म बुभूषोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्र-
निर्वर्त्यो भवति न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धयर्थमपेक्षते ।
एकेन जन्मना कुरुवेदार्थानुष्ठानासंभवात् । ऐहिकेन जन्मा-
न्तरीयेण वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणाभि-
नैगुण्यता संभवतीति भावः । वृक्षास्तु—सर्वतः संसृजतोदक-
स्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति
यावाननेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनु-
ष्ठितेषु भवति ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् । तथा
च श्रुतिज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति । यथा—'कृताया-
विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति । वक्ष्यति च
—'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति । गङ्गा-
तुल्यज्ञानोदयाप्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति
भाव इति व्याचक्षुः । अस्मिन् पक्षे पूर्वार्थे अनेकस्मिन्
यथा तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः । यावान् तावान्
पदयोरनुषङ्गश्च दार्थात्मिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥
ननु ममाप्योपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तर्कं मां
युद्धयत्वेति प्रेरयसीत्याशङ्क्याह—कर्मण्येवेति । कर्मण्ये-
वाधिकारो न ज्ञाननिष्ठार्थो मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यपकृत्यते
कर्मफलं स्वर्गपञ्चादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो माभूः
अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो माऽस्तु ॥ ४७ ॥
एतदेव विष्णुगोतिः—योगस्य इति । योगस्यः सन् संगं
फलतुष्णां कर्तृत्वामिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९
 बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
 तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५०
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
 यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यनितरिष्यति ।
 तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२

हे धनञ्जय सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वित्ति संबंधः । इदमेव सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥ इममेव बुद्धियोगं स्तौति-दूरेणेति । कर्म फलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्ताभिष्कामात्मकर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यन्तनिकृष्टम् । अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व तत्परीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः फलतृष्णान्तः कृपणा दांना भवन्ति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकान्प्रति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ किं च बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं बन्धनिवर्तकत्वसंपादनम् । ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु । 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । सुकृतं तु सजातीयत्वात्तैर्दुष्परिहरामिति कथमुभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते । सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः । अर्वाञ्चस्तु दुष्कृतस्यागमुक्तरीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति । दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबन्धकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तु आपस्तम्बोक्ताप्रवृत्तिनिर्दर्शनेन नान्तरीयकं सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाति । ज्ञानी तु सञ्चिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥ एतदेवाह-कर्मजमिति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ताः सन्तोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षारूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥ कदा मनीषिणो भवन्तीत्यत आह-यदेति । ते तव मोह इष्टानिष्टविशेषयोगसंयोगजपरितापजन्यं वैचित्त्यं तदेव कलिलमिव कलिलं काष्ठं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यनितरिष्यति न्यति-

श्रुतिविप्रतिपक्षा ते यदा स्थास्यति निष्प्रला ।
 समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३
 अर्जुन उवाच ।
 स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
 स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५

कमिष्यति बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्ताऽसि । अयं भावः-मलिनार्यां बुद्ध्यावसकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्य स्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च वृथैवा तद्वत् शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यामित्युभयथाऽपि तत्र निर्वेद उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निग्रहीतुं योग्या भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेय इत्यत आह-श्रुतीति । श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रभरणैर्विप्रतिपक्षा आत्मा नित्योऽनित्यो वा नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा, अकर्ताऽप्येकोऽनेको वेत्येवमादिंसयप्रस्ता सती यदा असंभावनाविपरीतभावना निरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुतश्चैनास्केदनीया निर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पाके प्रत्यगात्मानि अचला ल्यावैशेषशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति । तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि । निश्चलसमाश्लिषाम एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥ लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञपरनामो लक्षणानि बुभुसुर्जुन उवाच-स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रत्यगात्मानि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ परमार्थ्यते इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्वयस्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति । कथमास्ते । कथं वा ब्रजति विषयान्मुक्ते । इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥ एतेषां कमेणोत्तरास्याह भगवान्-प्रजाहतीत्यादिना । अत्र यान्येव कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् । यथोक्तम्-

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वैतत्वादयो गुणाः ।

भवन्त्ययत्नतस्तस्य न तु साधकरूपिणः' इति ।

यदाऽयं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान्विषयान् प्रकर्षेण सन्नूलं जहाति त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव सङ्कल्पविकल्पात्मके-

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानां सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

स्थितान् न तु बहिः । यथोक्तमक्षपादाचार्यैः—‘दोष-
निमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः’ इति । तत्र स्थूलानां
कामानां त्याग एकान्तसेवनमात्राद्भवतीति स स्थवीयानेव
विलीनकरणप्रामस्य समनस्कस्य जाग्रदातेनामयाः स्वप्ने ये
कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्ध्यानारूपसद्भास-
नाभ्यासबलेन भवति । ये तूत्पसंहतकरणस्य संप्रज्ञातसमाधि-
काले दिव्याः कामाः सङ्कल्पमात्रोपपत्ता दहरविषादिषु प्रसि-
द्धास्तेषामपि त्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति ।
एवं त्रिविधान् कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवाखण्डैकसे
आत्मना स्वेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो ब्राह्मविषयनिरपेक्षो
यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेषु
शङ्खपातादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमना अच-
ञ्चलमनाः । वक्ष्यति च—‘यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽ-
पि विचाल्यते’ इति । सुखेषु सुखसाधनेषु स्रक्न्दनादिषु प्राप्ते-
ष्वपि विगतस्पृहो निर्वृत्तिकृत्वाङ्गवति । अत एव वीतराग-
भयक्रोधा यस्मात् स तथा । नहि तस्यामवस्थायां रागादयो
दुःखादयो वा संभवन्ति । एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः
स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥ स्थितधीः किं प्रमोषेत्यस्योत्तर-
माह—यः सर्वत्रेति । सर्वेषु धनदारदेहजाविनादिषु अनभिस्नेहः
अभिस्नेहवान्निधं धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव
विकलः, सकलोऽस्मीति दैन्यदर्शितः पूर्वापरानुसन्धानराहितो
जल्पति अयं तु न तथेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति । तथा
अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखो भूत्वा अशुभप्रापयितारं न निन्द-
ति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह-
यदेति । इन्द्रियार्थभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन
न्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्विग्नः सन् निरोधसंस्कारप्राब-
ल्यात् प्रीत्या समाधिमुत्तिष्ठन्नेवास्त इत्यर्थः शेषं स्पष्टम् ५८ ॥
ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्ताहिं
शुभिसूच्छांल्यग्रहविशदावपि साऽस्तीति सर्वोऽपि स्थित-
प्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह—विषया इति । सर्वं । देहिनां देहा-
मिमानवतो मृत्स्य सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषया-
ननाहरतोऽभुजानस्य विषया विनिवर्तन्त एव, तथापि

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशो हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्कस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

रसवर्जं रसो रागस्तद्वर्जं निवर्तन्ते । तदाऽपि सूक्ष्मरूपेण
रागोऽस्ति । रागमूलस्याऽभाज्ञानस्यादाहानासौ स्थितप्रज्ञ
इत्यर्थः । अथैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य
निराहारस्य शब्दादीनिगृह्यतो रसोऽपि निवर्तते मूलाज्ञान-
दाहादित्यस्ति सुभादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति
भावः । प्राञ्चस्तु रागिणः काष्ठतपस्विनो वा मृदस्यापि
विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते तस्यैव परं
दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तते इति व्याचक्षुः ॥ ५९ ॥
किंच सुसादेरिन्द्रियाणि श्रान्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समा-
हितेन तु तानि कूर्मेणाङ्गानीव स्वेच्छया संहियन्ते, एतच्चा-
त्यन्तायाससाध्यमित्याह—यतत इति । विपश्चितः शास्त्रा-
चार्योपदेशवतो यततोऽपि समाधिसिद्धयर्थं यतमानस्यापि
पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तुणि मनः प्रतीनि स्थिराक्रियमाणं
कर्माभूतं हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति । यतः प्रमाथीनि
यथा बहवश्चोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरन्ति,
एवमिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति । यतः प्रसभमतिशयेन
प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि तानि नियन्त-
व्यान्येवान्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्थंवासिद्धेरित्याह—तानीति ।
संयम्य वशीकृत्य युक्तः संनद्धो मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्य-
गात्मा परः स्यादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरे-
भ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सत्तासीत । हि
यस्मात् वशो आज्ञायाम् शेषं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥ ‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते
ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां
गतिम्’ इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्यु-
क्तम् । तत्र उपसंहृतकरणस्य बाह्यान् शब्दादीनिगृह्यतो मनो-
मात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यादित्याह
—ध्यायत इति द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायत-
श्चित्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु सङ्गः संबन्धो
जायते । बाह्यार्थेभ्यो निगृहीतान्यपीन्द्रियाणि मनो-
दोषात्पुनर्बाह्यार्थान् गृह्णतीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तास्मि-
न्विषयेऽमिलाषः सजायते । कामात्कृतश्चिद्धेतोः प्रतिहताद-
भिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तरस्य कुतः सुखम् ६६
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिषांमसि ॥ ६७ ॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगूहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

ततः क्रोधात् संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति ।
ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थसन्धानस्य विभ्रंशरूपं चलनं
भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि
तिरोधानं भवति । तस्मिन् शास्त्रजे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो
नश्यति पुरुषार्थयोग्यो भवति । यो हि तादृशः स नष्ट
एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानप्यायतोऽपि
योगिनो ब्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु
सर्वो दुष्परिहरस्तत्परोक्षरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्या-
शङ्क्याह—रागद्वेषेति । विधेयात्मा किंकराकृतमनास्तु
आत्मवश्यैर्मनोधीनेरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरा-
कृतस्य कामक्रोधादीनां तत्त्वमपि रागद्वेषवियुक्तैः विषयान्
पथि पतिततृणादीनां वानास्थया चरन् पश्यन्नपि पुमान् तत्र
कामाद्यनुदयात् प्रसादं संकर्षाविकल्पपङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः
स्वाच्छयमधिगच्छति । मनसः स्वाच्छयमेव प्रत्यगात्मनः
स्वाच्छयं तस्य तद्गुणसपरत्वात् । अजितमनस्कमिव जित-
मनस्कं विषयसक्तो न बाधतेऽतो मनोजयोऽवश्यं वर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ किंच चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः
सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावाद्धानिः परिहारो
जायते । कामानुदये हेतुमाह—प्रसन्नोति । हि यस्मात्
प्रसन्नचेतसः पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय आशु शीघ्रं पर्यव-
तिष्ठते सुदृढो भवति । तस्मिन् सति प्राप्याभावाज्ज कामो-
दय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे
दोष उक्तः । बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोष इत्यत आह—
नास्तीति । अयुक्तस्य श्रवणमननयोरनासक्तस्य बुद्धि-
र्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति । प्रमाणविषयासंभावनायाः प्रमेय-
विषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहित-
मनसो भावना ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिप्रवाहो नास्ति ।
मनसश्चाश्रित्येन बुद्धेरपि चाश्रित्यात् । अभावतो ध्यानम-
कुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमश्च नास्ति । चेतसोऽनवस्थि-
तत्वेन दुःखावश्यंभावात् । अशान्तस्यानुपरतसर्वदुःखस्य
सुखं प्रत्यगद्वयाननन्दात्मकं कुतो न कुतश्चित् । दुःखित्वादेव
आथमयुक्तयेति पदं 'युजियोगे' इत्यस्य रूपम् । द्वितीयं
'युज समाधौ' इत्यस्य । तस्माद्बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६

तदभावे दोषमाह—इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादि-
न्द्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां—कर्मणि षष्ठी ।
यत् रागादिकलुषितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते
प्रवर्त्यते—कर्मवर्तारं लक्षारः—प्रवर्तत इत्यर्थः । तत् इन्द्रिया-
नुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वविषयां बुद्धिं
हरति । तस्या मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पर्धार्थः ।
अन्ये तु इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः
प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति
योजयन्ति । आत्माविषयां प्रज्ञां हत्वा मनोविषयविषयां
करोतीति भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ यततो ह्यपी-
त्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधोपपाद्य उपसंहरति—तस्मा-
दिति । यस्मादिन्द्रियाधानं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात्
हे महाबाहो, यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकार-
णेन मनसा सहितानि ति यावत् । इन्द्रियार्थैर्भ्यः शब्दा-
दिभ्यो निगूहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि
॥ ६८ ॥ 'यदा प्रज्ञावतिष्ठते' इत्युदाहृतश्रुतेः 'तामाहुः परमां
गतिम्' इत्येतं चतुर्थं पादं व्याचष्टे—या निशेति । सर्वेषां
भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्यंदिने उलूका
इवानन्धा अप्यन्धा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति । तस्यां
तस्मिन्प्रत्यग्न्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहण-
शीलो योगी जागर्ति । इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽप्यनु-
परतद्वशाक्तिरेवास्ते । तथा च श्रुतिः—'न हि द्रष्टृष्टेर्वि-
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति । यस्यामविद्याख्यायां
निशायां क्रियाकारकादितैत्त्वप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि
जाग्रति निशाथे उलूका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते सा
अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्ध-
कर्मणा विदेहकवत्यप्रतिबन्धालेशतोऽनुवर्तमाना ब्युत्थान-
काले व्यवहरतोऽस्य गाढान्धकारवती निशेव क्लेशकरी
भवति । अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहारादुद्विजन्ते
नरा इव गाढान्धकारे सञ्चारात् । यथोक्तं योगभाष्ये—'अक्षि-
मात्रकल्पो हि विद्वानत्यस्पृहः खलेऽनेनाप्युद्विजते' इति ।
अत्र वार्तिकानि—

१. आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वं
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्मेमो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनं प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमुच्छति

‘कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न बाध्यते ।
शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारव्यावृत्तिस्था ॥
काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञातमेदिनोः ॥
या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्सर्वं हरिः’ इति ॥
‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।
बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत्’ इति ॥
तदेवं किमासीतित्यस्योत्तरं ‘यदा संहरते चायम्’ इत्यादिना
एतदन्तेन ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः सदा समाधिमनुतिष्ठन्
परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥ ननु ‘प्रज्वाति
यदा कामान्’ ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि’ इत्या-
दिनाऽसकृद्विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्या-
हरणमुक्तम् । तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्वमस्तीति सिद्धं न च
‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यादि श्रुत्या तेषां बाधश्च
तदस्तीति वाच्यम् । इहेति प्रतीत्येव तन्निषेधात् । नहि
इह भूतले घटो नास्त्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किं
तु तस्य भूतलसंबन्धमात्रम् । तस्मात् कामानां पृथक्सत्त्व-
मस्त्यतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं अहिरिति-
आपूर्यमाणमिति । प्रतिक्रान्तोभिरङ्गिरापूर्णमाणमप्य-
चलप्रतिष्ठमनुद्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गच्छन्तीभिरङ्गी-
रिच्यमानमप्यचलप्रतिष्ठमरिकं हासहीनत्वादित्यपि बोध्य-
म् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रविशन्ति,
तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं
निर्विकारं वृद्धि-हासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः
प्रविशन्ति, स एव शान्तिं मोक्षमात्यन्तिकं दुःखोपरमं
प्राप्नोति नतु कामकामी विषयार्था । अयं भावः—
कूटस्थादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वश्रुति-
स्मृतिप्रसिद्धम् । तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्चोन्द्रियाणां
प्रत्याहरणं स्मर्यमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वं साध-
यति बहुप्रमाणविरोधात् । किं तु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्व-
मभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनं त्वेवमेव व्याख्येयम् ।
यथा ‘अमये पथिक्तेऽष्टाकपालं निर्वपेत्’ इत्यादौ निर्व-
पतिना याग उच्यते नतु श्रौतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयम् ।
‘नेह नानास्ति’ इत्यपीह परिहृत्यमाने प्रपञ्चे आत्मतिरिक्तं
नाना किमपि नास्त्येवंपरतया व्याख्येयम् । तथा च
‘आत्मैवेदं सर्वं’ ‘ब्रह्मैवेदं सर्वं’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादयः
श्रुतिवादाः संगच्छन्ते । आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव

निषेधेनान्यत्र सर्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति
युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः । यत्तु समुद्रात्पृथग्गङ्गायाः सत्त्व-
मस्तीति । तत्रा कार्यं कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात् ।
‘वाचारंभणं विकारो नामधेयम्’ इति कार्यस्य बागालम्ब-
नमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७० ॥ प्रासङ्गिकीमा-
शङ्कां परिहृत्य व्रजेत किमित्यस्य प्रशस्योत्तरमाह—विहा-
येति । पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति
विषयान् भुङ्क्ते निस्पृहश्च यतो निर्मेमः । ममतावान् हि इदं
मम भूयादित्यन्यधनार्थं स्पृहां करोति, न निर्मेमोऽपि । कुतः,
यतो निरहंकारः । न गृहङ्कारश्चन्यस्य सुन्यादौ ममता दृष्टः
तस्मादहङ्कारप्रविलयाच्छान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अत्र यः
सर्वज्ञानभिन्नेह इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर
एवायं ग्रन्थः । अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात्तदनुवादायै
यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति । लोकेऽपि हि परस्वभावकथने स
एवं करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते, नतु यच्छब्दः ।
विधौ तु य एवं करोति स इदं प्राप्नोतीति द्वयोरपि प्रयोगो
दृश्यते । लक्षणकथनार्थं वेऽपि तत्र तात्पर्याभावाद्धिबाधैव
पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥ प्रतिपादितां कर्मयोगप्राप्यां
साङ्ख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्पुनसंहरति—पथेति । एषा
स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसङ्गात् कथिता ब्राह्मी । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्म-
विदुच्यते । ‘ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति’ इति श्रुतेः । तस्येयं
ब्राह्मी स्थितिर्निष्ठा । एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति
पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामन्तकालेऽपि स्थित्वेति
सकृज्जाताऽपीयं फलवती न तूपासनावचिराभ्याससापेक्षे-
त्युक्तम् । ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । किं लोकान्तरवर्गति-
प्राप्यं ब्रह्म नेत्याह—निर्वाणमिति । निर्गतं वानं गमनं
यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुतिः—‘न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति’ इति गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात्
घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवजीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह ।
अन्तकालेऽपीत्यपिशब्दाद्यो ब्रह्मचर्यादारभ्यात्र तिष्ठति ।
स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्या-
ध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः—

‘ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् ।
तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम्’
॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु सांख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पर्वणि तु षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

इति श्रीमत्पद्मवाक्य० मर्या० चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंद-
सुरिसूनोर्नालकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भगवद्गीताप्रकाशे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पर्वणि० ॥ २६ ॥

२७

पूर्वस्मिन्नध्याये ' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे-
स्त्विमां शृणु' इति द्वे बुद्धौ प्रदर्श्य व्यवसायात्मिका बुद्धिरिति
श्लोकेन सांख्यनिष्ठावर्ता पातशंका नास्ति कर्मयोगनिष्ठा-
वर्ता तु साऽस्तीत्युक्त्वा ' यावानर्थ उदपाने ' इति सांख्य-
निष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भावश्रवणात्तामेव प्रशमात्मिकां
स्वाशयानुकूलं मन्वानोऽर्जुन उवाच—ज्यायसीति ।
हे जनार्दन, कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया बुद्धिः सांख्य-
निष्ठाः लक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्ते तव मता
तत्तर्हि मां भैक्षवृत्त्याऽपि दुष्यन्तं घोरे बन्धुवधाख्ये
कर्मणि किं कुतो हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्युध्यस्विति वदन्
॥ १ ॥ ननु तव ज्ञाननिष्ठायामनधिकारात् कर्मैव बुद्धिर्नि-
त्वां ब्रह्मीत्याशंक्याह—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेण
अविविक्तेन । इवशब्दो विविक्तेऽपि बुद्धिदोषादवि-
विक्तां शुद्धामीति सूचयति तेन वाक्येन ' त्रेगुण्यविषया
वेदा निष्प्रेगुण्यो भवानुर्ज' इति कचिद्वेदनिष्ठां त्याजयसि ।
' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' इति तामेव च ग्राहयसि । तथा
' निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् भव ' इति
निष्ठान्तिगर्मुपदिशसि । ' धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्स-
त्रियस्य न विद्यते ' इति प्रवृत्तिमप्युपदिशसि । न ह्येकेन
मया युगपदुभयं स्थितिगतिवदनुष्ठानं शक्यमतो मे मम
बुद्धिं मोहयसीव । वस्तुतस्तु मम मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽ-
सीति इवशब्देनोच्यते । तत्तथोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योगं
तन्निश्चित्य वद । येनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणमाप्नुयाम्
॥ २ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति ।
पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता परंतु सा द्विविधा
द्विप्रकाराः । एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठयाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारि-
भेदेन ननु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

भावः । हेऽनघ, विशुद्धान्तःकरण, मद्वचनस्यार्थं सम्यगा-
लोचयेत्यर्थः । तदेव प्रकारद्वयमाह—ज्ञानयोगेनेति ।
सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतामात्मानात्म-
विवेकज्ञानवर्ता ज्ञानार्थं युज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो
वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकस्तेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि
निष्ठां परिसमाप्तिं सांख्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । योगिनां
' सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ' इत्युक्त-
लक्षणयोगवर्ता कर्मयोगेन सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्य-
नुष्ठानान्तर्भिह कर्मयोगपदार्थः । तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अयं भावः—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा
ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्माभिर्बुद्धदसत्त्वा विवेकवैराग्यसमा-
दिषट्कोपेतो मुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवर्णचित्तः श्रवणमननाभ्यामेव
कृतकृत्यो भवति । स चेच्छ्रवणादेः प्रागसमाहित-
चित्तस्तिर्हि निदिध्यासनमस्यापेक्षितम् । अत एव ' सह-
कार्यन्तराविधिः पक्षेण ' इति सूत्रकृता निदिध्यासनस्य पाक्षिक-
त्वमुक्तम् । सोऽयं सांख्यमार्गः । तथा सर्वाणि कमाणि
परमयुगवपेयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं
श्रद्धामात्रात् प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो
निश्चित्यासंभावनादिदोषरहित आचार्याभिर्गुणब्रह्मोपास्त-
प्रकारमाधगम्य कर्मच्छिद्रेण समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं
प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति । सोऽयं योगमार्गः । तेन
ऊहापोहकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः । येषां तज्जास्ति ते
योगिन इति । अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा ननु द्वे निष्ठे
इति अभितन्यम् । यथोक्तं वासिष्ठेन—' द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य
योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्य-
गवैक्षणम् ॥ असाद्वयः कस्यचित्तयोगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः ।
प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगद् परमः शिवः ' इति । चित्ता-
दर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ क्रमौ । चित्तादे-
र्निश्चयात्त्वपक्षे ज्ञानमेव यथा रज्जूरगादिसम्यगवैक्षणैव
नश्यति तद्वत्स्य सत्यत्वपक्षे योग एव । यथा सत्य
उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति तद्वच्चित्त-

न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
 न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
 कर्मैन्द्रियाणि संन्यम्य य आस्तं मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थाविमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

मपि योगेन निबद्धयमानं नश्यति । तस्य निरन्वयोच्छे-
 दस्तु प्रारब्धकर्मोन्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥ अनयोः
 प्रकारयोराज्ञाङ्गिभावमाह—न कर्मणामिति । कर्मणां
 यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाश्नुते
 न प्राप्नोति । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुत्या यज्ञादीनां
 विद्याङ्गत्वेन विधानात् । ननु, सन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां
 विविदिषाङ्गत्वमत्र गम्यते । तेन विविदिषायां यज्ञादिना
 सिद्धायाम् 'एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति
 श्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं
 ग्राह्यम् । न ज्ञानं नैष्कर्म्यसिद्धिं परमामित्यादाविवात्र
 तद्ग्राहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावात् । ननु कर्मयोग-
 जनितचित्तशुद्धयभावे केवलात् संन्यासात् सिद्धिं समधि-
 गच्छतीति योजनायां विप्रकृष्टयोजनकर्मणोः समुच्चयासंभ-
 वस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यत
 इति चेत्सत्यम् । गुणैः कर्म कार्यत इति वाक्यशेषार्थैर्गुण्यहेतुकं
 मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थो न तु प्रव्रज्या । 'विविदिषन्ति
 यज्ञेन' इत्यत्रापि जिमिषमित्यथेन जिषांसत्यसिनेत्यादावि
 तृतीयान्तस्य धात्वर्थेनैवान्वयादधार्दानां गमनादावि यज्ञा-
 दीनां वेदन एवान्वयो ज्ञेयः । एतमेवेति श्रुतिस्तु विविदि-
 षां संन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति ज्ञानपरिपाकार्थस्य जीव-
 न्मुक्तिसुखार्थस्य वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्या-
 सस्यापि शास्त्रे दर्शनात् । असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत
 इति प्राचामाप्रहो विक्षेपकर्मरयागरूपसंन्यासविषयो न
 तु काषायपरिधानमात्रविषयः । गर्गाध्याधवासिष्ठादीनाम-
 तथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तां तावत् । कर्म-
 भिरशोधितचित्तस्य मन्दबुद्धेः रागद्वेषादिमत्स्यात्माना-
 त्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति
 पूर्वार्थाः । नन्वभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरोदिति
 केवलत्कर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते
 न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं प्रसीति तत्राह—न चेति ।
 कर्मजचित्तशुद्धयभावे कृतादपि संन्यासाच्च मोक्षसिद्धिः ।
 उदाहृतस्मृतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया । न हि
 रागादिप्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मानाऽभयं दातुमीष्टेऽतो

युक्तमुक्तं न च संन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥ एतदेव प्र-
 व्रजति—न हीति । अवशः कर्मजशुद्धयभावादजितचित्तः
 कश्चिदपि जातु कदाचित् समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्म-
 कृत् कर्मणि दुर्भनोत्थादांनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति ।
 हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः
 स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कार्याकं वाचिकं
 मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ॥ ५ ॥ ननु
 संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिमपि सम्पादयिष्यामि ।
 किं कर्मभिरित्याशङ्क्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । यो विमू-
 ढात्मा रागाद्याकान्तचित्तः कर्मैन्द्रियाणि वागादीनि संन्यम्य
 निष्ठश्च आस्ते । एकान्ते ध्यानापदेशेनोपविशति स मिथ्या-
 चारः । तस्य तदासननियमनादिकमाचरणं मिथ्या भलीक-
 मेव । निष्फलत्वात् । तत्र हेतुः इन्द्रियार्थान्मनसा स्मर-
 जिति । यतः इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्युह्यति
 मनसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः स विषयार्थान्तिन्ययो-
 गनिष्ठातामनो लोकेऽभिव्यक्तयतः कपटीत्यर्थः । तस्मा-
 त्कर्मभ्यतिरिक्ताश्चित्तशुद्धयुपायो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥
 यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणः पुरुषधौरेय इन्द्रियाणि
 मनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मैन्द्रियैः
 कर्मयोगमारभते । हे अर्जुन, सः कर्मफले स्वर्गादावैहिके वा
 शब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतो विशिष्यते पूर्वस्मादधिको
 भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतमिति । यस्मादेवं तस्मात्त्वं
 नियतं सन्त्योपासनादिकर्मैव कुरु । यद्वा । नियतं नियमेन
 त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापानवर्तकत्वाभावं तत्तदेव
 कुरु । हि यस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदक-
 रणात् चित्तजयशून्यात्कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरम् । अपि च
 ते तव क्षत्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ सर्वकर्म-
 त्यागिनः शरीरयात्रा देहभ्यवहारो न प्रसिद्ध्येत् मैश्वर्या-
 यामनधिकारात् । ब्राह्मणाः 'पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
 लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति संन्यास-
 विधायके वाक्ये 'राजा राजस्येन स्वाराज्यकामो यजेत'-
 इत्यत्र राजपदद्वाराणपदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् 'चत्वार
 आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य' इति
 स्मृतेश्च । अन्यत्रायुक्तं पारिव्राज्यं प्रकृत्य—

'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ॥

बाहुजातो रुजातानां नायं धर्मो विधीयते' इति ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा संहोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विएकामधुक् ॥ १०
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं शकं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति कर्मणा बन्धकत्वस्मृतेः
कथं मुमुक्षुं मां तत्र नियोजयसील्लग्नयवाह—यज्ञार्थादिति।
यज्ञः परमेश्वराराधनम् । यज देवपूजायामिति धात्वर्थानुग-
मात् । तदर्थं 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्विष्णुर्वा तदाराध-
नार्थं यत्कर्म ततोऽन्यत्र कर्मणि स्वर्गाद्यर्थे प्रवृत्तोऽयं लोकः
कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते न त्वोश्वराराधनार्थेन, अतस्तदर्थ-
मीश्वराराधनार्थं कर्म वर्णाश्रमाचितं हे कौन्तेय, मुक्तसङ्गः
'फलाभिलाषशून्यः सन् समाचर सम्यक् ॥ ९ ॥ एतदेवा-
र्थेणादेन द्रव्यति—सहेति । यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः ।
'वोपसर्जनस्य' इति पक्षे सादेशाभावः । कर्माधिकृता इति याव-
त् । प्रजास्रैवार्जिका अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तां
लभध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टार्थपूर्कोऽ-
स्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थपूर्कत्वमेवाह । देवानिति—भावयत
तर्पयत । अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वः युष्मान् भावयन्तु
वृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूयं च श्रेयः परं
आप्स्यथ ॥ ११ ॥ किं च इष्टम् पुत्रपश्वादीन् वः
युष्मभ्यं एभ्यो देवेभ्यस्तद्दानेनैव ब्रौहिपश्वाज्यादान्
अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं
नित्यनैमित्तिकरूपं वैश्वदेवामिहोत्रजातेष्ट्यादिरूपमकृत्वे-
त्यर्थः । अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन एव ॥ १२ ॥
ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिशेषान्नभोजनशीलाः सन्तः
ऋणापाकरणात् ते मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः प्रमादकृतैर्वि-
हिताकरणनिमित्तैः पञ्चसूनानिमित्तैर्वा । ये त्वात्मका-
रणात् स्वार्थमेव पचन्ति न तु पञ्चमहायज्ञार्थं ते पापाः
स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते तथा च
स्मृतिः—

'कण्ठनी पेयणी जुह्वी उदकुंभी च मार्जनी ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति' इति

'पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्भ्योपोहतिः' इति च ।

श्रुतिश्च—'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमथ ते स य
एतदुपास्ते न स पापमनो व्यावर्तते मिश्रं होतत्' इति ।
अन्त्रवर्णोऽपि—'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेतः सत्यं ब्रवीमि

वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो
भवति केवलादी' इति ॥ १३ ॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि
कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति । अन्नाद्रेतोरूपेण परिण-
तात् भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति । अन्नं च पर्जन्यात् ।
एतत्प्रसिद्धमेव—'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' ।

'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेः ततः प्रजाः' इति स्मृतेः ।
यज्ञो देवताराधनजो धर्मः कर्मभ्यो यागहोमदानादिभ्यः
समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदो-
द्भवं वेद एव धर्मं प्रमाणं न तु पाखण्डादिप्रणीतागमः ।
ब्रह्म वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवम् । 'अस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादिश्रुतेः । साक्षात्पर-
मेश्वरादेवात्पञ्चोऽतो न तत्र अमविप्रलम्भकत्वादिदोषाकान्त-
पाखण्डादिवाक्यवदप्रामाण्यशङ्काऽस्तीति भावः । यस्मादेवं
तस्मात्सर्वस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः । एतेन
वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् । नित्यं नियमेन
यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवस्यम् ॥ १५ ॥ भवत्वेवं ततः
किं फलितमित्यत आह—एवमिति । भूतानामादौ
वेदाधिगमस्ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टि-
स्ततोऽन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधिगम इत्येवंकल्पं चक्र-
मिव चक्रं निरन्तरमावर्तमानं जगद्यन्त्रानिर्वाहकं नानुवर्त-
यति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इन्द्रियारामो न
तु धर्माराम आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवत्
जीवति । यस्तत्तदनुवर्तयति स जगदुपकारको धन्य इति
भावः । तथा च श्रुतिः—'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां
भूतानां लोकः स यज्जुहोति यज्जते तेन देवानां लोकोऽ
यं यदनुज्जते तेन ऋषीणामथ यत् पितृभ्यो निवृणाति यत्प्र-
जामिच्छति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वावस्यते यदेभ्योऽ
शन्नं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति
तेन पशूनां यदस्य गृहेषु खापदा वयस्यापिपीलिकाभ्य
उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः' इति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतुष्टश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंप्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २०
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
 उत्सीदियुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंप्रहम् ॥ २५

एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगत्कर्म प्रवर्तितमस्यैरधिकृतैरनुवर्ति-
 तव्यामित्युक्तम् । अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यबाय उक्तः । स
 ब्रह्माविदमपि स्पृशेदिति संभावितामांशङ्कां परिहरति-यस्त्वि-
 ति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य न तु स्यादौ स तथा ।
 नत्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति प्रत्युत
 तदर्थत्वेनैव स्यादित्यपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तमात्मतुष्ट
 इति । आत्मनैव परमानन्दरूपेण तृप्ते न मिष्टाद्यादिना ।
 ननु मन्दाग्निरपि स्यादौ न रमते, नापि मिष्टाग्नेन तृप्यति
 अत उक्तमात्मन्येव च सन्तुष्ट इति । मन्दाग्निर्हि धातुवृद्धिं
 जाठरोद्दीपनं च कामयमान औषधार्थमितस्ततो धावति न
 त्वात्मन्येव तुष्यति । विद्वांस्तु रतितृप्तिदुष्टीरात्मनैवानु-
 भवति । न स्यन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं
 किमपि नास्ति । क्रियाप्राप्त्यस्य कस्याचिदप्यर्थस्याभावात्
 ॥ १७ ॥ एतदेवाह-नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा
 अर्थः प्रयोजनं नास्ति, स्वर्गादौ लिप्साभावात् मोक्षस्य
 चाक्रियासाध्यत्वात् । 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः ।
 अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति ध्रुत्यर्थः । अकृतेन
 विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति । अत्र
 कृताकृतशब्दैः मित्रामित्रादवत्परस्परविरुद्धार्थवाचितया
 पुष्पपापवचनौ ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा । निरयाकरणात्
 गार्हितत्वरूपो वा प्रत्यपायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो
 नास्तीति व्याचक्षते । तेषामप्यभावात् । भावोत्पत्तेरनभ्यु-
 पगमाभित्यानां काले यदन्यदविहितं क्रियते तत एव प्रत्य-
 बायोत्पादो वक्तव्य इति घटकुट्यां प्रभातवृत्तान्त आपद्यते ।
 अत्रोपपत्तिमाह- न चेति । नो हेतौ । यस्मात्
 आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममध्यमाधमेषु
 कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखमोगात्मकप्रयोजना-
 भिसंबन्धो नास्ति । आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः
 पुष्पपापफलसंबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मा-
 निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फला-
 शक्तिसङ्गः सततं सर्वदा कार्यमवश्यकर्तव्यं कर्म नित्य-
 नैमित्तिकं समाचर । हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं

मोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥ अत्र शिष्टाचारं
 प्रमाणयति-कर्मणेति । कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादि-
 साध्यां ज्ञाननिष्ठां गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वा-
 दशाः क्षत्रियाः न तु संन्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य मम
 नास्ति कर्मापेक्षेत्याशङ्क्याह-लोकेति । लोकस्य संप्रहः
 स्वधर्मं प्रवर्तनम् । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोक-
 संप्रहार्थं चेत्कर्म कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि
 संन्यासो न स्यात् यतोनेव संन्यासधर्मान् ग्राहयितुं तेषां
 संन्यास इति चेदजुनेऽपि न तदृष्टवारितमस्ति । ननु
 क्षत्रियस्य संन्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत् लिङ्गधारणेऽ
 धिकाराभावेऽपि भरतरुषभादिवद्विक्षेपकमेत्यागमात्रेऽधि-
 कारात् वार्तिके--'सर्वाधिकारविच्छेदे ज्ञानं चेदभ्युपेयते ।
 कुतोऽधिकारनियमो न्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्सं-
 न्यासे क्षत्रियोदरस्यधिकारस्य साधितत्वात् । अतो
 लोकसंप्रहो न मुख्यं कर्म प्रयोजनामेति चेत्सत्यम् । 'न मे
 पार्थास्ति कर्तव्यम्' इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वादजुन
 एवैवं नियोज्यते न क्षत्रियमात्रमिति वृष्यतु भवान् ॥ २० ॥
 कर्मणि वर्ते एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यथाहं
 कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव वर्तमानुवर्तन्ते अनु-
 वर्तेरन् कर्म न कुर्वारित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः सर्वशः
 सर्वप्रकारैः ॥ २२ ॥ ततश्च किमित्यत आह-उत्सीदे-
 युरिति । यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना न केवलं लोक-
 संप्रहं पश्यन् कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह-
 यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश
 एव मदनुवर्तिना त्वयाऽनुष्ठेयः न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः ।
 कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीय इत्याकांक्षायां न मे
 पार्थेत्यादिभिभिभिः लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदन-
 श्रीपादाः ॥ २४ ॥ यदि नादृश एव त्वं कृतार्थोऽसि
 तथाऽपि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह-सक्ता इति ।
 कर्मणि कर्मपले । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त
 इति च्छेदः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविभूतात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

विद्वान् अज्ञानां कर्मस्वाप्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न
जनयेत् नोत्पादयेत् किंतु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषये-
त्सेवयेत् । कथम् । युक्त आहतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥
अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जत इत्यत आह—प्रकृतेरिति ।
प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायाः 'देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतिप्रसिद्धायाः 'शक्तेर्गुणैः कार्य-
कारणसंघातात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि अहङ्कारेण स्वस्मि-
न्नाश्रित्येन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेन पश्यन्
आत्मनश्च असंज्ञानन्दसंविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहङ्कारेण
विमूढश्चासावात्मा चेति विप्रहः । अहं कर्माणि कर्मणां
कर्तेति मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमिति तृप्त्ययस्तेन
'न लोकाभ्ययनिष्ठाखल्वर्थतुनाम्' इति षष्ठांनिषेधः । अन्यथा
तृचप्रत्यये कर्मणां कर्ताहमिति षष्ठ्या भाव्यम् ॥ २७ ॥
एवं सक्तस्य कर्माचरणं प्रदर्शयसक्तस्य तत्प्रदर्शयति—
तत्त्वाविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्म-
विभागस्य च तत्त्वविदिति भाष्यम् । नाहं गुणात्मक इति
गुणेभ्य आत्मनो विभागः । नाहं कर्मात्मक इति कर्मभ्य-
श्चात्मनो विभागः । तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वं वेत्तीति
श्रीधरः । मधुसूदनस्तु गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि
अहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि मम-
कारास्पदानि गुणकर्मैति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां
जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाश-
रूपोऽसंग आत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयो-
र्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु
विषयेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वामिनिवेशं
न करोतीत्यर्थः । गुणाविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्व-
विदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थमिति ।
यद्वा । यस्तत्त्ववित् सः 'गुणाः गुणेषु वर्तन्ते' इति मत्वा
गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्धयद्वारज्ञानेन्द्रियकर्म-
न्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं तस्मिन् सज्जते इदमह-
मिति न मन्यते । तथाहि । शरीरे गौरेऽहं गौरोऽस्मि,
हस्ताभ्यामाते मयेदमात्ममिति, चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्टमिति
अहङ्कारिणाभिमतं ममेदमित्यभिमान्यते । बुद्धौ विक्रियमाणा-
यामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य गृह्यमाणेष्वपि

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविष्य विचालयेत् ॥
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०

प्रत्येकं प्रत्यक्त्वमध्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते ।
एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः । अन्यथा
चिदात्मन्येवादानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति ।
अयं च कर्मविभागः श्रुत्याऽपि दर्शितः । 'अन्धो माणिम-
विन्दत् तमनङ्गुलिं रावयदग्निवः प्रत्यमुक्षतमजिह्वो असञ्चत'
इति । 'अन्धः स्वयंप्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं
विषयमविन्दत्प्रकशयति' । अनङ्गुलिः काष्ठलोष्टादिवत्
जडत्वात् स्वयं कर्म कर्तुमशक्तोऽपि पाप्यादिः आशयत्
आसीभ्यत् विषयं उपादत्ते । अग्निवः छिन्नशिरस्कवाग्निर्जी-
वोऽहङ्कारस्तं प्रत्यमुक्षत् ग्रीवायां धारयति मयेदं लब्धमिति
मन्यते । अजिह्वो धीधातुः जडत्वात्स्वयं स्वगतसुखदुःखयोः
पट इव स्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखो दुःखी-
ति चानुभवति । तथा च आत्मानात्मनोर्याथात्म्यज्ञो व्यावृत्ते-
ष्वहङ्कारादिषु तत्कर्मेषु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवा-
नुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथक्भूतं जानन् गुणा धीचक्षु-
रादयो गुणेषु दुःस्वरूपादिषु वर्तन्ते न त्वास्मेति मत्वा न
सज्जतेऽहमेव हस्तादिस्वहातरूपो ममेवेदमादानादिकं कर्मेति
न सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं सक्तासक्तयोः कर्माणि
विभज्य सक्तकर्मानुवादपूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानामि-
त्युपक्रान्तमुपसंहरति—प्रकृतेरिति । गुणैरहङ्कारादिभिः
स्वस्मिन्नश्रितैः संमूढः एकोभावेन अमेदाध्यासेन मूढास्तु
प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु
च सज्जन्ते । अहमर्थं ब्राह्मणो ममेवेदं यज्ञादिकं कर्मेति
सज्जन्ते सक्ता भवन्ति । तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्म-
ज्ञानहीनान् आत्माविद्धि कृत्स्नवित् । 'आत्मनो वा अरे
दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनैदं सर्वं विदितम्' इति श्रुतेः ।
मन्दान् शास्त्रार्थप्रहणसमर्थान् कृत्स्नवित् आत्मविज्ञ विचाल-
येत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् तेषामुभयप्रश्रवणपतेः । प्रकृते-
र्गुणैः संमूढाः गुणानां कर्मसु सज्जन्त इति प्राचां योजना
॥ २९ ॥ मयीति । त्वं तु अज्ञो सुमुखश्च मयि सर्वा-
न्तर्यामिणि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्थं अध्यात्म-
चेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं तत्र प्रवणेन
चेतसा शाकपार्थिवादिबन्धमपदलोपी समासः आत्मा-
नात्मविवेकवतेत्यर्थः । ईश्वरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया बुद्ध्या
निराशीः फलमनिच्छन् निर्ममो लब्धे ममत्वाभिमान-

ये मे मतामिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 भ्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१
 ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४

शून्यश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥ ये
 म इति । येऽन्येऽपि त्वादृशाः मे मम मतं असक्त्या कर्मानु-
 ष्ठानं अनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवाः भ्रद्धावन्तः अनसूयन्तः
 अत्र दोषमपश्यन्तः तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्माधर्मार्थैः मुच्यन्ते
 ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—ये त्विति । सर्वशब्द ईश्वरवाची ।
 ‘सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः’ इति निर्वचनात् । तस्य
 ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजा-
 नन्तो देहमात्रनिष्ठास्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसः
 विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥ ननु ते चेत्त्व मतं नानुतिष्ठन्ति ।
 तर्हि कथं तवान्तर्धर्मित्वमित्यत आह—सदृशमिति ।
 स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्रारम्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य
 सदृशमनुसृपं ज्ञानवानपि चेष्टते किमु मूर्खः । ‘पश्वादिभि-
 र्वाविशेषात् इतिन्यायात् । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति अनुसरन्ति
 भूतानि प्राणिनस्तत्र मम वाऽन्यस्य वा निग्रहः किं
 करिष्यति, न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मपेक्षयैव तान् प्रवर्त-
 यामासि भावः ॥ ३३ ॥ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्या-
 भावाद्भिनिषेधशालं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति ।
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विवचनं वाप्सायां प्रतीन्द्रियं स्वे स्वेऽर्थे
 शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रति-
 कूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति
 शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातन्त्र्यमस्ति । हि
 यतः तौ रागद्वेषावेवास्य प्राणिनः परिपन्थिनौ विरोधिनौ
 दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात् । न तु प्रकृत्यनुसारं ईश्वरोऽस्य परि-
 पन्थी । तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः । अयं भावः—यथा ह्यस्त-
 नेन स्वाज्ञोद्धनजेनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि
 निगडादौ निग्रहार्तुं स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाय-
 तनेन दानमानेन प्रसादित एनं तेषामिव भटानामाधिपत्ये
 नियुक्ते । एवं पूर्वकर्मानुसारं ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं
 बाधमानोऽपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव भक्ति-
 च्यानप्राणिधानेनावर्जितः एनं रागादिजये नियुक्ते तस्मा-
 द्धिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
 नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।
 अनिच्छन्नपि वाष्पेण बलादिव नियोजितः ॥ ३६
 श्रीभगवानुवाच ।
 काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वस्य वर्णा-
 श्रमानुरूपेण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिमिश्रोऽ-
 पि किञ्चिदज्ञानोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मा
 पेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स
 एव श्रेयान् स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः । विहित-
 त्वात् । परस्य धर्मो भैक्षचर्यादिभयावहः । क्षत्रियस्य तव-
 निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय
 इति भावः ॥ ३५ ॥ ईश्वरो धर्माधर्मौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य
 प्रवर्तकौ भवतः इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यं मनवानोऽर्जुन उवाच—
 अथ केनिति । केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः
 प्रवर्तितः सत्यं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति । अनिच्छ-
 न्नित्येन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा
 भवति । अत इच्छाया अभावाद्वादाभावाः । रागस्याप्रवर्तकत्वे
 तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं ततश्च तस्मा-
 पेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुख्यं प्रवर्तकं
 यत्तद्वाच्यमित्यर्थः । बलादिव नियोजितः विधि-
 गृहीत इवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष
 इत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच—काम एव इति । एष
 प्रसिद्धः कामः । ‘सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजाये-
 याथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय’ इति श्रुतेरिदं मे भूया-
 दिदं मे भूयादिति तीव्राभिलाषहेतुभूतश्च तसोऽनवस्थितत्वा-
 पादको वृत्तिविशेषः । स च चेतोरूप एव । ‘कामः
 संकल्पः’ इत्युपक्रम्य ‘एतत्सर्वं मनः’ इत्युपसंहारात् स एष
 कामः केनचित्प्रिमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः
 क्रोधोऽभिज्वलनात्माप्येव एव । तमेनमिह शरीरेऽन्तः-
 स्थितं वैरिणं विद्धि । कुतो वैरी । यतः रजोगुणसमुद्भवः ।
 रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणौ कार्यभूतौ तृष्णा-
 सङ्गौ तावैव उद्भवौ यस्य सः । रजःकार्यत्वात् दुःखैकफलोऽ-
 यमतो वैरी । यद्वा । रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समु-
 द्भवो यस्मात् । ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयापे-
 षेन शाम्यति । विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव वा निव-
 र्तते अन्ध इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याशङ्क्याह—महाशनो

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादां नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२

महापाप्मेति । महद्गुणमपारणीयमशनमस्य स तथा ।
यथोक्तम्-

‘ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मनं भूय एत्राभिवर्धते ’ इति ।

‘ यत् पृथिव्यां मीहियं हिरण्यं पशवः जियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ’ इति ।

तथा महापाप्मा अत्युग्रः । स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि
न निवर्तते । तद्वदयमपि दुष्कित्स्यः । महाशनत्वाज्ञायं
वैरी दानसाध्ये नापि सामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् । अतो
हन्तव्य एवेति ॥ ३७ ॥ अस्य वैरित्वमेव विश्रुणोति-
धूमेनेत्यादिना । उल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा । तेन
कामेन इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतम् आवरणीयस्य प्रविद्धया-
सदगुणं दधान्तत्रयं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ आवृतमिति ।
ज्ञानमन्तःकरणसत्त्वम् । ‘ हर्षार्भापित्येतत्सर्वं मन एव ’
इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः
अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमादुर्भित्यवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरेण
पुरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसेवेत् ।
अनलेन अथापि पूर्यते चेत् अनलः नास्यत्वं पर्याप्तिर्यस्य
स तथा तेनानलेन । न ह्यनलः काष्ठैरुपार्पयितुं शक्यः किं तु
वर्धते एव तद्वदयमपीत्यर्थः । अयं भावः-अन्तःकरणसत्त्वं
हि वह्निवत् प्रकाशामकं तत्सहजेन कामेन वह्निरेव धूमेना-
वृतं चेत् प्रमातारमनर्थं पातयति । अन्यथा तदेव स्वभाव-
शुद्धत्वाद्दिवेकवैराग्योपगं भूत्वा तमुदरेत् । अतोऽयं
कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ॥ ३९ ॥ किञ्च-इन्द्रियाणीति ।
अयमर्थः-इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाधिष्ठिता बाह्यार्थ-
प्रवणा भवन्ति । तैश्च तथाभूतैरयं कामो ज्ञानं चिदाकाश-
रूपमादर्शतलप्रख्यं, यत्र योगिनो व्य-हितं विप्रकृष्टमतीत-
मनागतं वा पश्यन्ति । यथोक्तमाचार्यैः ‘ विश्वं दर्पण-
दृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गते पश्यन्त्यात्मनि ’ इति । निजा-
न्तर्गतं शरीरान्तर्गतमात्मानि हादिकाशाख्ये ब्रह्माणे । तत्
मलेनादर्शमिवावृत्य देहिनं देहाभिमानिनं विशेषेण मोह-
यति । विशब्दाद्देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्था-
नावस्थायुं किञ्चिन्मोहयतीति गम्यत इति । अक्षरयोजना
स्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्यस्माधि-
ष्ठानं सामन्तस्येव गिरिदुर्गादिकं तस्मात्तान्येव नियम्य

वशीकृत्य एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकर्षेण नाशय ।
गिरिदुर्गादीन् स्वायत्तीकृत्येव तत्स्थं सामन्तं व्रन्ति राजान-
स्तद्वत् । हन्तव्यत्वे हेतुः पराप्मानमत्युग्रं, तत्रापि हेतुः ज्ञान-
विज्ञाननाशनमिति । ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशजस्य
परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्य च
नाशनम् ॥ ४१ ॥ न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं
किं तु मनोबुद्धयोऽपि जयः कर्तव्यः कामस्य समलोच्छेदाय ।
त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य सामन्तस्येवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन ।
अतो मनोबुद्धयोर्जयार्थं योगं दर्शयति-इन्द्रियाणीति । अत्र
परत्वं सूक्ष्मत्वेन काण्वेन वा बोद्धव्यम् । इन्द्रियाणि चक्षुरा-
दीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो
गन्धादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् तथा
च कौपीनादिभिः समामनन्ति ब्राह्मणे-‘ प्राणेभ्यो देवा देवे-
भ्यो लोकाः ’ इति । व्युच्चरन्तीत्यनुषज्यते । प्राणेभ्य
इन्द्रियेभ्यो देवास्तदधिष्ठात्र्यो देवता उत्पद्यन्ते । देवेभ्यश्च
लोका भूतभौतिका उत्पद्यन्ते इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः
परं मनः । ‘ ममसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ’ इति
श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात् । तेन बाह्यार्थेभ्य इन्द्रि-
याण्याकृष्य मनसि प्रविलापनीयानाति दर्शितम् । केवलं
परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । मनसस्तु परा
बुद्धिः । ‘ तस्माद्वा एतस्मान्नमोमयात् अन्योऽन्तर आत्मा
विज्ञानमयः ’ इति श्रुतेः । मनसः प्रविलापनं तत्कारणे बुद्धौ
कर्तव्यमित्यर्थः । समभिवुद्धेरप्यत्रैवान्तर्भावः । यो बुद्धेः
परतस्तु सः । यस्तु तुशब्दो आस्यवर्गाद्बुद्धयोर्दार्भा-
सकस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं गमयति । यो बुद्धेरपि परतः स
ज्ञानपदार्थमिधेयः कामेन उल्बेन गर्भं इव आवृत इति ।
व्यवहितेन संबंधः । तथा च श्रुतिः-

‘ यच्छ्रेष्ठब्रह्मन्सर्वं प्राज्ञस्तथच्छ्रेष्ठज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति तथच्छ्रेष्ठच्छान्त आत्मनि ’ इति

एतदुक्तं भवति-वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनो-
मात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्म-
शब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत् । तामपि महत्यात्मनि समष्टि-
बुद्धौ धारयेत् । तत् तं महान्तमात्मनं शान्ते निष्कले
परास्मिन् ज्योतिषि प्रत्यगात्मानि धारयेदिति ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पर्वणि तु सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विषस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं ऊनम विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४
श्रीभगवानुवाच ।
बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वक्ष्य परंतप ॥ ५

योगफलमाह—एवमिति । आत्मानं मनः हार्दाकाशेऽपि
तत्स्थानित्यान् कामान् कामयानं, ध्रुयते हि दहरविद्यायां
हार्दाकाशं प्रकृत्य—‘यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र
गत्वा विन्दते’ इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वं, तेषां च
सत्यत्वं ‘त इमे सत्याः कामाः’ इति श्रुतेः । आत्मानं
मनः आत्मना मनसैव बुद्धयैव वा संस्तभ्य निवृत्तिकं कृत्वा
बुद्धेः परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शत्रुं शात-
यितारं जहि नाशय । हे मद्भवाहो इति संबोधयेन्तत्राशे
तत्र सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमर्थः—यत्र काममू-
ल्याज्ञानस्थोच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं
कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो
नाशनीयः । तस्मिंश्च नष्टे सप्तरात्रयोच्छेदो भवनीति ।
दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् ।

उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता ॥

उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२८

अध्यायद्वयोक्तेऽर्थेऽप्रामाण्यशङ्का माभूदिति विद्यावंशसंप्र-
दायमात्मनश्च भ्रमविप्रलम्बकत्वादिनिरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं
च दर्शयति—इममित्यादिना । इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपाय-
चहितं ससंन्यासमिति भाष्यम् । इमं सन्ध्यापासनादिनिवि-
कल्पकसमाप्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्रा-

ज्यानधिकारिणां राज्ञामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डल-
भिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी
‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यदमश्रुर्हि-
रण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकथ्यासं पुण्डरी-
कमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । प्रोक्त-
वान् पुरा अव्ययमविच्छिन्नसंप्रदायं तेनानादित्वमपि मनवे
स्वपुत्राय । विवस्वान् प्राह इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत्
॥ १ ॥ एवमिति । एवं परंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागा-
दिक्रमेण राजर्षयो जनकाजातशत्रुर्ऋषभृतयो राजानः, ऋष-
यश्च सनकश्चक्षिप्राद्याः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते, राजान एव ऋषय-
इति वा अविदुर्जातवन्तः । ‘सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्च’ इति लघो
शेर्जुन् । नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २ ॥ स इति । अद्य संप्रदायविच्छेदे
सति । भक्तः शरणागतः । सखा प्रीतिविषयः । रहस्यं गोप्य-
मभक्तादिभ्यो न देयमन्यथा निर्वाह्या विद्या भवेदित्यर्थः
तथा च मंत्रवर्णः—

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ॥

असूयकायानृजवेऽयताय

न मा ब्रूया वीथिवती तथा म्याम्’ इति ॥ ३ ॥

भगवद्देहस्य वपुदेवादुपात्तिं मन्वानोऽर्जुन उवाच—

अपरमिति । अपरं अर्वाकालिकं परं बहुकालिकं विजा-
नीयम् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथाऽपि विरुद्धस्य
वाक्यस्याबोधकत्वात्तदर्थमेतद्विजानीयमित्युक्तम् । पदयोजना
स्पष्टा ॥ ४ ॥ स्वदेहस्यज्ञत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं
तावदाह—बहूनीति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नय्यात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

किं तर्हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीवोऽसी-
त्याशङ्कयाह—अज इति । देहाणिष्ठस्याजत्वाव्ययत्वे
न खेवाहं जातु नासमित्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्ट-
स्यैव ते उच्येते । ईश्वरोऽपि न न देहाणिष्ठस्यास्मदा-
देरपीश्वरत्वं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देह-
विशिष्टस्यैवाजत्वानित्यत्वे दृढाक्रियेतेऽन्यथानीश्वरत्वप्रसं-
गात् । न ह्यादित्यान्यतर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यश्मश्रुत्वा-
दिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यम् । अकर्मज-
त्वात् । कर्मफलस्य हि पराकाष्ठा हिरण्यगर्भ शरीरप्राप्तिः । न
च 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि
भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमर्धं पञ्च-
रात्रं यज्ञकतुमपदयत्' इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य
परमात्मनः ।

‘सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठदंशुलम्' इति ।

‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याभूतं दिवि’

इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यति-
क्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्राख्यकर्मविशेषफल-
मिति श्रूयत इति वाच्यम् । तत्र नारायणशब्देन हिरण्यग-
र्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य
सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानिति
कामना भवति । ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा 'सोऽ
कामयत बहुसां प्रजायेय' इति इति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां
प्रियो यत 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति श्रुतेः 'लोकवतु
लीलाकैवल्यम्' इति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलायैव ब्रह्माण्ड-
कोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिरेण
कर्मणा सार्वार्थ्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति । तस्मान्न
कर्मफलं भगवतः शरीरमत एव न भौतिकं विराट्सूत्रा-
त्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् । तस्मात्पुनश्च अजोऽपि
सन्निति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानमविद्येति
चेन्न परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्या चेन्न शुक्तिरजतादे-
रिव तुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेन्न चितः साकारत्वायोगात्
तथाप्येव वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । तस्मात्किमालम्बो भग-
वद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकैमारपौगण्डयौवनप्राप्ति-
तिविषय इति चेच्छृणु-प्रकृतिं स्वमाधिष्ठाय संभवा-

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०

म्यात्ममाययेति । अयमर्थः—जीवात्मानो ह्यात्मभूतौ
प्रकृतिं तेजोब्रह्मात्मिकां पञ्चभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभ-
वन्ति जन्मादीहंभन्ते । अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं
प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठाय न तूपादानान्तरं,
आत्ममायया स्वोयमायया संभवामि । यथा कश्चिन्मायावी
स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्म-
भूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं
स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति । एवमहं कूट-
स्थचिन्मात्रो ग्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं
सृजामि तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दृश्यामि । एता-
वास्तु विशेषः—लौकिकमायावी मायासुपसंहरन् द्वितीयं
मायाविनमप्युपसंहरति । अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविग्रह-
मपि नोपसंहरामीति । एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादिल-
क्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्य 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'
इत्यादिन्यायासिद्धं विग्रहाद्युपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते
नान्यथेति । तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं
नियमित्येवैव केहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपादिशा-
मीति अथत्रापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' इति सावधारणं
प्रतिज्ञायते—

‘देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ॥

उत्पजेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते' इति ।

नित्याया अप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्प-
त्त्याद्युपगम्यते । भाष्ये तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणा-
त्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि
देहवान् जात इवात्मनो मायया न परमार्थतो लोका-
वदिति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ कदा संभवतीत्यपेक्षा-
यामाह—यदेति । ग्लानिर्हास अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥
किमर्थमात्मानं मायया सृजसीत्यत आह—परित्राणायैति
दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतो पापिनां, संभवामि आविर्भवामि
॥ ८ ॥ जन्म मायामयं, कर्म साधुत्राणं, दिव्यं अप्राकृतं
यो वेत्ति स त्यक्त्वा देहं पुनः जन्म न प्राप्नोति, किंतु
मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानि कर्माणि
च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितम् ॥ ९ ॥ एत-
स्यापि भगवत्प्राप्तिकामाह—वीतेति । रागो—विषयेषु
प्रीतिः । भयं स्वोच्छेदाशंका । क्रोधः—स्वपरपादाहेतु-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 मम वैर्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
 काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
 क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
 चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
 न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

रभिज्वलनम् । ते त्रयो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः
 अत एव मन्मथाः मदेकप्रधानाः । किं जारिणां यथा
 जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वञ्चेत्याह-**मानु-**
षाश्रिताः । ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम
 जन्मकर्मणो स्वरूपस्य च निरन्तरं चिन्तनम् । 'यस्य
 ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः सन्तो
 मद्भावं सत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु साध्व-
 साधोष्ठाणविनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्तोऽतः किं
 त्वास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिन्तनेनेत्याशंक्याह-
ये यथेति । ये मनुष्याः मां सर्वद्वारास्थं यथा येन
 प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्रादुर्वन्ति । तांस्ते-
 नैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसरामि । ये तु मम वर्त्म
 भक्तित्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तान् ममात्मभूतांस्तथैव
 सर्वशः सर्वैः प्रकारैरनुवर्तेऽहमिति योजना । ततश्च मद्भि-
 भूते प्राणिजते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्
 प्रतिबिम्बभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि । बिम्ब-
 पूजापरिभवौ प्रतिबिम्बे एव संकाशतोऽन्येन मम वैषम्य-
 नैर्घृण्ये स्तः । तस्मात् प्रेयोर्थिना सर्वत्र कल्याणार्थं यति-
 त्वमिति भावः । भाष्ये तु ये यथा येन प्रकारेण येन
 प्रयोजनेन आर्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रति-
 पद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन
 मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्तमानुवर्तन्त
 इति अन्यदेवताभक्ता इति चैतद्व्याचक्षते ॥ ११ ॥
काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुषे लोके कर्मसिद्धिः
 काम्यकर्मफलं पुत्रपश्चादिकं क्षिप्रं भवति न तु निष्काम-
 कर्मजा चित्तशुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इहैव
 क्षिप्रं काङ्क्षन्तः कांक्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन् यजन्ते
 तेऽपि ममैव वर्तमानुवर्तन्त इति पूर्वोक्तान्वयः । वक्ष्यति
 च- 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' इत्यादि ॥ १२ ॥ अन्यदेवता-
 भक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव वर्तमानुवर्तन्ते नान्य-
 स्येत्यत आह-**चातुर्वर्ण्यमिति** । चतुर्णां वर्णानां हितं
 चातुर्वर्ण्यं, गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म । द्वन्द्वैकवद्भावः ।
 कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च द्रव्यदेवतादिरूपाः विभा-

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७

गशः साधारणाज्ञाधारणविभागेन । तथा हि । दानजपादिकं
 सर्वसाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य ।
 राजभूयादिकं राज एव नेतरेषामिति विभागो दृश्यते ।
 यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि
 मद्युत्थत्वात्पुत्रप्राप्त्या पितुरिव तत्प्राप्त्या ममैव तृप्तिरस्ती-
 त्यर्थः । यद्वा । गुणविभागशः कर्मविभागश इति योज्यम् ।
 तथाहि । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमदमादिकम् ।
 सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि ।
 तम उपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि । रज-
 उपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शूद्र्यैव, इति
 गुणकर्मविभागो दृश्यते तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्थायं प्यञ् ।
 चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः ।
 अन्यदेवताभक्ता अपि मद्युत्तकर्मकारित्वान्नमद्भक्ता एवेति
 भावः । ननु यथैवं त्वं स्वसन्ततितर्पणेन स्वाज्ञाकरणेन
 प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं तर्हि महान् संसारो
 त्वमस्मान्थाशङ्क्याह-**तस्येति** । कर्तारं मायायोगात्
 वस्तुनोऽकर्तारं अत एवाव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥
 ननु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वमत आह-**न मामिति** ।
 कर्मलेपोऽपि कुतो नास्तीत्यत आह-**न मे इति** । यः
 कर्तृत्वाभिमानो स लिप्यते यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः
 कर्तृत्वं मनुते इति फलेच्छाभावादकर्ता अकर्तृत्वाच्च न
 लिप्यतेऽयं इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहा-
 त्यागात् कर्मभिर्न बध्यते ॥ १४ ॥ एतदेव शिष्टाचार-
 प्रदर्शनपूर्वकं प्राहयति-**एवं ज्ञात्वेति** । पूर्वतरं वेदोक्त-
 त्वाच्च त्वदुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः । पूर्वतरं प्रथमतरं
 कृतमत्यावश्यकत्वादिति वार्थः ॥ १५ ॥ आवश्यकत्वेऽपि
 न कर्मणो गतानुगतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं किंतु 'ज्ञात्वा
 कर्माणि कुर्वत' इति वचनात्कर्माश्रितं किञ्चिद्विशेषं ज्ञा-
 यितुमुपोद्धानयति-**किं कर्मेति** । यतः कर्माकर्मणो
 कवीनामपि दुर्निरूपे तत्तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म चाकार-
 प्रभृत्प्रेषणं प्राह्यम् । ते उभे प्रवक्ष्यामि यत् द्वयं ज्ञात्वाऽशुभा-
 त्संघारात् मोक्षये ॥ १६ ॥ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह-
कर्मण इति । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्व-

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

मस्तीति पदद्वयाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहितस्या विकर्मणः प्रतिविद्धस्य अकर्मणस्तृष्णाभावस्य गहना कर्मण इत्यत्र कर्मण इति त्रितयोपलक्षणं, कर्मविकर्माकर्मणा गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥१७॥ यत्कर्मादगतत्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह-कर्मणीति। कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियादिभ्यापरे आविद्यया प्रयगात्मनि आगेपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं नौस्थेन तीरतः चलने आरोपिते सति तत्त्व-बुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव : यः पश्येत् । तथा 'चल गुणवृत्तम्' इति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यकर्म-वत्सु यश्चन्द्रतारकादां गत्यभावमिव, तृष्णीभूतोऽहमस्मि न विश्वित्करोमीत्युच्यते अकर्मणि कर्माभावे कर्म तज्जि-ग्रहाख्यप्रत्ययरूपं यः पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्व-दर्शी । आत्मनि भ्रान्तिजनितव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनित्योपासकस्य बाधात् । स एव च युक्तो योगा-कृत्स्नकर्मकृत् । कर्मयोगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य, प्राप्तत्वादिति स्तुतिमात्रम् । आत्मनोऽर्हत्त्वं संघातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्मणि कर्तव्यानीत्यर्थः । यदप्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं 'अभ्यक्तोऽयम्' इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दर्शयन्वापुनः पुनरुच्यत इति प्राञ्चः । यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मैदमिति यः पश्येत्तथाऽकर्मणि नित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मैदमिति च यः पश्येत् स बुद्धिमानिति तदसं-गतमेव । नित्यकर्मणि अकर्मैदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्ष-हेतुत्वाभावात्प्रतिज्ञाज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चेता-दृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं, नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वा-दिस्तुत्युपपात्तिरिति दिक् । येतु-कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वाऽनुसृत्य सर्वप्रमाधिष्ठानं अकर्म अवेधं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्टया यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृष्टवस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थं धादिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदीप्तिवाद्वास्तवैरेव शुभैः स्तुयत इत्यपि व्याचक्ष्युः तदप्यसंगतमेव । कर्म कुरु कर्म प्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानवसरात् । नापि 'कर्तुर्गोपिततमं कर्म' इति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दाधत्वं प्रहीतुं शक्यम् । तस्या घुटिभादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वा-दिति संक्षेपः । वस्तुतस्तु-कर्मणो हीति श्लोके कर्मविकर्मा-कर्मणा गतिशब्दितं पर्यवसानं गहनत्वाद्बोद्धव्यमिदं प्रपञ्चम् । तद्व्याख्यानं कर्मण्यकर्म यः पश्येत् स मनुष्येषु बुद्धिमानिति । तथा हि । कर्मणि कर्माकर्मविकर्मण्ये अकर्म तद्विपरीत्यं

शास्त्रतो दृश्यते । यथा कतुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य कृतोऽ-प्यकृत एव भवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति । दामिकस्य कृत-विकर्मणि पर्यवस्यति । यथोक्तम्—

'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥

असादित्युच्यते पार्थ न च तस्मैत्य नो इह' इति ।

'चत्वारि कर्मण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः' इति च ।

'एवमौदासीन्यमकर्मापि शक्त्यस्यातिपारित्राणाभावादिक-र्माण पर्यवस्यति । दाक्षितस्य भगवद्ध्यानाध्यामकस्य वा स्वकाले पञ्चयज्ञाथकरणं 'दाक्षितो न ददाति' इत्यादिवचनात् 'सर्वधर्मोन्परित्यज्य' इत्यादिवचनाच्च कर्मण्येव पर्यवस्यति । नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोर्न्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा 'अमीषोमयं पशुमालभेत्' इति वचनाथज्ञे-कर्मैव भवति सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म । विध्यर्था निष्पत्तिः नापि विकर्म कामकारेणाकृतत्वात् । किंतु परिशेषात् कृताऽ-प्यकृतैवेत्यकर्मणि पर्यवस्यति । एवं स्तेनप्रमोचनं तत्स्यु-ध्यानां कर्मापि राज्ञो विकर्म । 'स्तेनः प्रमुक्तो राजनि पापं मार्ष्टि' इति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हिंसाफलके सत्यादौ दानफलकेऽनृतादौ च विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्यम् । तस्मात्कर्माकर्मविकर्मकर्मण्ये कर्मणि अकर्म तद्विपरीत्यं यः पश्येत् स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेषां प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते । तथा किं कर्मैति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोऽस्ति, यथोक्तं ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते कर्माकर्मणां प्रवक्ष्या-मीत्युपदिष्टं तद्व्याख्यानमकर्मणि च कर्म यः पश्येत् स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः । तेन यो बुद्धिमान्यु-क्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् न त्वेकैक इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे वस्तुनि कर्मैः सस्पन्दं बाह्यं विय-दादि आभ्यन्तरं प्रमात्रादिकं बाधाराधेयभावेन वा, उपादानोपादेयभावेन वा, अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा, पश्यन्तः शास्त्रविदः कर्मणि कुर्वन्ति । तत्राथः सांख्यः अमज्ञे मायि सङ्घातधर्म एव सन् कर्त्रादिरविवेकात् स्फटिके लौहित्यमिव भार्ताति मन्यते । द्वितीयस्तु कनकशुद्धलवत् ब्रह्माद्भवं सर्वं ब्रह्मैवेति कर्म तत्साधनादिकं अहं च ब्रह्म-वेति भावयन् करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्युक्तः करोति तस्य सर्वं असदेव भवति न त्वशुभमोक्षाय । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्लोकं यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तर्बदेवास्य तद्भवति' इति श्रुतेः । यस्तु युक्तोऽपि निबुद्धित्वादकर्ममपि करोति

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाभिप्रवृत्तकर्मणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यत्वा निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

स प्रत्यवेति । पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् ।
अनयोश्चाविशारदविद्याशब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः
श्रूयते 'विशारं चाविशारं च' इति मन्त्रे । यद्वा । द्विविधं कर्मणि
कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानु-
ष्ठाता बुद्धिमानुच्यते । अपरोक्षमपि द्विविधं, उपासनाक्षा-
त्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्याकृ-
तरूपोपास्यभेदेन द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यम् ।
तदृशां विगतदेहाहङ्गात्वात् 'योगशास्त्रे विदेह उच्यते ।
अव्याकृतं कारणं तदृशां प्रकृतिलय उच्यते । अनयोरुपास-
नयोः संभवासंभवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते 'अन्यदेवाहुः
संभवात्' इत्यादिना । सोऽयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्यग्रे कर्त-
व्यमवशिष्टं स्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मवृत् । किंतु यस्य
कर्मबाधेनाकर्मदर्शनं मुख्यमस्ति स एव कृतकृत्यत्वान्मुख्यः
कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेष्वामो मनुष्येषु, देहाभिमानिष्वेव
बुद्धिमानित्यक्रान्तदर्शित्वादकविशेषः । मध्यमौ क्रान्तदर्शिना-
वपि तत्त्वविषये मूढत्वात् कवयोऽप्यत्र मोहिता इत्युक्तौ ।
एतयोर्बन्धनानाद्युभान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवज्ञेवाशुभा-
न्मुक्त इति श्लोकार्थः प्रतिभाति । 'व्याख्यातुरगि मे नास्ति
भाष्यकारेण तुल्यता । गुहावद्योक्तोऽप्यस्ति किं दीपस्या-
र्कतुल्यता' । यद्वा । कर्मकर्मणा वक्तव्यत्वेन 'बोद्धव्यत्वेन
चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचिरतो' यदकर्मणा विशेष-
णं तदेव कर्म नान्यादिति कर्मलक्षणम् यच्च कर्मणा
विशेषितं तदेवाकर्मैत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु
—कर्म यज्ञादिकं ससाधनं तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म
यः पदेत् कर्मतदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् ।

'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहेमाज्यमहमामिरहं हुतम्' ॥

इत्युक्तप्रकारेण । अन्यथा यत्कृतं तद्वथा चेष्टारूपमेवातो गहना
कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यस्येत्यत इत्याकाक्षायां
यत्रैतत्कर्म पुण्यपापात्मकं दृश्यते । 'पुण्या वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेन' इति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं
सुखा अहं दुःखाति स प्रयुक्तेतनोऽकर्म तत्रैवेदं कर्म
अस्पन्दे स्पन्दात्मकमसर्पं सर्प इवाव्यस्तमिति यः पश्येदिति ।
अयं भावः । —यथा रज्ज्वामयस्तं सर्पं पश्यन्नायं सर्पो
रज्जुरियमिति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विक्षेपप्राबल्यादप्रतिपद्य-
मानो नरः सर्पमिमं रज्जुदृष्टोपास्वेति नियोज्यते । स

चोपासनादार्थं सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विन्दति ।
यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दति न तस्य प्रत्ययाद्युत्ति-
लक्षणया उपास्तया प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यस्यत्वं
कर्त्रादि तत्त्वमसीतिवाक्याद्वाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति
शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीन्वाकर्मदृष्ट्या उपासी-
नस्य भावनादादृशार्थकर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रति-
पत्तिरिति । यद्वा । अमर्णाव' अकर्मण्यपि विकर्मसहिते अकर्म
दृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह—कर्मणीति । विहिताकरणे प्रति-
षिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत् । अकर्मतो विभ्यत् कर्म
ब्रह्मदृष्ट्या कुर्यान्न त्वकर्मपि तादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥
अविदुषां कर्मण्यकर्मभावनां द्रवयितुं विदुषां कर्मदर्शनं
स्तौति—यस्य सर्वे समारम्भाः इत्यादिभिः षड्भिः यस्य
विदुषः सर्वे समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि । कामेन
फलच्छया, संकल्पेन अहमिदं करोमीत्यभिमानेन च वर्जिता-
तं ज्ञानाभिमानं कर्मादावकर्मोदिदर्शनेन दग्धानि अङ्कुरी
भावाच्छावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पण्डितं
बुधा आहुः ॥ १९ ॥ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाभिना पूर्व-
कर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवोदित्यत आह—त्यक्त्वे-
ति । आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासंगं, त्यक्त्वा निरा-
श्रयत्वात् । अहङ्काराद्यश्रयेण हि कर्म क्रियते । निराश्रयो
निरहङ्कारो यस्मात् ततः कर्मसंगं अहं करोमीत्य-
भिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा अमितः
सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति । अतोऽस्य
क्रियमाणमपि कर्म न फलाय प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥
नन्वेतस्माद्वैणात्मकमकरणादकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशङ्क्य
गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह—
निराशीरिति । यो निष्परिग्रहः स्त्र्यादिपरिग्रहरहितः
संन्यासी स चेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यानिच्छन् यतं चित्तं शुद्धिः
आत्मा च देहोद्विषसंघातो येन स यतचित्तात्मा । समा-
धिकाले निरुद्धबाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । स व्युत्थानकाले
शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादि । तदपि
केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन
कुर्वन्नापि किल्बिषं 'यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयात्' इति-
यावज्जीवाधिकारचोदितामिहोत्राचकरणं प्रत्यवायं
नाप्नोति विधितस्तेषां त्यागात् । यस्तु—सपरिग्रहः
स निराशीरपि यतचित्तात्माऽपि केवलमपि शारीरं कर्म
कुर्वन् विहिताकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदृच्छालामसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पशुपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६

ननु सपरिग्रहः कुर्वन्भरणव्यप्रतया कथं वित्तव्ययायाससा-
ध्यान्यग्निहोत्रादीन्यनुनिष्ठोदित्याशंक्याह—यदृच्छेति । य-
दृच्छया अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालामस्तं सन्तुष्टः ।
तथा हि । कृताभूताभ्यां जीवने ब्राह्मणस्य विधाय
व्याख्यातम् । 'कृतमुच्छिशलं प्रोक्तप्रमृतं स्यादयाम्' चितम् इति ।
द्वंद्वातीतः बहुलाभेऽलामे वा सुखदुःखाद्यन्तः । विम-
त्सरः परस्य लाभेऽप्या संतापहानः । समः यदृच्छालामभे-
वैशिष्यचतुर्मास्यादेतित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो
निर्विकार एवभूत इत्यादीनि कृत्वाऽपि तत्फलं स्वर्गा-
दिना न निबध्यते । अपिश्चत्वात्तेन प्रत्यवायेन न निबध्यते ।
बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथा च स्मृतिः—
'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

श्राद्धकृतस्तत्त्वादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते' इति ।
भाष्ये त्वयं श्लोकः संन्यासिपरात्वेनैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥
'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान्
कर्माणि कुर्वन्नापि न करोति अतो न लिप्यते लेपाभावाच्च
न बध्यत इत्युक्तम् । तर्हि कर्मणां फलदानशक्तिप्रतिबन्धो
वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयोच्छेद एवेत्याशंक्याद्यं
मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति-
गतसंगस्येति । यतो विद्वान् गतसंगः कर्तृत्वाभिमान-
शून्योऽतो न करोतीत्युक्तम् । यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः
अतो न लिप्यत इत्युक्तम् । यतो यज्ञार्थेव यज्ञेश्वरप्रार्थ-
मेवाचरति न फलान्तरार्थं प्राप्याभावात् । अतस्तामेवोत्पाद्य
कृतार्थैः कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्तम् । यतोऽयं ज्ञाने सम्यग्द-
र्शनेऽवास्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्राप्तिफलस्य
ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभादस्य गतसंगस्य
मुक्तस्य यज्ञाय कर्मोचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रिय-
माणादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं सत्समग्रं अग्रेण फलेन
वासनया वा सह समग्रं प्रकर्षेण निरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो
न कदाचिदपि प्रादुर्भवति । अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो
विद्वदृश्यैव । स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य बह्वर्था-
ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात् । अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाह
उत्प्रेषामश्लेषश्च श्रूयते न तूत्प्रेषामपि दाहः । 'तथैषी-
कतूलममौ प्रोतं प्रदूयते' दाहस्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते'
इति । 'तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इति च । 'तस्य

पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्'
इति । विदुषो धनसंयव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनाच्च
तेषां वस्तुवृत्त्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयम् ॥ २३ ॥ कुतो
विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्त इत्याशंक्याह—ब्रह्मार्पण-
मिति । यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्य-
क्षितिशक्तिनिमित्तं पश्यन्ति । तथा च श्रुतिः—'किं कारणम्'
इत्युपक्रम्य कालः 'स्वभाव इति कालादीनि लोकदृष्ट्याऽ-
नेकानि काराणान्युपश्लिष्य कारणे निर्णयति ध्यानयोगानुगता
अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वयुष्मेर्निगूढाम्' इति समाधिना दर्श-
यति । तथाच समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं
पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मन्त्रजुग्वादि तत् ब्रह्मैव ।
एवमचरः सर्वत्रानुपजनीयः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव ।
यत् हुतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं देवब्राह्मणादि वा तदपि
ब्रह्मैव । यदर्घ्यं हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम् । अत्र ब्रह्मणीति
पदमप्याहर्तव्यम् । यत् यजमानेन हुतं तद्ब्रह्मणैव हुतम् । यत्तेन
कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना ।
यत्किञ्चित्तस्य कर्म शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र
कारणं समाधिना समधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः
सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् अतः प्रदेयस्य
फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते दाह्याभावाद्देहने इवेति
भावः । यतु—कर्माणि तदज्ञेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र
विधीयत इति व्याख्यानं तत् उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्यायाः
प्रकृतत्वाच्चासंगतमिति भाष्ये एव निरस्तम् । या हि ब्रह्म-
विदां कर्माङ्गेषु तात्त्विकी ब्रह्मदृष्टिः कीर्तिता सा स्थित-
प्रलक्षणवदब्रह्मविदामनुष्ठानार्थैव फलतो भवतीति न तत्र
तस्यास्तात्पर्यं वर्णनायमिति दिक् ॥ २४ ॥ एवं सम्यग्दर्श-
नस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्सुत्यर्थं यज्ञान्तराभ्युपक्षिपति—दैव-
मेवेत्यादिना । दैवं देवताप्रधानमेव दशैर्पूर्णमासादियज्ञं
नान्यं एके योगिनः कर्मयोगिनः पशुपासते । अपरे तु
ब्रह्मैव सत्यज्ञानानन्तानन्दतात्मकखण्डैकरसं वस्तु तदेव
ज्ञातं सत्सर्वकर्मदशवृत्तादिमिखाभिर्ब्रह्माभिस्तत्र यज्ञं जीवम् ।
यज्ञशब्दस्यात्मनामसु पाठात् । सोपाधि यज्ञेनैव आत्मनैव
निरुपाधिकेन रूपेण जुहति षटाकाशमिव महाकाशे उपाधि-
प्रहाणेन प्रविलापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः ॥ २५ ॥
यज्ञान्तरमाह—श्रोत्रादीनीति । तत्र कश्चिद्वाह-

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८

माभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो निधमनं क्रियते ।
ते च संयमाः अनेकविषयत्वादनंके पृथक्फलाश्च । तथा च
योगसूत्रकृता प्रोक्तम्—‘ भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात् चंद्रे तारा-
व्यूहज्ञानं कण्टकपे क्षुत्पिपासानिश्चुक्तिः’ इत्यादि । त एवा-
मय इन्द्रियेन्धनसंहारहेतुत्वात् । तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि
जुहति प्रक्षिपन्ति । तत्र श्रोत्रं अनाहते ध्वनौ संनियम्य हंसो-
पनिषदुक्तीत्या षष्ठानादादीम् दशानादानुभवन्ति ।
न हि तत्र सन्नियते चेतसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति
सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः । एवमन्यत्रापि
तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः
प्रत्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं
एकत्र मूलाधारायन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु
विषयवियोगाद्भवेन्धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधि-
बुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृता न त्विन्द्रियादीनि
मनआदिषु पूर्वोक्तीत्या उपसंहृतानि । तानेतानिन्द्रिय-
चिन्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये—‘ दश मन्वन्तराणिह
तिष्ठन्तीन्द्रियाचिन्तकाः’ इति ॥ २६ ॥ इतो विशिष्टं योगा-
न्तरमाह—सर्वाणीति । इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादि-
ग्रहणानि । प्राणकर्माणि आभ्युत्थनप्रसारणश्वासप्रश्वासा-
दीनि । अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धेः संयमः स एव
योगोऽस्मिन् तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्ता-
त्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रविलापयन्ति । इन्द्रिय-
योगिनां हि सुप्ताविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते । तत्सहचरस्य
मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहारा-
त्तदायत्तस्य प्राणस्यानुपसंहारो भवतीति विशेषः । एते-
षामपि बुद्धौ बोद्धव्याभावात्पूर्ववल्लीनायां समाधिवुद्धिरस्ति
न त्वेतैर्बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुप-
संहृता । अत एवैतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये—‘ बौद्धा दश-
सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति । बौद्धा बुद्धा लीनाः
दशसहस्राणि मन्वन्तराण्यन्यनुषङ्गात् ॥ २७ ॥ एवं यज्ञ-
पञ्चकं श्लोकत्रयेणोक्तम् । अर्थेकेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—
द्रव्येति । द्रव्यसाध्याः बापीकूपारामाः तीर्थे बहिर्वेदि-
कादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात् त एव यज्ञा येषां ते
द्रव्ययज्ञाः । तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि
तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः संग-

अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०

फलयागपूर्वकं सन्ध्यापासनादिनिर्विकल्पमाध्वन्तानां कर्म-
गामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः स एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः । यद्वा । यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-
धारणा-ध्यान-समाधिरूपोऽष्टांगोपेतो ‘ योगश्चित्त-
वृत्तानिरोधः’ इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते
इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते
स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायायस्य पूर्वोत्तरमोमासाविचारः
स एव यज्ञो येषाम् स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्याय-
ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं समासः । यतयो यतनशालाः संशितव्रताः
सम्यक् शिनं तीक्ष्णं व्रतं अहिमादिकं येषां ते इति सर्वेषां
विशेषणम् ॥ २८ ॥ एकादशं यज्ञमाह—अपाने इति । अपरे
अपाने अरानुवृत्तं जुहति प्राक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं
प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणे च अपानं प्राक्षि-
पन्ति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती
रुद्धा मुबनामिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तदि-
पर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः । ते प्राणापानगती एते
निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं
प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशं यज्ञमाह—अपरे
इति । नियतो निग्रहीत आहारो त्रिपथमोगो र्थेन नियता-
हारा वराग्यादिमन्तः प्राणान् । अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि
प्राणशब्देन गृह्यन्ते । तान् प्राणेषु मनश्चित्ताहंकारेष्वन्तः
करणवृत्तिभेदेषु । । बुद्धेः प्राग्वह्यतत्त्वादग्रहणम् । जुहति
प्रविलापयन्ति । इन्द्रियाणि सङ्कल्पात्मके मनसि संहृत्य मनो-
ऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहृत्य तदपि अदृक्कारे संहरन्ति ।
स चाभिमानरूपोऽहङ्कारोऽभिमानभ्याभावात्स्वयमेव
दग्धेन्धनानलवद्विलीयते । तत्र येषां समाधिवुद्धिरस्ति ते
आभिमानिका बुद्धियोगिभ्यः पूर्वोक्तम्यो निरुद्धाः । अत
एव एतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये । ‘ सहस्रं त्वाभिमानिकाः’
इति । सहस्रं मन्वन्तराणि इत्यनुपज्ञः । भौतिकस्तु योगो
ऽत्र नोक्तः । यदनुष्ठातृत्वं प्रकृत्य तत्रैवोक्तं—‘ भौतिकास्तु
शतं पूर्णम्’ इति । अत्रापि शतं मन्वन्तराणां त्वनुषङ्गनी-
यम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्ध्वारो यज्ञेन क्षपितं
कल्मषं येषां ते तथाविधा भवन्ति । सर्वे यज्ञाः कल्मष-
क्षयायैव भवन्ति । न पुनः साश्चान्मोक्षायैत्यर्थः ॥ ३० ॥

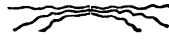
यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
 नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
 एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे
 श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
 सर्वं कर्माखिलं प्रार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
 तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो भयि ॥ ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६

सर्वेवामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठानमशक्तं प्रति प्राह—
 यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञास्तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमजम-
 मृताख्यं ये भुजते तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म यान्ति
 प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य पूर्वोक्त्युद्वादेशस्त्वन्यतमो वा नित्याः
 पञ्च वा यस्य यज्ञा न सन्ति स अयज्ञस्तस्य अयमपि लोको
 नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेन्न कुतश्चि-
 दित्यर्थः ॥ ३१ ॥ पक्षमिति । ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे
 वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिताः । गुरुभिरुपादिष्टा इत्यर्थः ।
 कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान् । न तु नैष्कर्म्य-
 कृपान् । एवं ज्ञात्वा अस्मादशुभात् मोक्षस्य तत्त्वज्ञानोत्प-
 त्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदर्थमेतं यज्ञा उपन्यस्तास्तं
 ज्ञानयज्ञं स्तौति—श्रेयानिति । द्रव्यं बाह्यमाभ्यन्तरं
 च देहन्द्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञो
 निःशेषाच्चान्नःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रशस्ततरः ।
 ईशानुत्पत्त्ययेन तेषामपि प्रशस्ततरत्वं द्योत्यते । तत्र हेतुः—
 सर्वमिति । कर्म कर्मफलं सर्वमाखिलं सर्वांगोपसंहारयुक्तं
 ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवति । यथा कृतायाविजिता-
 याधरेयाः सन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः
 साधु कुर्वन्ति यस्तदेव यत्स वेद इति ॥ ३३ ॥ तद्विद्धीति
 ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः तत्त्वदर्शिनो अनुभवन्तः । ज्ञानं ब्रह्म ।
 स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वेति । यत् चिन्मात्र-
 स्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि ।
 अथो अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तानि
 आत्मनि मयि त्वंपदलक्ष्यार्थादिनभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि ।
 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् ।
 माप्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्यानीमानांति द्रक्ष्यसि । अथो

ययैधांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
 श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३९
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
 नायं लोकोऽस्ति नः परो न सुखं संशयात्मनः ४०
 योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
 आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१
 तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
 छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चात्मनोति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
 सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थ इति ॥ ३५ ॥ अपि
 चेदिति । वृजिनं वृजिनाणवम् । धर्मोऽपीह सुसुक्ष्मः पाप-
 मित्युच्यते ॥ ३६ ॥ यथेति । एधांसि काष्ठानि । कर्माणि
 प्रारब्धादन्यानि ॥ ३७ ॥ न हीति । योगेन निष्कामक-
 र्मातुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो योग्यता-
 मापन्नः । कालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते
 ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते । श्रद्धावानपि मन्द-
 प्रयत्नो माभूदत आह—तत्पर इति । तत्परोऽप्यजि-
 तेन्द्रियो माभूदत आह—संयतेन्द्रिय इति । परां
 शान्तिं विदेहकैवल्यं, अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्तौ सत्याम्
 ॥ ३९ ॥ अज्ञ इति । अज्ञः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः
 अश्रद्धानो यत्नेन । संशयात्मा त्वसाध्यः एव । यतो मित्रा-
 दिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति । नापि परः
 वेदवाक्येऽपि संशयात् । अत एव सर्वदा संशयाकुलत्वात्सु-
 खमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥
 छिन्न-योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन संन्य-
 स्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन तं
 योगसंन्यस्तकर्माणम् । ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः
 संशयाः—आत्मा देहोऽन्यो वा, अन्योऽपि विभुरविभुर्वा ।
 विभुरपि कर्ताऽकर्ता वा, अकर्ताप्येकोऽनेको वा, एकोऽपि
 सगुणो निर्गुणो वेत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं
 आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निबध्नन्ति
 हे धनञ्जय ॥ ४१ ॥ तस्मादिति । हृत्स्थं बुद्धित्थम् ।
 ज्ञानासिना ज्ञानस्त्रेण । योगं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म
 आतिष्ठ कुरु । उत्तिष्ठ । युदायेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
'यक्षविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पर्वणि तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे हूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥
क्षेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
सांख्ययोगो पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्बिन्दते फलम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पर्वणि त्वष्टाविंशोऽध्यायः २८ ॥

२९

तृतीयेऽध्याये 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा' इति
विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य 'कर्मणामना-
रंभाज्ञैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इत्यादिना कर्मनिष्ठाया
ज्ञाननिष्ठागत्वेन भूयसा निर्बन्धनानुष्ठेयत्वमुक्तं 'कर्मण्य-
वाप्तिकारस्ते' इत्यादिना । चतुर्थे तूत्पन्नसम्यग्दर्शनैः कृत-
मपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृत्वादिबाधात् । अतस्ते-
र्वाथाचेष्टाश्रकर्म वा कर्मण्यं संन्यासी वा कर्तव्य इत्याना-
स्थया प्रोक्तम् । अथेदानीं पञ्चमपञ्चयोगज्ञानेना ज्ञानार्थिना
वैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मैवानुष्ठेयम् । संपन्ने तु वैराग्ये दृष्टविक्षेपानिवृ-
त्यर्थं कर्मसंन्यासं कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते ।
तत्र चतुर्थे—'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' इति संन्यासो 'योग-
मातिष्ठ' इति कर्मयोगश्चैकं मां प्रति विहितः । न चेतयोः
स्थितिरागत्यवगुणपदेकेन मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते । परस्पर-
विरुद्धत्वादिति मन्त्रानोऽर्जुन उवाच—संन्यासमिति
हे कृष्ण पापकर्षण, मे मह्यं ज्ञानार्थिने संन्यासं कर्मयोगं चेति
द्वयं परस्परविरुद्धं कथं शंससि कथयसि । पुनरित्यनेन प्रागपि
त्वया वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथा च
भृतिस्मृती भवतः—'एतमेव प्रमाजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्ति' । 'संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥
प्रमज्जन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमास्थिताः इति च । तथा
'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यशेन दानेन
तपसानाशकेन' इति । 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं
क्रियते तनुः' इति च । ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या । अत-
एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः
प्रशस्ततरं यत्तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १ ॥
अस्योत्तरं भगवानुवाच—संन्यास इति । निःश्रेय-

सकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापि कर्मसंन्यासादविरक्त-
कृतात् कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्या-
दिहेतुत्वात् ॥ २ ॥ ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विक्षेपः
संन्यासिनां तु स नास्तीति कथमुच्यते 'कर्मयोगो
विशिष्यते' इत्याशंक्याह—क्षेय इति । यो राग-
द्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतस्त्यक्तत्वत्पक्षे वा नित्यं
संन्यास्येव । एतेन साधनभूतयोः सांख्ययोगयोः रागद्वेष-
राहित्यकृतं साम्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परहित्य-
रूपसाम्यमनन्तरालोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तस्वाभा-
व्यात्कदाचित्संन्यासिनो रागोदये पाताशङ्काऽस्ति । नेत-
रस्येति स एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येवं तथाऽपि हि
प्रदीप्तं निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं सत्यानृतयोरारम्भान्मानमोर्भिधुनं
परस्परार्थास्ततद्रहितः सांख्यो रागादुदयेहेतोर्ज्ञानस्या-
त्यन्तोच्छेदात् । सुखं कर्मकरणायासं विनाऽपि बन्धात्
संसारत्वात् केवलज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माप्यपक्षते । यद्वा
निर्द्वन्द्वो 'द्वन्द्वं वै मिथुनं तस्माद्द्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते' इति
श्रुतद्वन्द्वं क्षीपुसयोर्भिधुनं तद्रहितः स्यादित्यागी संन्यासी
अनायासेन मुच्यते । रागादिजयस्थोभयत्र तुल्यत्वात्
अत्र च कुटुम्बभरणवैयर्थ्याभावात्सुखं मुच्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥
नन्वेकत्र पाताशंका एकत्र कर्मश्रमस्तदनयोः पथोः कतरः
श्रेयानित्याशंक्य द्वयोरपि फलतः साम्यमित्याह—
सांख्ययोगाचिन्ति । सांख्यं समित्येकं भावे इति यास्कः ।
एकीभावेनात्मानन्यत्वेन ख्यायते प्रकाशयते वस्तुस्वरूप-
मनयेति संख्या । स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्य-
गात्मनि प्रविलापनेनोदिता चेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतोऽयं
सांख्यः संन्यासः । स च दारादिषुद्वयतन्तानां पदार्था-
नृमात्मन्येकं भावेन न्यसनं त्यागः प्रविलापनम् । तथा
योगोऽप्यभिहोषनन्धोपासनादिनिर्विकल्पसमाप्यन्तमनुष्ठा-
नम् । तत्र मुख्यस्य योगस्य लक्षणं—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'

यत्सांख्येः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं ज्ञयः पश्यति स पश्यति ।
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्त्ययोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विमुक्तात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्र-

न्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८

इति । वृत्तयश्च- 'प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-
स्मृतयः' इति पञ्च । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ।
तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियं तज्जा वृत्तिः श्रुत्यादिविषयं याथार्थ्येन
ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविषयं भ्रान्तिरूपं
ज्ञानम् । संशयोऽपि इयं श्रुतिर्वा रजतं वेदि अनिर्धारिता-
न्यतरकोटिकं ज्ञानं स विपर्यय एवान्तर्भवति । विकल्पस्तु
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः । यथा पुरुषस्य चैतन्यं
बन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्संबन्धानां पृथक्त्व-
मस्ति किंतु चैतन्यमेव हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बन्धा-
मृतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलष्यते सोऽयं विकल्पः
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः एकाम्बुजनेकबुद्धिरसति च
सदबुद्धिरिति । निद्रास्मृती लोकप्रसिद्धे । एतासां निरो-
धेऽपि निर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावेतौ फलभूतौ
सांख्ययोगौ । साधनभूतौ तावैव संन्यासकर्मयोगाख्यौ ।
तत्रान्त्ययोः साम्यं 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' इत्य-
नेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमनोच्यते-आस्थितः
अनुतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥
योगैर्योगिभिः । अर्श आद्यचरित्रयान्तोऽयं योगशब्दः ।
स्थानं मोक्षार्थं एकमभिज्ञम् । स्पष्टा योजना श्लोकद्वयस्य
॥ ५ ॥ नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गावुक्तौ स्यातां
तच्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्ध-
मित्याशंक्याह-संन्यासस्त्विति । संन्यासो नैष्कर्म्यं
अयोगतो योगं विना आवाप्तुं दुःखं हे महाबाहो ।
अयमर्थः-निर्विकल्पकसमाधिरपि तत्त्वमसांख्येयत्वाकार्य-
प्रतिपत्त्युपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्ग-
स्याभावाद्बोधाहृतश्रुतिविरोधः । 'शान्तो दान्त उपर-
तास्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति'
इति श्रुत्यैव शमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शित-
त्वात् । तथा च समाहितपदं वार्तिककारैर्बाह्यातम् ।

'स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणाकरणं प्रति ।

तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणिह शमादिभिः'

शमादिभ्यः—

'अस्वातंत्र्यं तु येषु स्यात्करणाकरणं प्रति ।

समाहितोक्त्याथेदानीं तन्निरोधो विधीयते'

अस्वातंत्र्यं गुरुपदेशापेक्षत्वं येषु मानमेव्यवहारनिरोधेषु ।

पिंडीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावारोप्य निश्चलम् ।

विषयास्तस्मृतीस्त्यक्त्वा तिष्ठेच्चिदुपोधतः ।

एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्' इति ।

एवं व्यतिरेकुक्त्वाऽन्यमाह-योगयुक्त इति ।

मुनिः संन्यासी नचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माधिगच्छति वाक्य-

श्रवणमात्रेण ननु केवलसंन्यासी । यथोक्तम्- 'न च संन्यस-

नादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति ॥ ६ ॥ योगेति ।

योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः । अत

एव विमुक्तात्मा वृत्तिसाख्यदेशेण हीन आत्मा प्रत्य-

क्षेतनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायाम् केवल एव चेतनोऽस्ति

नान्यदेत्युक्तम्- 'तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसाख्य-

मितरत्र' इति । तदा-वृत्त्यभावे । इतश्च-वृत्तिकले इति

सौत्रप्रद्वयार्थः । अत्र हेतुः-यतोऽयं विजितात्मा विजित-

चित्तो जितेन्द्रियश्च एवं शुद्धस्त्वंपदार्थ उक्तस्तस्य तत्त्वदार्था-

भेदमाह-सर्वभूतामेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तत्त्वैर्बर्ण्याता-

नां वियदादीनां च चेतनाचेतनानामात्मभूतः उपादानत्वेन

स्वरूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतं कारणान-

न्यत्वात्कार्यस्य । सर्वभूतात्मभूत आत्मा प्रत्यक्षेतनो यस्य स

सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा

यस्येति भाष्यं सर्वभूतात्म्येतावतैर्वाक्यलाभादात्मभूत इत्य-

धिकमिति दूषितं स्वयं च सर्वभूत आत्मभूत आत्मा यस्येति

विग्रहो दर्शितः । तत्र संकोचे कारणभावात्सर्वदेनैव

चिज्जडयोर्ग्रहे परमप्यात्मभूतत्वाधिक्यमेव । सर्वभूतश्चेतना-

चेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात्

सर्वं च आत्मानश्च तद्भूत आत्मा यस्येति

विग्रह्य सर्वात्मभूतात्म्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूत-

पदस्य वैयर्थ्यं च भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यभूत

आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवशाभेद उच्यते । पस्य तु उपा-

दानत्वलिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्माभेदोऽवगम्यत

इति विद्वान्निर्विनयः क्षन्तव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा

अतोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते, असंगतमज्ञानात् ।

कर्त्रादेर्बाधितत्वाच्च । व्युत्थाने तत्प्रतीतावप्युत्पत्तातदंष्ट्रो-

रगवद्बाधकत्वाच्चैःस्थैः ॥ ७ ॥ न लिप्यत इत्येतदुपादयति-

नैवेति द्वाभ्याम् । तत्त्वावित् अहं नैव किञ्चित्करोमीति

प्रलपन् विस्मजन् गृह्यन्मिषन् निमिषक्षपि ।
 इन्द्रियाधीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाग्भसा ॥ १०
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्

मन्यते मन्यते । तत्र हेतुः—इन्द्रियाणि । उपलक्षणमिदं प्राणादेशपि । इन्द्रियादय इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्न त्वहं विषयेषु वर्तं इति मन्यते धारयन्निति हेतौ शतप्रत्ययः । अन् दर्शनादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः गमन-विसर्ग-प्रलपन-प्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानि चानन्दस्योपलक्षणानि । श्वसन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । कर्मस्त्वविवक्षितः । एतानि कुर्वन्नायमिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसंगत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि कर्माण्याधाय अयमेव कारयिता न त्वहं कर्तेति समर्थः यः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यतेऽग्भसा पञ्चपत्रमिव ॥ १० ॥ कायनेति । केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबन्धनीयम् । केवलेन कायेन अहमयं ब्राह्मणो युवेत्यात्माध्यासुशब्देन । एवमन्यत्रापि संगं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तोऽप्यात्मनि तार्किकादिवद्दहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति । आत्मशुद्धये द्दिशुद्धये तस्मात्तत्रापि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥ किंच युक्त इति । युक्तो ब्रह्मण्याधाय कर्माणीत्यादिना उत्कलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्थः शान्तिं केवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतां प्राप्नोति । अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वैरवृत्त्या फले सक्तः सन् नितरां बध्यते ॥ १२ ॥ एवमविद्वान् फलासक्त्यनासीत्त्वशात् कर्मभिर्बध्यते न बध्यते चेत्युक्तम् । विद्वान्तु तद्विपरीत इत्याह—सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्तः समाधिर्यो योगी नवद्वारे नवैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्प्रवक्तव्यानां कर्मेन्द्रियाणां संप्रहः । बुद्धयहङ्कारचित्तानीति नव । एतानि द्वाराभ्यः पुरपतेर्जावस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे शरीराख्ये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरधिष्ठिते सुखदुःखादिनानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्धाटनकुक्षिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राजकार्यणि,

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
 सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३
 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
 नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५

संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्रस्यैव धर्मो न त्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तुं शक्यान्वेव । तथाच श्रुतिः—शरीरे पाप्मनो हित्वा इति । 'यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते विद्वाय रोगं तन्वा स्वयाम्' इति च । देहो सन् देहाभिमानकाले । व्युत्थानेऽपीत्यर्थः । तदापि नैव कुर्वन्नास्ते नापि कारयन्नास्ते राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः संबन्धाभावदर्शनात् । यद्वा । नवद्वाराणि चक्षुःश्रोत्रनासाबिलद्वन्द्वानि षट्, सप्तमं मुखं अन्तर्ने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्योऽहंकारो युवराज इत्यादिकमूढम् । विदुषः कर्मसम्बन्ध एव नास्ति । दूरे तत्फलासक्त्यनासक्तो इति भावः ॥ १३ ॥ नन्वेवं श्रुत्यवत्कर्तृत्वं स्वाभिवक्तारयितृत्वं वाऽस्य मास्तु । अयस्कान्तवदविकारस्यैव सतः कर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंयसाह—न कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वमहंकारस्य । कर्माणि इन्द्रियाणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोकयते प्रकाशयते इति लोको जडवर्गः प्रमुञ्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीना प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति किंतु यो याहक् यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्योऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुमुदानामुन्मुदणं चेति । तद्वदेवमात्मनि प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टन्ते मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । नत्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा । लोहायस्कान्तयोरिव सत्यानृतयोरात्मानात्मनोः सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ १४ ॥ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति श्रुत्या परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते । तत्कथमुच्यते 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति तत्राह—नादत्त इति । कस्यचित्कर्तुः पापं, अयं नादत्ते नापि सुकृतम् । कारयितृत्वाभावात् । यतो विभुर्भाषकः । निष्किय इति यावत् । सक्त्रो ह्यन्यं प्रवर्तयति तदीयं पापं पुण्यं वा लभते । अयं तु न तथा किं तु सूर्यवत् प्रकाशत एव न तु स्वैरप्रकाशनां कर्त्रादीनां कर्मणा सम्बध्यते इति भावः । कारयितृत्वमप्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् । यथा घटः

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
 न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसंभूदो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१
 ये हि संस्पृशंजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२

प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः । कथं
 तर्हि ईश्वराशयार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणाच्च बिभ्यती-
 द्याशंक्याह—अज्ञानेनेति ॥ यथा हि महाराजस्य सार्व-
 भौमस्याहं सर्वेश्वरो निर्धूतोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन सौश्रुते-
 नावृतं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महान्ति संकट-
 क्षतानि पश्यति । अहो अहं दीनोऽस्मि दुःख्यस्मीति च
 मुह्यति । तद्वदेते जन्तवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन
 ब्रह्मभावमजानन्त ईश्वरादात्मानं पृथग्व्यन्यमाना ईशात्मनोः
 सेव्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति । तथा च श्रुतिः—
 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स
 वेद यथा पशुरिव स देवानाम्' इति । एष हेवेति श्रुतिरपि
 अन्तजनव्यवहारविषयेवेति भावः ॥ १५ ॥ तदात्मन
 आवारकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन नाशितं
 तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं
 प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति । अज्ञानजानर्भ-
 निवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ तद्बुद्धय इति ।
 यत् परं ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैवं बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चयो
 येषामपाततः श्रुत्यर्थविदां ते तद्बुद्धयः । तदेव आत्मा
 प्रत्यक्षत्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयगता-
 संभावनाविहीनानां ते तदात्मानः । तत्रैव निष्ठा विजातीय-
 श्रुत्यनन्तरितसजातीयश्रुतिप्रवाहो येषां देहादावनात्मनि
 आत्मधारूपविपरीतभावनारहितानां ते तज्निष्ठाः । तदेव
 परं अयनं अज्ञानरूपोपाधिनिरासेन प्राप्यं येषामखण्डानन्द-
 मप्रानां ते तत्परायणाः । अनुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति । यतः
 ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञान-
 निधूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ एतेषां जगति दृष्टिमाह—
 विद्योति । उत्तमब्राह्मणे चण्डालादी वा समं ब्रह्मैव सद्गुणेन
 स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः
 यथोक्तम्—'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
 आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्'

इति चराचरं जगद्ब्रह्मदृष्टव्यं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु 'समा-
 समाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति तुल्यश्रुतशालाय ब्रह्मणद्रयाय
 विषमां पूजां प्रयुक्तवतः । तथा अनुल्यश्रुतशालाय ब्राह्मण-

द्रयाय समां पूजां प्रयुक्तवत्तत्त्वाभोज्याकृतं गौतमेन स्मर्यते
 तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तमित्याशंक्याह—
 वेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं तेरि-
 देव जन्मिद्वारेण सर्गो जन्म जितो वशाकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं
 समं सर्वत्राविषमं ब्रह्मास्ति । यथा हिरण्ययोर्देवतातत्ताठयोः
 स्वर्णदृक् साम्यं पश्यति पूजकस्तु आकारदृक् तारतम्यं पश्यति
 तद्वत् । पूजा स्थितिर्प्रान्तिकृततारतम्यविषया । साम्यदृष्टिस्तु
 तत्त्वविषयेति भावः । यस्मादेवं ते साम्यं पश्यन्ति तस्मा-
 द्ब्रह्मणि अखण्डकरसे ते द्रष्टारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिं
 गताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्येदिति । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म
 तस्मात् प्रियं पुत्रपदं प्राप्य न प्रहृष्येत् । अप्रियं शत्रुं दुःखदं
 प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धस्थितिरबुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभ-
 यत्र लिङ्प्रयोगः । स्थिरबुद्धिः प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्तिभ्यां
 स्थिरीकृतप्रज्ञः । असंभूदो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः ।
 अत एव ब्रह्मवित् ब्रह्मभावस्य लब्धा । ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः ।
 ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वैते व्युत्थानावस्थायामपि स्थितः । सर्वं
 ब्रह्मैवेव पश्यन्तित्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वननुभूतात्मसुखेऽप्या
 प्रसिद्धं बाह्यं सुखं त्यक्तुमशक्यमतो न प्रहृष्येदित्यसङ्गमत्
 आह—बाह्येति । बहिर्भवाः बाह्याः स्पर्शा विषयेन्द्रियस-
 म्वन्धास्तेषु । असक्तात्मा अनासक्ताचित्तः सन्नात्मनि प्रत्य-
 गद्वयानन्दे सुषुप्तिकाले स्थित्वा यत्सुखं विन्दति लभते स
 तदेव सुखम् । विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । कस्तसुखं यो ब्रह्म-
 योगे ब्रह्मणि योगः समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा
 बुद्धिर्येन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । ब्रह्मविदित्यर्थः । 'ब्रह्म-
 विद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं
 विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मदेवेन तत्सुखमिति तस्य सुखामिज-
 त्वविवक्षया इदमुक्तम् । ननूमयत्र एकमेव सुखं चेत्कः सुप्त-
 समाधिर्यथोपदेश इत्याशंक्याह—सुखमिति । अस्य
 सुखं मोक्षस्तमश्नुते व्याप्तिं द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वादुभयत्रै-
 कमेव सुखं तत्रैव योगी मूलाविद्याया नष्टत्वादस्य सुख-
 मश्नुते न सुप्तः । अविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य
 मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तत्त्वं बाह्यं सुखं धृत्यजमित्यर्थः ॥ २१
 ननु सुषुप्तिस्तुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थे कः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्य-

ज्ञाकोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमुषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदित्तात्मनाम् ॥ २६
स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्ध्रुष्वेवान्तरे भुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ २७

स्थूलपानगीतवाद्यादिमुखं त्यजेदित्याशंस्य बाह्यसुखम-
नित्यत्वान्निवृत्ति-ये हीति । संस्पर्शजा विषयसम्बन्धजाः ।
दुःखयोनित्वे हेतुः-आद्यन्तवन्त इति । जाते पुत्रे
यत्सुखं तत्तस्मिन्ने नश्यति दुःखं च महत्प्रयच्छतीति तेषु
भोगेषु बुधः परिपाकदर्शी न रमते ॥ २२ ॥ कः पुनर्मुख्यः
सुखीत्याह-ज्ञाकोतीति । इहैव जीवत्येव देहे प्राक्शरीर-
विमोक्षणात् यावदेहपातं मया कामक्रोधौ जिताविति
विश्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये
यो गर्धस्तृष्णाकूपोऽतृप्तिश्च स कामः क्रोधस्तादृशे एव
विषये द्वेषस्तौ कामक्रोधौ उद्भवौ यस्य वेगस्य स रोमा-
च्छट्टेनप्रवकलिज्जोऽन्तःकरणप्रभोभरूपः कामोद्भवो वेगः ।
गात्रप्रक्रंप्स्वेदसंदष्टौष्टपुटरक्तेनत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो
वेगःस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो
योगी मुख्यः सुखी च नान्यः ॥ २३ ॥ कोऽसौ योगी
यो मुख्यः सुखीत्युक्तं तत्राह-य इति । सुखं विषय-
संगजा प्रीतिः । आरामः प्रीतिहेतुः स्यादितिः सह क्रीडा
उद्योतिः क्रीडापकरणानां प्रकाशः । तदेतन्नयं यस्या-
न्तरेव सोऽन्तःसुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च न त्विन्द्रियद्व्या-
वकमिति एवशब्दार्थः । य एवंभूतः स योगी, किमतो
यथेवं ब्रह्मनिर्वाणं गत्यप्राप्यपरमानन्दं ब्रह्म इहैवाधि-
गच्छति । यतो ब्रह्मभूतो जीवर्णैव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः
॥ २४ ॥ लभन्ते इति । ऋषयः सम्यग्दर्शिनः । छिन्न-
द्वैधाछिन्नसंशयाः यतात्माना जितचित्ताः ॥ २५ ॥ किंच
कामेति । अभितो जीवतां मृतानां च विदितात्मनां
ज्ञातात्मतत्त्वानाम् ॥ २६ ॥ एवं सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्यो-
मुक्तिरुक्ता । कर्मयोगश्च संगफलत्यागेन ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितः
सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्युक्तम् । अथे-
दानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यानयोगं विस्तरेण
वक्ष्यामीति तत्सूत्रभूतांशोन् श्लोकानुपदिशति-स्पर्शा-
निनि । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः । स्पर्शान् कृत्वा
बहिर्बाह्यानि प्रत्याहार उक्तः । भुवोरन्तरे चक्षुः कृत्वेति
धारणा उक्ता । विगतेच्छाभयक्रोध इति सन्निभूताः फल-
भूताश्च द्विविधा यमा नियमाश्चोक्ताः । यतेन्द्रिय इति
वितर्कः मुख्यः संप्रज्ञातः, यतमान इति विचाराख्यः, यतबुद्धि-
रित्यानन्दास्मिताख्यौ, मोक्षरायण इत्यसंप्रज्ञात उक्तः ।

शेषेण योगफलमिति विभागः । पाठक्रममनुरूपध्यायक्रमे-
पाश्वर्यः स्पष्टीक्रियते-तत्र विगतेच्छा विगतभयो विगत-
क्रोध इति संबन्धः । यो हि इच्छावान् स इष्टसिद्धयर्थं
हिंसावृत्तस्त्येकीपप्रिग्रहानिच्छेदतो विगतेच्छपदेन तद्विपर्य-
यान् हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापप्रिग्रहा यमाः इतिसूत्रोक्तान्य-
मानं लक्षयति । तथा भयं स्वोच्छेदशंका तथा ह्युद्दिमो न
'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति
सूत्रोक्तानियमान् स्वोक्तुमिच्छेदतो विगतभय इत्यनेन
तेषां ग्रहणम् । तथा क्रोधाक्रान्तो मैत्र्यादां भावयितुमशक्-
श्चित्तप्रसाधनं कर्तुं न शक्नोति तच्च 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां
सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसाधनम्' इति
सूत्रितम् । तत्र विगतक्रोधः शान्तप्रकृतित्वास्तुखितेषु मैत्री
परस्येष्टेन मैमैष्टमिदं जातमिति भावयेत् तथा दुःखितेषु
करुणां पुण्यवत्सु मुदितः पापवत्स्पेक्षां च भावयेत् । न
चेतेन प्रसाधनेन विना चित्तादर्शस्य नैर्मल्यं भवति । एवं
साधनावस्थायां यमनियमचित्तप्रसाधनानां 'सिद्धयर्थं विगते-
च्छाभयक्रोधवत्सोपसृतम् । एवं फलावस्थायामपि तदी-
प्सितम् । तथाहि । संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायां अनुमत्यां
योगभूमौ स्थितं योगिने प्रति दिव्याः कामा उपतिष्ठन्ते
तत्रापि विगतेच्छत्वांमष्टम् । तथाहि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे
संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात्' इति सूत्रम् । स्थानिनो
देवास्तेरुपनिमन्त्रणे इहास्तयां इमे रम्यावस्था इमारम्या रामा
इमानि जरामरणहराणि रसायनानि इमे वयं किंकराः स्वपुण्या-
जितमिदं स्थानं त्वया भुज्यतामिति प्रार्थनायां क्रियमाणायां
सज्जो लिप्सा तत्र न कर्तव्या । नापि तद्भावेनात्मनो महा-
भागत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गर्वोऽपि कर्तव्यस्तयोः संगस्म-
ययोर्भ्रंशहेतुत्वादिति सूत्रार्थः । तथा भयमपि द्विविधं
योगान्तरायजं वितर्कजं च । तत्रायम्- 'व्याधित्त्यानसंशयप्र-
मादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः' 'दुःखदीर्घमनस्यांगमेजयत्वश्वास-
प्रश्वासाविक्षेपसहभुव' इतिसूत्राभ्यामुक्तं, स्थानमकर्मण्यता ।
अविरतिरवरोग्यम् । अङ्गमेजयत्वं कम्पवायुः । वितर्को
हिंसादयस्तज्जं च भयम् । आद्यस्य निवारणमीश्वरप्रणिधा-
नेन । तथा च सूत्रितम्- 'ततः प्रत्यक्चेतनाधगमोऽन्तरा-
याभावश्च' इति । तत ईश्वरप्रणिधानात् । द्वितियस्य

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतैच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८

प्रतिपक्षभावेन । तथा च सूत्रितम्- 'वितर्कबाधने प्रति-
पक्षभावनम्' इति 'वितर्का' हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता
लोभक्रोधमोहमूला मृदुमध्याधिमाम्रा दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम्' इति च । आदिपदादवृत्तयेयादयः । हिंसा-
दयः प्रत्येकं कृतकारितानुमोदिताभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि
प्रत्येकं लोभादिमूलकत्वेन त्रिविधाः । तेऽपि मृदुमध्यमा-
धिमाम्राभेदेन प्रत्येकं त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्का-
न्वयश्चत्वारः पञ्च अधिका वा त्रिस्त्रिगुणिता एकाशीतिरष्टो-
त्तरशतं पञ्चत्रिंशदधिकं शतं अधिका वा भवन्ति । शाखा-
प्रशाखाभेदानानन्ताश्च । दुःखरूपं भ्रान्तरूपं च अनन्तफलं
येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्षभावनया ते
निर्वर्तनीया इति । एवं यमनियमचित्प्रसाधनप्रतिपक्षभाव-
नैर्निरन्तरायं मृदुकृतचित्तो योगी विवर्त्तके देशे 'आसीनः
संभवात्' इति न्यायेन स्थिरमुखमासनमध्यासीत तत्र देशासने
श्रूयते-

'समे शुचौ शर्करवन्निहवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूलेन तु चक्षुर्पादने गुहा निवाताश्रयेण प्रयोजयेत् ।
त्रिरुजतं स्थाप्य समं शरीरं हृदिन्द्रियाणि मनसा संनिध्या
ब्रह्माहुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि' इति ।
चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । त्रिरुजतं कठिवक्षकधराप्र-
देशेपूजतम् । ततो जितासनः प्राणायाममभ्यसेत् तेन हि मन्द-
गती प्राणे सानि तदनुसारि मनोऽपि चाख्यं त्यजति ।
नो चेद्वायुविक्षेपेण विक्षिप्येत तत्र प्राणजयप्रमाणम् 'प्राणान्
प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षाणे प्राणे नासिकयोः क्षुब्धमात' ।
इति श्रुत्युक्तमेव संस्कृतात् । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
भ्यन्तरचारिणौ' इति । प्राणापानौ समौ तुल्यौ ऊर्ध्वा-
धोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा
ततो बाह्यान् बहिर्भवान् स्पर्शान् विषयसम्बन्धान् इन्द्रिय-
द्वारा नित्यमन्तर्दुर्द्धा विद्यमानान् योगोन्द्रियाणां प्रत्या-
हरणेन तान् बहिरेव दुर्यात् ततो विषयेभ्यो व्यावृत्तेषु करणेषु
स्वप्रकाले इवान्तर्मनोमात्रेणावतिष्ठते इत्यर्थः । इमं प्रत्या-
हारं कर्तुमशक्तस्याविरक्तस्य का गतिरित्यत आह-चक्षुश्चै-
वान्तरे भ्रुवोरिति । चशब्दो वाऽर्थः । चक्षुरेव वा
श्रुवोन्तरे दुर्यात् खेचरी मुक्षमभ्यसेदित्यर्थः । सा चोक्ता
योगसारे- 'लम्बिकोर्ध्वस्थिते गते जिह्वां व्यावृत्त्य धारयेत् ।

दृढासनाश्विरितिन्द्रमुद्रया खेचरी मता ।

भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति ।

य एवं सर्वोऽपि बाह्ये विषये सूर्यादौ संयमो यथोक्तं प्रत्य-
हारमनुष्ठानमुपशक्तान् प्रत्येवोपादित्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियेति । यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थूले विषये सूर्ये तद्र-
श्मिषु वा विष्णुप्रतिमायां वाऽनाहतध्वनौ वाऽन्यत्र वा
चक्षुराद्यन्यतमद्वारा मनो धारयेत् । तच्च मनस्तद्विषयाकारतां
प्राप्तं तत्रैव स्थिराभ्यासेन विश्रान्तं स्वदेहमपि न पश्यति
सेयं महाविदेहा नाम धारणा । अस्यां सिद्धायाभिन्द्रिय-
गणः स्वं स्वं विषयं न तु गृह्णाति । सोऽयं बहिर्विषयप्र-
त्याहारः पूर्वोक्तस्त्वान्तर इति भेदः । अत एव तयोस्तु-
ल्यफलत्वं सूत्रितम् । 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' इति ।
ततः अभ्यन्तरप्रत्याहारात् । तथा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महा-
विदेहा तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति । यदा चित्तं देहम-
विस्मृत्यैव हृदये पुरःस्थितमूर्त्याद्याकारं क्रियते तदा सा
चित्तस्य सूर्याकारतारूपा वृत्तिः कल्पिता । यदा तु निर-
वशेषेण देहं विस्मृत्य चेतः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति
तदा सा महाविदेहा नाम धारणा । तस्या अपि फलं तदेव
तत्संयमात्तस्यां चेतसो निग्रहात् प्रकाशावरणक्षयो भवति
सोऽयं बाह्यविषयः समाधिः । वितर्काख्यो द्विविधः
सवितर्कनिर्वितर्कनदात् । तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितम्-
'शब्दार्थज्ञानविकल्पः सङ्कीर्णो सवितर्को' इति । सवितर्का नाम
समापत्तिः समाधिरित्यर्थः । यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वा-
परानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना प्रवर्तते तदा स-
वितर्का समापत्तिः । अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानेन
शब्दार्थोल्लेखनमन्तरेण भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम
समापत्तिः । तथा च सूत्रम्- 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये
वार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्क' । स्मृतेः शब्दार्थस्मरणस्य परि-
शुद्धौ वर्जने सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदाऽहमिदं
भावयामात्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीति भाति ।
यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्यां भासते न त्वन्य-
दिति सूत्रार्थः । अस्यां सिद्धायां योगी जितेन्द्रिय इत्यु-
च्यते । जितमना इति अभ्यन्तरेप्रत्याहारपूर्वकं यदा
मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोल्लेखपूर्वकं तदर्थं
च मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ सविचार-
निर्विचाराख्ये भवतः । तथा च सूत्रम्- 'एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता' इति । अत्र सूक्ष्म-
विषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यां स्थूलविषयत्वं गम्यते । एतयैव
द्विविधवितर्कसमापत्यैव निर्विचारसमापत्तौ दृढायां योगी
जितमना इत्युच्यते । यदा पुनश्चेतसो मूर्त्याकारतां परि-
त्यज्य सत्त्वोद्रेकात् समष्टिमनोमयाविषया अहमेवेदं सर्वोऽस्मी-
त्येवमाकारा भावना प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः ।
यदा तु तामपि भावनां परित्यज्य विषयवेदनमन्तरेणास्मी-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २९

इति श्रीमहाभारते मीमपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु संन्यासयोगो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणि तु एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ।

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २

त्येतावन्मात्राकारा भावना प्रवर्तते साऽऽस्मिता । अस्मिता-
हङ्कारयोर्भेदस्तु क्रमेण विषयवैमुख्यतदामिमुख्यमात्रकृतः ।
यथैक एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् । अस्या-
मवस्थायां योगी बुद्धितो विविक्तस्य त्वंपदार्थस्य साक्षात्का-
राजितबुद्धिरित्युच्यते । तदेतदुक्तं—यतेन्द्रियमनोबुद्धि-
रिति । एतान्येव साधनानि गुणपर्वान्युच्यन्ते । तथा
च सूत्रम्—‘विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वानि’
इति । तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च ।
अविशेषाः पञ्च तन्मात्राणि अहङ्कारश्च । लिङ्गमात्रं मह-
त्त्वम् । अलिङ्गं प्रधानं, तत्र विशेषादविशेषं प्रविशिक्षतो
योगिनो दैनंदिनलयाभ्यासात्समनस्कानिन्द्रियाणि लीयन्ते
स लयः । बहिर्मुखान्येव वा भवन्ति स विक्षेपः । एवं
अविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं विविक्षतोऽपि लयविक्षेपौ स्तः ।
लिङ्गमात्रात्परं पुरुषं प्रविशिक्षतोऽपि तौ स्तः । तावेतौ
लयविक्षेपौ हेतौ श्रूयते—‘लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा
मुनिश्चलम् । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्’ इति ।
एतेषु त्रिषु लीनेष्वाद्यः सुप्त एव । द्वितीयो विगलितदेहा-
हङ्कारत्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयः प्रकृतिलय इति । एतयोः
समाधिर्गौणः । अत एव सूत्रितम्—‘भवप्रत्ययो
विदेहप्रकृतिलयानाम्’ इति । भवप्रत्ययो जन्मान्तर-
हेतुरेषां समाधिर्भवति । यदा । जन्मान्तरे एतेषां जन्म-
नैव समाधिसिद्धः पक्षिणामाकाशगमनासिद्धिवद्भवतीति
सूत्रार्थः । सर्वथाऽपि तेषां सद्योमुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् । यदा तु
अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदाऽ-
यं विद्वान्कैवल्यं धर्मेव समाध्याख्यमनुभवति । यमाधि-
कृत्य श्रूयते—‘क्षणमेकं कनुशतस्य चतुःसप्तत्या यत्फलं त-
दवाप्नोति’ इति । अयमेव मोक्षास्त्वम् । परमयुजं प्रोक्तं स्थानं
यस्य स मुनिर्मोक्षपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्यामेवावस्थायाम्
योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते । विगतच्छाभयक्रोध इति पादः
प्रागेव व्याख्यातः । य एवभूतः स सदा मुक्तः बन्धप्रती-
तिकालेऽपि स मुक्त एवास्ति । अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः ।

मी० ६

एतेनाहङ्कारादेर्बन्धस्य कालत्रयेऽपि असत्त्वोक्त्या मि-
थ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥ एवं समाहिताचितेन किं विज्ञेय-
मित्युच्यते—भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण ज्ञानात्
तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां
भूतानां हिरण्यगर्भादीनामपि महान्तं व्यापकमीश्वरमी-
शितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युप-
कारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां प्रत्य-
गभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुप्राप्य-
वस्थां निरुपाख्यां कैवल्यसंज्ञां मृच्छति प्राप्नोति । एवं च
सोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते
यथोक्तं वार्तिकसारे—

सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ॥

सोपाधिकः स्यात् सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥

जक्षन् कोऽहं रतिं प्राप्त इति सोपाधिकस्य तु ॥

छान्दोग्ये सर्वकामाप्तिः सर्वात्मात्पष्टमीरिता ॥

अहमर्थं तथाऽज्ञादः श्लोककार्यप्यहो अहम् ॥’

इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वास्मता श्रुता ॥

‘अत्रापि चमृष्टान्तात् सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः ।

अपूर्वानपराद्युक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः ॥’ इति

॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते मीमपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
पर्वणि ॥ २९ ॥

—३०—

पूर्वाध्यायान्ते सूत्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छं-
स्तत्राधिकारे हेतुत्वात्कर्मयोगं तावत्सतीति द्वाभ्याम्—अना-
श्रित इति । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्य-
मवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसंकल्पत्यागात्
संन्यासी च योगी च भवति । न तु निरग्निर्यो विधितः
श्रौतस्मार्तकर्मत्यागी । स एव संन्यासी नापि अक्रियस्त्यक्त्वाह-
मनःकार्यक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥ केन साम्येनायं संन्यासी
योगी चेति स्तुते अत आह—यमिति । यो हि

आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
 यदा हि नेन्द्रियाण्येभु न कर्मस्वनुषजते ।
 सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
 उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
 बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवाऽऽत्मना जितः
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
 जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

त्यक्तसर्वसंकल्पः स संन्यासी तादृशश्च ध्यानयोगी अतो न तयोर्भेदः ' निःसंकल्पस्तदस्थस्थिरधृतेन्द्रियः शलक्षणम् ' इति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्य मोक्षलक्षणस्य निःसंकल्पत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसंकल्पत्यागाभिः संकल्पत्वसाम्यात् संन्यासी योगी च भवतीति स्तुत इत्यर्थः । योगाधिकारसिद्धये निष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ तत्र कर्माण्यनुष्ठेयविधिमाह—
आरुक्षोरिति । यावद्धि योगं यमनियमाद्यष्टाङ्गोपेतम-
 त्थौत्कण्ठ्यादारोढुमिच्छति तावत्कर्माण्यनुष्ठेयं तस्या-
 रूक्षोर्मुनेरारूक्षाकारणं तीव्रवैराग्योत्पादनद्वारा कर्म भवति
 तस्यैव योगारूढस्य योगानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य
 योगारोहे कर्मणां शमः संन्यासः कारणमुच्यते । नहि
 कर्मसु व्यापृतोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठानुमीष्टे ॥ ३ ॥
 ननु योगपदेन मुख्ययां वृत्त्या निर्बाजः समाधिरुच्यते त-
 मारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतःसिद्धत्वादिबोधे इत्याशङ्क्य
 प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह—**यदा हीति** । इन्द्रियार्थ-
 पुशब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिसाधनेषु तद्दर्शनम-
 नु न सज्जते वैराग्यदाढ्यात्सक्तो न भवति । नापि मनसा
 इदं मे भूयादेतदर्थमहमिदं कर्म कुर्यामिति संकल्पयति ।
 तादृशश्च सर्वसंकल्पसंन्यासी यदा भवति तदा योगारूढ
 इत्युच्यते । यथा तीव्रपुत्रश्रयोपेतोऽन्यत्र नीरागो-
 व्यासंगान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव भवति तथा तीव्रा-
 रूक्षवान् सर्वत्र वीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मा योगारूढ एव भवति
 तावत् कर्मणि कर्तव्यानि ततः परं त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥
उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिं सम्पाद्य
 योगारूढोऽभ्यासवैराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् । हि यस्मादा-
 त्मैवात्मनो बन्धुर्न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमाः । आत्मैव रिपुरा-
 त्मनः न त्वन्ये शत्रवः संसारे मज्जयितुमेनं क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥
 आत्मा मनः आत्मना मनसा अनात्मनोऽजितचेतसः आत्मा
 मन एव शत्रुः ॥ ६ ॥ मनसो जये फलमाह—**जितात्मन**
इति । शीतोष्णादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकारचित्त-

शीतोष्णासुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
 सुहृन्मित्राद्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य-बन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
 योगी युज्यत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११

स्यात्मा चित्तं परमुत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति ।
 अतः समाधिसिद्धयर्थं मनो जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥
 समाधिसिद्धेरपि किं फलमत आह—**ज्ञानेति** । ज्ञानं
 शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः । विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजः प्रमा-
 रूपोऽनुभवस्त्वाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं
 यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । यनस्तृप्तात्माऽतः कूट-
 स्थोऽप्रकल्पः संसारतापानास्कान्दितो भवतीति समाधि-
 फलम् । अस्य लोकप्रसिद्धं लक्षणमाह—**विजितेन्द्रिय**
इति । **समलोष्टाश्मकाञ्चन** इत्येवंविधो योगी स
 युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वाद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव
 स्तौति—**सुहृदिति** । सुहृन् प्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता ।
 मित्रं स्नेहवान् । अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपात-
 शून्यः । मध्यस्थ उभयहितेषां । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः ।
 बन्धुः संबंधी । तेषु साधुषु पुण्यकृत्सु पापेषु पापाचारेषु
 कस्य किं कर्मेत्यनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स
 विशिष्यते ॥ ९ ॥ **योगीति** । योगी योगाभ्यासपरो
 रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं बुद्धिं युज्यत समाद-
 ध्यात् सततमिति नैरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्योगसिद्धेरन्यद-
 प्रार्थयानस्तदेकनिष्ठ इति यावत् तेन सत्कार उक्तः । **एकाकी**
 असहायः, संन्यासीत्यर्थः । यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं मन आत्मा
 सोन्द्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः
 एकाकिंत्वेऽपि कस्यापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥
 योगं युज्यतेत्युक्तं तत्कथमित्याकांक्षायां तदंगान्यासनादी-
 न्याह—**शुचौ देशे** इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः
 संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा
 स्थिरं निश्चलं आस्तेऽस्मिन्नित्यासनं स्थण्डिलं निश्चलमित्यनेन
 मृन्मयमेव स्थण्डिलं न तु काष्ठमयं पीठम् । आसनमिति
 परासनव्यावृत्त्यर्थं **नात्युच्छ्रितं** नात्युच्चं **नातिनीचं**
 चैलाजिनकुशा उत्तरे उपरिपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशा-
 उत्तरं अजिनादुपरि चैलं, कुशेभ्य उपरि अजिनं, स्थण्डि-
 लस्योपरि कुशाः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तोन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
 युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५
 नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह—तत्रेति । तत्रा-
 सने पद्मस्थितिकाशयन्तमेनासनेनोपविश्य । यताः निगृहीता-
 श्चित्तस्य क्रिया विषयाणां स्मरणानि इन्द्रियक्रियास्तेषां प्रद्वं
 येनासौ यतचित्तोन्द्रियक्रियः । अत एव मनो बाह्याभ्यन्तर-
 विषयाणुरक्ततया एकं ध्येयमेव प्रत्यक्तत्त्वमपे यस्य स्फुरति
 नान्यत् तदेकाग्रं वृत्त्यन्तरानन्तरितब्रह्माकारवृत्तिप्रवाहि
 कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि
 निरोधं युञ्ज्यादनुतिष्ठेच्चित्तस्य स्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥
 आसन उपविश्येत्युक्तं तत्कथमित्यत आह—सममिति ।
 कायः शरीरमध्ये शिरो ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं
 मूलाधारमारभ्य मूर्धान्तं अवकं अचलं निष्कम्पं धारयन्
 स्थिरो भूत्वा सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमिति नासिकाप्रावेक्षणं न
 विधीयते किंतु निमीलनै लयभयमुन्मीलने विक्षेपभयमतो
 दिशोऽपि स्थादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोकयन्नधो-
 न्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ एवमासने
 उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह—प्रशान्तात्मेति । योगयुक्तो
 योगी ब्रह्मचारिव्रते भैक्षचर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः
 मच्चित्तो मयि परमे चित्तं यस्य स एवभूतो मध्येव मनः
 संयम्य मत्परः आसीत स प्रशान्तात्मा भूत्वा विगत-
 भीर्भवतीति योजना । भवति हि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरं
 मत्वा तच्चित्तस्तमेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैव च मनसःसंयमं
 करोति, न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन
 मन्थते, किंतु तत्परीत्यान्यदेव फलं कामयते । अयं तु मच्चित्तो
 मध्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यगद्वयं
 कामयत इति । यतो मत्परोऽत एव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण
 बाह्याभ्यन्तरविषयत्यागेन समाधिमुख्यादात्यागेन च
 शान्त उपरतः आत्मा चित्तं ग्रस्य सोऽस्मिन्मात्रावशेषो
 विगतभीर्भवति । इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरिति
 ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते । सर्वथा तस्यां सिद्धायां
 पुरुषः परमपुरुषार्थभागभवति ॥ १४ ॥ अस्याः फलमाह
 —युञ्जन्मिति । एवमनेन प्रकारेण सदा निरन्तरं दीर्घ-

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाजुन ॥ १६
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युज्यतो योगमात्मनः ॥ १९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०

कालं चात्मानं मनो युजन् समादधानो योगी नियतं
 ख्यातिफलादपि निगृहीतं मानसं येन स नियतमानसः
 शान्तिं परमवैराग्यबलात् ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पं पदं
 निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां मत्संस्थां
 मध्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समातिर्वा यस्यास्ताम-
 धिगच्छति प्राप्नोति । ख्यातिफलं च सूत्रकृता दक्षितं
 'प्रसंख्यानोऽप्यनुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्मभेदसमाधिः'
 इति, 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणैवतुल्यम्' इति, 'सत्त्वपुरुषा-
 न्यताख्यातिमात्रात्सर्वज्ञानत्वं सर्वभावाधिपानुत्वं च' इति
 सूत्रत्रयेण । प्रसंख्याने ध्याने । अनुसीदस्य वणिज इव
 फलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति तस्याश्च फलं
 धर्मभेदः समाधिः स च प्रागेव व्याख्यातः । तद्वैराग्यं परं
 परसंज्ञं पुरुषख्यातेः फलम् । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्या-
 दिव्याविषयेषु वैतुल्यम् । एतस्थैव हि नान्तरीयकं फलं
 कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्या-
 दिकं त्वमिष्टेय श्रूयते—'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
 विज्ञातं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः'
 इत्यादिकम् ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनि-
 यममाह द्वाभ्यां—नात्यश्नत इति । एकान्तमातिशयेन
 जाग्रत इत्यत्राप्यतिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताः परिमिता
 आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥ निर्वाणपरमां शान्तिं
 प्राप्तस्य लक्षणान्याह—यदेत्यादिभिः षड्भिः । विनियतं
 विशेषेण एकाग्रताभूमेरपि निरुद्धमात्मानि प्रत्यगात्मन्येवा-
 वतिष्ठते न त्वस्मितादिरूपेण उद्विच्यते तदा योगी सर्वभ्यो
 जाग्रत्स्वप्नसंजीवसमाधिः प्रस्थितेभ्यः । त्यक्त्वोपे पञ्चमी ।
 सार्वस्म्यप्राप्त्यैव तान् प्राप्य तेषु निःस्पृहो भवति तदा युक्तो
 निर्विकल्पक इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायां योगि-
 चित्तस्थोपमामाह—यथेति । नैगते न चलति तद्वत्
 यत् च तच्चित्तं च यतचित्तं तस्य एकाग्रतां प्राप्तं चित्तं
 निवातप्रदीपवन्न चलतीत्यर्थः । आत्मनो योगं समाधिं युज्य-
 तोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥ यत्रेति । एवं चित्तमेकाग्रभूतं
 सत् योगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामवस्थायामुपरमते विलीनं

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्विद्विप्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते
तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३

सकल्पप्रभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

भवति, यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं निर्विकल्पं
पश्यन्नात्मनि तुष्यति न बाह्यार्थं तुष्टिं भजते ॥ २० ॥
किंच—सुखमिति । आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं
बुद्धिप्राप्तं सौष्ठमसुखवततोऽतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरं यत्र सुखे
स्थितोऽयं न वेत्ति वेशाभावात् किञ्चिदनुभवति नापि तत्त्व-
तश्चलति । बुद्धिदादात्म्याभ्यासकाले चलतीवेति भाति
परन्तु तत्त्वतो न चलति । तथा च श्रुतिः—‘ध्यायतीव लेला-
यतीव’ इतीवशब्दं प्रयुज्याना ध्यानादिस्तान्त्रिकत्वं दर्शयति ।
बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेलायन्त्यां लेलायतीवेति
श्रुत्यर्थः । यद्वा । तत् सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवा-
नुभवति यत्रेत्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शस्त्र-
पातादिलक्षणेन गुरुणा महता ॥ २२ ॥ तमिति । यत्रो-
परमते चित्तमित्यादिना उक्तलक्षणं तं दुःखसंयोगस्याप्यन्तः-
करणसम्बन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षणया योगसंज्ञितं
विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्व-
विधानपूर्वकं तमेव शतकृत्वोऽपि पथ्यं वादितव्यमिति
न्यायेन विधत्ते—स इत्यादिना । स योगो निश्चयेना-
ध्यवसायेनानिर्विण्णं निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन योक्तव्योऽ-
भ्यसनीयः । यद्वा ‘शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्’ इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तर-
दृष्टं श्रद्धावित्तपदोपेतं शमादिषट्कमत्र क्रमतो विधीयते ।
तत्र निश्चयेनेति गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यंभावनिश्चय-
लक्षणा श्रद्धा अत्र निश्चयपदेन गृह्यते । तथा निर्विण्णचेतसेति
वैराग्येन द्वन्द्वसाहिष्णुत्वलक्षणा तितिक्षा विधीयते इति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ शमदमोपरमसमाधानानि क्रमेण
श्लोकद्वयेन विधत्ते—संकल्पेति । संकल्प इदं मे भूया-
दिति चेतोऽपिस्तत्त उद्भवो येषां तान् कामान् काम्य-
मानान् विषयानशेषतो वासनोच्छेदपूर्वकं संकल्पनिरोधेन
त्यक्त्वा । एतेनान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः शम उक्तः । बाह्ये-
न्द्रियनिग्रहलक्षणं दममाह—मनसैवेति । विषयदोष-
दर्शिना मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकामिन्द्रियग्रामं
समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्य उपरमेदित्युत्तरे-
णान्वयः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरिति । भूमिकाजयक्रमेण

दिव्यादिभ्यविषयेभ्य उपरमेत् व्यावृत्तो भवेत् । कथम् ।
धृतिगृहीतया बुद्धयेति । धृतिः—

‘वृत्त्या यथा धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाभ्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी’

इत्युक्तलक्षणा । तथा गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपर-
मेत् । तथा एवमुपरतः मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थिति-
र्यस्य न तु दृश्ये द्रष्टरि वा तत्तथा आत्मैकाकारमेकाग्र-
मित्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं ‘सर्वार्थतैकार्थतयोः
क्षयोदयो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः’ इति सूत्रिनामैकान्यं
प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा
दृश्यं दर्शनं च भासते । तत्र दर्शनभानमप्रत्याख्येयमतो
द्रष्टरि दृश्ये चोपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति । ननु दर्शनोपर-
क्ताऽपि सर्वार्थतायां गणिता । तदभावे चित्तस्य नाशा-
पत्तेः । द्रष्टृदृश्योपरागाभावे तु एकार्थं तदुच्यते यथा स्वप्ने ।
तत्र हि दृश्यं नास्तीति पामराणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टाऽपि
नास्ति । तदा इन्द्रियाणामभावात् । ‘आत्मोन्द्रियमनो-
युक्तं भोक्ता’ इति श्रुत्यैव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसन्निधौ गति-
त्वात् । किंच द्रष्टृदृष्टासनावासितं चित्रपटसदृशमेकं मनः
एवास्ति । तच्च स्वयंज्योतिषा पुरुषेण भास्मान्न जाग्रद-
त्त्वप्रेऽपि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति । तद्वनासनावासितत्वात् ।
एवं सति यदा सर्वार्थतायाः क्षयः एकार्थताया उदयश्च तदा
चित्तस्यैकाग्र्यतरूपः परिणामो भवतीति । तदेवमात्मसंस्थं
मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधिः । तत्रापि पूर्वाभ्यासव-
शाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भातीति तज्जिवा-
रणेन असंप्रज्ञातसमाधिमाह—न किञ्चिदपि चिन्तये-
दिति । ध्यातृध्यानभ्येयविभागमपि न स्परेत् किंतु
अखण्डैकरससंविदात्मना सुषुप्तवृत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥
शनैः शनैरित्येतं श्लोकं व्याचष्टे—यतो यत इति त्रिभिः ।
यतो यतो हेतोर्यं विषयं ग्रहीतुं मनो निश्चरति बाहि-
र्गच्छति ततस्ततस्तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो विषयात्
एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं
नयेत् पर्यवस्थापयेत् । एतेन पूर्वार्थं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०

एवमात्मवशे मनसि किं स्यादित्याशंकायाह—प्रशान्तेति ।
हि यस्मात् एनं प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण उपरतेचेतसं योगिनं
एकाग्रताभूमी उत्तमं सुखं संप्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपैति ।
भौतिकानां बाह्यानां मानोराधिकाणामान्तराणां च त्रिषयाणां
त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशं ब्रह्मभूतं सद्रस्तु-
रूपम् । अकल्मषं धर्मोपमैर्वाजितम् । यथोक्तं योगभाष्ये—
‘यस्त्वेकाम्रे चेत्तसि सद्भूतमर्थं प्रयोजयति कर्मबन्धनानि
श्लथयति निरोधमभिमुखीकरोति क्षिणाति च क्लेशान् स
संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते ॥ इति । एतेनात्मसंस्थं मनः
कृत्वेति व्याख्यातम् ॥ २७॥ अस्य फलमाह—युञ्जन्नििति ।
एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युञ्जन् समादधानः
विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सुखेन अनायासेन ब्रह्म-
संस्पर्शं निर्विशेषं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयात्
अनुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शम् । अत्यन्तं अन्तो
ब्रह्मदृश्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं पर-
मानन्दैकरूपम् । एतेन न किंचिदपि चिंतयेदिति चतुर्थपादो
व्याख्यातः ॥ २८ ॥ द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह—
सर्वेति ।

‘सोपाधिनिर्व्याधिश्च द्वैतः ब्रह्मविदुच्यते ।

सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निष्पारख्योऽनुपाधिकः ।’

इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वत्रिक्यमनु-
भवयोगी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं
ईक्षते पश्यति तथा असंप्रज्ञाते सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तानि आत्मन्येकतां गतानि रज्ज्वाभिवाध्यस्तसर्व-
दण्डधारादीनि तद्वत्पश्यति । योगयुक्तात्मा योगेन समा-
हिताचितः । अस्मैव व्युत्थानावस्थामाह—सर्वत्रेति । सर्वेषु
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मै-
कत्वविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः । तथा च श्रुतयः—

‘यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।’

‘सर्वस्यात्मा भवति’ । ‘ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्ममे कितवा
उत ।’ ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ इत्यादयः श्रुतमर्थं प्रति-
पादयन्ति । यत्तु यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः
स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शना वाऽऽत्मेक्षणाधि-
कारिणोक्तौ । यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिवाक्षा-
त्कारहेतुस्तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचेतन्यपृथक्करणमपि

नावदयं योग एवापेक्षित इति तत्र । ‘समाहितो भूत्वाऽऽ-
त्मन्येवात्मानं पश्यति’ । ‘तत्रस्तु तं पश्यति निष्कलं
ध्यायमानः’ इत्यादिश्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याययोग-
स्यैवात्मदर्शने हेतुत्वप्रतिपादनात् । ‘तत्कारणं सांख्ययोगा-
भिपन्नं विद्यमेतां योगविधिं च कृत्स्नम्’ इति लिंगाच्च
ज्ञानयोगयोः समुच्चयावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिक-
विवेकमात्राज्जडाजडयोर्दहात्मनोः पृथक्करणं संभवति ।
सोपाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसंभ-
वात् । आदर्शानिर्गुतावपि प्रतिबिम्बादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः ।
अत एवाधिष्ठानज्ञानदाढ्यं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य
तद्द्रव्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तम् ।
योगी विनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् । यदाह दक्षः ।

‘स्वसंवेधं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीषुखं यथा ।

अयोगी नैव जानाति जायन्वो हि यथा घटम्’ इति ।

यत्तुक्तं भगवत्पूज्यपादैः—‘ब्रह्माविदः कुत्रापि योगापेक्षां न
व्युत्पादयति बभूवुः’ इति । तदथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्रा-
थशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतं शमा-
द्युपेयसमाधिद्वयोक्तमिति न दोषः । द्वौ कमाविति वसिष्ठ-
वाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयौपगमे ‘नान्यः
पन्था’ इति श्रुतिवाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रममेदमात्ररतया
प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किञ्च योगप्रकरणे
योगानपेक्षमार्गान्तर्गतादभिनयसंगतं । न च तत्त्वचकोऽत्र
कश्चिच्छब्दो वर्तते । संभवति वा उक्तयुक्तरतो यो वा
समदर्शन इति वापदाध्याहारोऽप्यसङ्गत इति दिक् ॥ २९॥
अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह—यो मामिति । सर्व-
त्रात्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र
पश्यति सर्वं चान्मानं पश्यति तस्य योगिनः ज्ञात आत्मा
न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरो-
भवति । सकृन्नश्यस्य भूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदया-
संभवादित्यर्थः । ननु कार्यकारणसङ्घाताभिमानिना शुक्ति-
रूपवद्ब्रह्मण्यप्यस्तेन तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठान-
भूतं ब्रह्म मा तिरोधाधि बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् । ब्रह्म-
दृष्ट्या तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशंकायाह—
स च मे न प्रणश्यतीति । स च विद्वान्मे सम
प्रणश्यति न निरोभवति मदभिज्ञत्वात् । भवेदेतदेवं यदि
जीवो मयि अस्तीति वा मम विकारो वा भवेत् तदा निर-

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२
अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽखि सुदुष्करम् ॥ ३४
श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

नव्योच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रात् तस्मात्तुक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यति इति ॥ ३० ॥ यस्मात्सर्वार्थमैकत्वदर्शी अहमेव अतो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह—सर्वभूतेति । सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानमेकत्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितः सन् भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुवृत्त्या देहमारुढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वा वसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा दत्तोत्रयादिवर्जिषिद्धकर्मणा वा वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नापि मय्येव वर्तते न मत्तश्च्युतो भवति । यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूयते—तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति च । नेत्यव्ययमप्यर्थः । देवा अपि तस्य ब्रह्मविदः अभूत्ये अनैश्वर्याय न ईशते न समर्था भवन्ति यतोऽयमेवमात्मानमेति श्रुत्यर्थः । स न पुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविज्ज बध्यते । तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठ इत्याह—अत्मौपम्येनेति । यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योऽन्यस्मै दुःखं न प्रमच्छति सोऽहिंसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायान्तरबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहिंसाप्राधान्येन संन्यासपूर्वकतया वर्णितः । हे मधुसूदन, तस्य योगस्य सर्वश्रुतिनिरोधरूपस्य स्थिरा स्थितिं न पश्यामि । मनसश्चञ्चलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपद्यति—चञ्चलं हीति । प्रमाथि बहुदशुवदेकस्य प्रमथः शालम् ॥ ३४ ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवामुपयायतः ॥ ३६
अर्जुन उवाच ।
अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७
कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९
श्रीभगवानुवाच ।
पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१

मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच यद्यप्येवं तथाऽप्यभ्यासवैराग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निग्रह्यते ॥ तत्राभ्यासो नाम कस्याश्चित्तभूमौ समानप्रत्ययान्वृत्तिः । वैराग्यं तु दृष्टादृष्टभोगेषु ससाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यम् । तत्र यथा कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं संचारयन्नेकस्य द्वारं पिधायपरस्योद्घाटयति तद्वद्वैराग्येण विषयलोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणलोत उद्घाट्यत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वम् । तथा न सूत्रम्—'अभ्यासवैराग्याभ्यां तज्जिरोधः' इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना अजितचित्तेन वर्त्यात्मना जितचित्तेन उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥ मनसो दुर्निग्रहत्वायोगसिद्धौ विभ्रं पश्यन्नर्जुन उवाच । हे कृष्ण, 'योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्तत्तत्कर्मा संन्यासीत्यर्थः । श्रद्धयोपेतो योगमार्गं प्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः । अलवणा यवागूरितिवदत्रालार्थं नञ् । स कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यक्दर्शनमप्राप्य मृत्युत्वात् कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥ कश्चिदिति कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गयोगमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव पूर्वमपरं वा मेघसंघमप्राप्य मध्ये एव नश्यति । तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः । हे महाबाहो, विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतत् एतं स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रोत्तरं भगवानुवाच—पार्थयति । हे तातेति वात्सल्यात्सम्बोधयति । तस्येह विनाशो नाच्योनिप्राप्तिः । अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयमपि न जायते । हि यतः कल्याणकृच्छुभकृत् दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥ इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह—प्राप्येति । उपित्वा

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एताद्धि हृल्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगात् संशुद्धकिंलिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवान्जुन ॥ ४६ ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु अध्यात्मयोगो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ पर्वणि तु त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युजन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान् वत्सरान्योगश्रद्धा-
रागी चेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते ।
तत्रापि श्रीमानघो गच्छतीत्याशंक्य शुचीनामित्युक्तम् ।
शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुज्जानाः पूर्वपेक्षया महत्तरं
स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ स योगी विरक्ताश्चिरा-
भ्यस्तयोगो वा चेत्तस्य गतिमाह—अथवेति ॥ ४२ ॥
तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धि-
संयोगम् । यावती च योगभूमिः पूर्वजन्मनि जिता । तत्र
च यावान्बुद्धिलाभो जातस्तावन् बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासा-
दल्पेनैवाभ्यासेन लभते । तस्मादपि भूयस्यां बह्वयां संसिद्धौ
ऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थः । यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥
कुतो यततेऽशिक्षितोपीत्यत आह—पूर्वति । अवशोऽपि प्रह्ला-
दादिवत्पित्रादिभिरन्यथा नीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन
बलवता ह्रियते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासु-
ज्ञानमात्रमिच्छन् यो भवति सोऽपि शब्दब्रह्म कर्मकाण्डं वेद-
मप्यतिक्रम्य वर्तते किंपुनः पित्राद्याज्ञाम् । इत्थं पूर्वाभ्या-
सबलं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं कृत्वा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
एवं योगश्रद्धागतिमुक्त्वा यो विषयैर्द्विमाणाऽपि प्रयत्नेन
योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य गतिमाह—प्रयत्नादिति ।
प्रयत्नात्प्रकृष्टात् दृढात् बायुनिरोधादिरूपात् खेचर्यादि-
मुद्राविशेषाभ्यासाद्यो यतमानः संशुद्धकिंलिषो निष्ठापो
भवति । यदाह मनुः—‘प्राणायामैर्देहेदेनः’ इति । इष्टयोगानां
सर्वेषां पापनिवृत्तुपयोगित्वं न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधन-
त्वमित्यर्थः । अत एव सः अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो
भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन चक्षुश्चैवान्तरे
सुषोरिति पञ्चमान्ते यत्सूत्रितं तद्व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

एवं योगिनं स्तौति—तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र
कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादिकर्तारः । ज्ञानिनश्च शास्त्रीय-
पार्ष्णित्यवन्तः । कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठातारः तेभ्यः
सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतस्तस्माद्योगी भवान्जुन ॥ ४६ ॥
समाप्तः कर्मप्रधानस्त्वंपदार्थविवेकः । अतः परमुपासना-
प्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयितुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन
स्तौति—योगिनामिति । देवमेवापरे यज्ञमित्यादिना
चतुर्थाध्यायप्रोक्ता द्वादशयोगास्तद्वतां योगिनां सर्वेषां
मध्ये यो मद्गतेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना
चित्तेन श्रद्धावान् सन् मां भजते स मे मम युक्ततमोऽ-
तिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तो
भवेति भावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणमर्यादा-
धुरंधरनीलकण्ठकृतां भारत० भीष्मपर्वणि भगवद्गीता० षष्ठोऽ-
ध्यायः । त्वंपदार्थविवेकश्च समाप्तिमगमत् ॥ ६ ॥ पर्वणि
॥ ३० ॥

३१

पूर्वाभ्यायान्ते यो मां भजते स मे युक्ततमो मत
इत्युक्तम् । तत्र कीदृशं पूर्वाक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षया
विलक्षणं तव भजनं केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य
युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशङ्कां स्वयमेव परिहरन् भगवानु-
वाच—मयीति । कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति ।
अयं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छाजि-
त्यर्थः । ईदृशो योगं युजन् समाधिमनुतिष्ठन् । त्वंपदार्थ-
विवेककाले यद्यपि सार्वश्यमस्ति सर्वभूतस्थमात्मानमित्या-
दिवचनात्तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति नवेति पातञ्जल-
कापिलयोस्तर्किकमीमांसकयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मतभेदा-

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते ॥ २ ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ।
अहङ्कार इतीयं मेऽभिज्ञा प्रकृतिरिष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितिस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसोऽहमस्मि कौन्तेय प्रमाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

तंशयः । कारणाज्ञानाच्चसमग्रं तत्सर्वस्यमिति मत्वा
आह—असंशयं समग्रमिति । मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा
ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारं ईदृशम् । अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वं
ब्रह्म बाहुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य
योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥
एतदेवाह—ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म ।
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति
श्रुतेः । ते बुध्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितम् ।
किं वचनमात्रेण परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वाविषये परोक्ष-
ज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह—सविज्ञानं अनुभव-
सहितं 'दशमस्त्वमसि' इत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानो-
त्पत्तिदर्शनात् । 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञा-
तम्' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां श्रौतीमेव वर्णयति—
यज्ज्ञात्वेति । जगत्कारणमधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो
ज्ञाने संशयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यानवशेषो
युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति—
मनुष्याणामिति । यतैतां यतमानानाम् ॥ ३ ॥ एवमेक-
विज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजड-
प्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिमिः—भूमिरिति ।
अत्र भूम्यादिपदैस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते, प्रकृतिरित्य-
धिकारात् । स्थूलभूम्यादेश्च विकृतिमात्रत्वात् । तथा च
भूमिरिति गन्धतन्मात्रम् । आप इति रसतन्मात्रम् ।
अनल इति रूपतन्मात्रम् । वायुरिति स्पर्शतन्मात्रम् । आस्मि
शब्दतन्मात्रम् । मन इति तत्कारणमहङ्कारः । बुद्धिरिति
समाधिबुद्धिर्बृहत्तत्त्वम् । अहं करोत्यनयेत्यहङ्कारो मूलप्रकृतिः ।
करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुलकात्तद्वोच्यम् । इयं मे
मत्तोऽभिज्ञाऽष्टयकृद्बद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अथवा
अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादानभूता । यद्वा । नात्रा-
व्यक्तमहदहङ्कारप्रपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमतौ एव
प्रकृतयो प्राच्या इति नियमोऽस्ति । 'मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन
सन्दु नवापि प्रकृतयः । तथाचैवं योज्यम् । इयं मे मू-
भिज्ञा प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टाङ्गीति मूलप्रकृते-

रत्र भूम्यादिभिः सह पाट्यज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्याना-
मिवाजन्यत्वम् ।

'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विनसत्तम' इति ।

'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मणिष्कले प्रविलीयते' इति च ।

तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणात् ॥ ४ ॥ एवं

क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिसुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—
अपरेयमिति । इयं प्रागुक्ता साऽपरा अश्रेष्ठा जडत्वात् ।
इतस्तु विलक्षणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वाद्भृष्टां
मे मत्संबंधिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां
क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो, यया प्रकृत्याऽ
न्तःप्रविष्टयेदं जगत्स्थावरजङ्गमशरीरात्मकं धार्यते ॥ ५ ॥

एतदिति । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिरुत्पत्ति-
ल्यस्थानं येषां भूतानां तान्येतयोनीनि भूतानि चतुर्वि-
धानीत्येतदुपधारय सम्यग्जानीहि । किं पातञ्जलानामिव
एते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशङ्क्याह—अहमिति ।

कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिरहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः
प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम् । तथा प्रलीयतेऽ
स्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि प्रकृती
मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं

प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत एवात्मनो निर्वि-
कारत्वहाने प्राप्ते आह—मत्त इति । कारणान्शब्दादेः
परं पृथग्भूतं घटादि व्यवहारे तयोर्भेदानुभवात् । परतरं तु

गवाश्वादि मृदनुपादानकत्वात् । एकं ब्रह्मणः परतरं तद-
नुपादानकं किञ्चिदपि नास्ति । हे धनञ्जय, एवं प्रपञ्चे
ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चव्यतिरेकं सदृष्टान्तमाह—

मयीति । मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानु-
स्यूते । यदिदं सर्वं मणिगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतम् ।
तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमिति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽ
हमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवं प्रपञ्च-

परमात्मनोर्मिस्तूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात् ।
न ह्युपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते मृदधादावदर्शनादित्या-
शङ्क्य स्वप्नमायेन्द्रजालज्जगदनुवृत्तत्वं प्रपञ्चस्योपपाद्यो-

भयमप्याविरुद्धमित्युपादिष्टं चेदयमकस्मादुद्दिष्टो भाविष्यतीति

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ • ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामास्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न ह्यहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४

मत्वा दृष्टान्तांतरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं विजडयोर्दर्शयति-रस इति । यथा रसोऽसु एकमन्यपरमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि आपः प्रोताः, एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः । 'तथ्या शङ्कुना-सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोद्धरिण सर्वा वाक् सन्तृण्णा' इति वाष्मात्रे प्रणवानुस्यूतिश्रवणात् । सन्तृण्णानि संप्र-थितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यधैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमप्रेक्षि द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥ पुण्य इति । रसादि-ष्वपि द्रष्टव्यम् । अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् विभावसौ वन्दौ तेजः दहनशक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमज्ञं विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवनमायुरिति व्याचक्षते-तपश्चेति । तपो धर्मस्तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणं सर्व-भूतानां पिण्डब्रह्माण्डात्मकानां बीजं मयि पिण्डादिकं प्रोतं कनके कुण्डलादेवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तरादनु-त्पन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिस्तन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रगल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागो रजना तौ हि आविद्यकौ अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितम् एवं धर्माविरु-द्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥ सात्त्विका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वानमत्त एव रमतन्मात्रादिरू-पात्सूत्रात्मनो निर्गता इति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वजगदा-त्मनो विकारिवापत्त्या कौटस्थ्यहानिरित्याशङ्क्याह-
न त्वहं तेषु ते मयीति । येनवृत्तजडकणेश्चबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपे षटशरावोदम्बनादाविव मृत्नास्मि । अवृत्तस्यास्य सत्तास्फुरणे एव स्वकीये प्रयच्छामि न त्ववृत्तात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मत्वेवाप्यस्ता मदन्न्याः यथा रज्ज्वामयस्तैः सर्पादयो रज्ज्वन्न्याः । 'तदनन्यत्वमारभणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् । अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः । न खल्वनन्यत्वमि-त्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदं निषेधामः । कुतः । आरभणशब्दात् ।

‘वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्’ इति विकास्य वागा-लम्बनत्वेन स्वप्रमाणेन्द्रजालिकाविषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विवित्रप्रपञ्चात्मत्वे ते मयीत्येवाविरोधेऽपि न त्वहं तेस्त्वित्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते । कार्यस्य कारणात्म-कत्वावश्यभावात् । तस्माद्विद्वर्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जग-दुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्बहत इति साधूक्तं न त्वहं तेषु ते मयीति ॥ १२ ॥ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चाधेन जना आत्मानं नावगच्छन्तीत्याशङ्क्याह-त्रिभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिभिर्धैर्मायैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमायै-र्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सदेभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पप्रमेण व्याकुलः सर्पात्परां रज्जुं न जानाति तद्वत् । परत्वे हेतुः-अदृश्यम् । एते भावाः परिणामित्वात् व्ययवन्तः । अहं तु तद्विपरीतः साक्षी इत्यवयवः ॥ १३ ॥ देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम संबन्धनीयं देवां हि प्रसिद्धा पिण्डब्रह्माण्ड-रूपेण व्रिततैषा मम चिन्मात्रस्य-माया मामहं न जाना-मीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनुत्स्य प्रपञ्चस्येन्द्र-जालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वासु-देवं प्रपद्यन्ते विषयीकुर्वन्ति त एवैतां मायां तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति ननु ज्ञानान्तरेण वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः-जीवेश्वर-विभागश्चन्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्चित्प्रति-बिम्बरूपं जाद्वं वशीकृत्य बिम्बचैतन्यमनुसृत्य प्रचलति । अयस्कान्तमनुसृत्यैव लोहशालका । इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः । ईश्वरस्य च मायाद्वारा सत्सत्त्वमपि । तथा च श्रुतिः-‘तस्मान्मायां सृजते विश्वमेतरास्मिन्श्चान्यो मायया सजिह्वः’ इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरोपाधिदर्पण इव बिम्बप्रतिबिम्बयोर्बिम्ब-प्रतिबिम्बभावानुक्तान्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तुतीयं मुक्तप्राप्यम् । जीवेश्वरो चोपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्व-सर्वज्ञत्वशास्यत्वात्सात्त्वत्वादिभावं भजेते । तावैव तदभावे

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययाऽपहृतज्ञाना अमसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥
 उदाराः सर्व एवैवे ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

उपाधिप्रचारदर्शनाबुदासीनैवेधरूपतया जीवसाक्षीश्वर-
 साक्षीति शब्दाभ्यां व्यवहियते । एवं च जीव ईश्वरा-
 राधनावाप्तप्रत्यक्तत्त्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि
 नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि पारित्यज्य बिम्बप्रतिबि-
 म्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं देवी
 मायेति । मम, मायेति चैवस्या एव जीवेश्वरसम्बन्धित्वं
 जीवस्येश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥ कुतस्तर्हि सर्वे
 त्वां प्रपद्य मायां न तस्मान्त्याशङ्क्याह—न मामिति ।
 यतो दुष्कृतिनोऽतश्चित्तशुद्धयभावान्मूढा आत्मानात्म-
 विवेकहीनाः । अत एव नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । कुतो
 दुष्कृतिनः यतो माययाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमखण्डसं-
 विद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरण-
 शक्तिरुक्ता । किञ्च आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं
 चित्ताभिप्रायम् 'आत्मैवेदमह्यम्' इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रिय-
 सह्यात एव सम्यक् सन्तर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन
 मायाया विशेषशक्तिरुक्ता । तदेवं मायया स्वरूपानन्दमाश्रित्य
 देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानादेहादिपुष्ट्यर्थं दुष्कृतं
 कुर्वन्ति तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते ।
 सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ये तु सत्यपि देहाद्यध्याये
 मत्तो विन्याति मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरन्ति । तेऽपि चतु-
 र्विधा न केवलं सर्वे मदकवामा इत्याशयेनाह—चतु-
 र्विधा इति । आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थं । जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थं । अर्थार्थी धनार्थार्थं । ज्ञानी
 चेति चतुर्विधा मां भजन्ते ॥ १६ ॥ किं सर्वेऽपि समा
 एते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह—
 तेषामिति । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते यतो नित्य-
 युक्तः । आर्तादयो हि कामिनः कामपूर्तां न मद्भजने
 युक्ता भजन्ति । अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैवभावेन
 भजनं करोति । तथा हि । 'आर्तो रोगिणः सूर्यो भजन्ते ।
 जिज्ञासवः सरस्वताम् । अर्थार्थिनः बुधैरादीन्' इति
 तेषां तत्तत्कार्माधिक्येनैकभक्तित्वं दर्शयते । तस्य

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
 कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् २२ ॥
 अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
 देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

नित्ययुक्तत्वे च हेतुः—हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रिय
 आत्मैवादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचर-
 त्वात् । 'तदेकप्रेयः पुत्राप्रेयो वित्ताप्रेयोऽन्यस्मात्सर्व-
 स्मादान्तरं यदयमात्मा' इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम
 प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ उदारा
 इति । सर्वऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममा-
 त्मेवेति मम मतं निश्चितम् । हि यतः स युक्तात्मा अह-
 मेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामे-
 वानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितो नतु मत्तोऽन्यदाराग्यादिकं
 कामयानो मद्भक्तं करोति । किं तर्हि मत्प्राप्त्यर्थमेव मां
 भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किञ्च । वासुदेवः सर्वमिति ज्ञान-
 वान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरन्मज्जन्मनि मां प्रपद्यते
 सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ
 इति योजना ॥ १९ ॥ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादि-
 विषयैः हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते अन्य-
 देवताः अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्तवान्तीति भेद-
 बुद्ध्या प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दशपुत्रासा-
 दिकमास्थाय । स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविधया दैव्या
 आसुर्या वा नियताः निगृह्यताः ॥ २० ॥ किञ्च । यो यो
 भक्तः सार्विको राजसस्तामसो वा यां यां तनुं तादृशमेव
 देवादिरूपां यक्षरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तैः श्रद्धया
 तादृश्यैर्वाचितुमिच्छति । तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां
 सार्विकीं राजसीं तामसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽचलां विदधामि
 ॥ २१ ॥ ततश्च स तथा श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं
 ससाधनं वशीकरणमीहते इच्छति । ततश्च कामान्विषयान्
 लभते मयैव विहितानाज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् एतेन
 सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥
 अल्पमेधसाम् । 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्चक्षुणोति
 अन्यन्मज्जतेऽन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेः । द्वैतमल्पं
 तत्रैव मेधा येषां ते । बाह्यार्थाभिलाषिणामित्यर्थः । तेषां
 तत्फलमन्तवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुशब्दोऽ-
 भेदेनेश्वरभक्त्यो विभेदार्थः । यतो देवयजो देवान्यजन्ते

अव्यक्तं व्यक्तीमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भाक्मजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योग मायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि तु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति देवजयस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यक्षरक्षो-
भक्ता यक्षादीनेव यान्ति । भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवेत्यपि
द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु-मामेवानन्तं यान्ति अतस्तेऽनन्त-
फलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वं न
प्रतिपद्यन्त इत्याशंभ्याज्ञानादित्याह-अव्यक्तमिति ।
अव्यक्तं सर्वोपाधिभक्ष्यत्वेनास्पष्टमपि वासुदेवशरीरेण व्यक्ती-
मापन्नं अस्मादादिबच्छरीराभिमानीनं मामबुद्धयो मन्यन्ते ।
यतो मम परं भावं परत्वमुत्कृष्टत्वमजानन्तः । उत्कृष्टत्वमेव
विशिनिष्टि-अव्ययं न व्यतीत्यव्ययमविनाशिनं अनुत्तमं
यस्मादन्यदुत्कृष्टं च नास्ति निरतिशयमखण्डं धर्मरूपमित्यर्थः
॥ २४ ॥ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह-नाहमिति ।
हे योग योगिन, अर्शआद्यन्वप्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः ।
अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य न
प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः-मायासमावृत इति ।
माय्ये तु योगो युक्त्युपादानं घटनं सैव योगमाया चित्ता-
समाधिर्वा योगो भगवत्स्तुतृता मां पति भगवत्सङ्कल्पवश-
वर्तिना मायेत्यर्थः । उत्तरार्थः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननु त्वदभिन्नं
लोकं त्वन्माया मोहयति चेत्त्वन्माया त्वां कृतो न मोह-
यतीत्यत आह-वेदाहमिति । सत्यं । सत्यपि लोकस्य
मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वादुपाधिधर्माभिमानी-
त्वाल्लोको मूढः । तदभावाच्चाह सर्वज्ञ इति विशेषः ।
अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ २६ ॥ केन पुनर्निमित्तेनार्तातादीनि
भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह-इच्छेति । इच्छा
रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वन्द्वमोहः । शोभनाशोभन-
सत्यासत्यनित्यानित्यात्मसु विपर्ययः । अशोभने शोभ-
नबुद्धिः । शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन ।
हे भारत, भरतान्यस्य सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये मोहं
अविवेकं यान्ति हे परंतप । अयं भावः-यो हि सृष्टेष्वादानं
स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मदित् सर्वज्ञत्वाद्गीतादीन्
जानाति । सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्थायादौ
शोभनाप्यासात् । असत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात् । सत्ये

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

चात्मनोऽसत्त्वं सत्त्वत्वाध्यासात् । अनित्ये स्वर्गादौ
नित्यत्वाध्यासात् । अनात्मनि देहादावात्माध्यासात् ।
अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सार्वज्ञ्यं न
जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥ केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं
भवतीत्याशङ्क्याह-येषां त्विति द्वाभ्याम् । येषां
पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्तं नाशं
प्राप्तम् । 'द्वितीयाश्रिता-इति समासः । ते द्वन्द्वमोह उक्त-
लक्षणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदार्ढ्य-
भाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥ २८ ॥ ततश्च जरामरणयोः
प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो
भूत्वा ये यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय वेदान्तश्रवणादौ ते
तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः विराडागुपासका
ह्यकृत्स्नब्रह्मविदः । सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् ।
श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्तेऽ-
ध्यात्मादिकं कार्त्तरन्ध्रं जानन्ति सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः ।
अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते'
इत्येकविंशानां सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उप-
संहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्य-
गात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वंपदार्थमित्यर्थः । कर्म च तत्त्वं-
पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥
एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपाय-
भूतागुपासनाणि क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुकामः
संक्षेपेण सूत्रयति-साधिभूतेति । अधिभूतं च अधि-
दैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेन
सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः ।
यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्व-
जनव्यामोहके विदुरेव । भावनादार्ढ्यान्मरणकालेऽपि तस्य
ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरंतर्येण दृढा
भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव
व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहा-
भीष्मपर्वणि अलकण्ठीये भारतभावदोषे सप्तमोऽध्यायः
॥ ७ ॥ पं ॥ ३१ ॥

३२

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।
अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

३२

पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तम् ।
तच्च उत्तमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तावुरलक्षणं मध्यमाना-
मुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म । तद्विषय एकः
उपासनाविषयाच्च षट् । एवं सप्त प्रश्नविषयास्ते ब्रह्म
तद्विदुरित्यध्यायान्ते साधुश्लोकेन भगवता सूत्रितास्तद्वृत्ति-
रूपोऽयमध्याय आरभ्यते । तत्र सूत्रितानां ब्रह्मादिशब्दाना-
मर्थं बुभुक्षुर्जुन उवाच—किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति
प्रथमः प्रश्नः । शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १ ॥ अधि-
यज्ञः कथं कोऽत्र क इति स्वरूपप्रश्नः । कथं ज्ञेय इति
पदापकर्षणं तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा एक
एव प्रश्नः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥ कर्मणेषां प्रश्नानामुत्तर-
माह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र किं तद्ब्रह्मे-
त्यस्योत्तरमक्षरं परमं ब्रह्मेति । यत् परममक्षरं तद्ब्रह्मेति
योजना । अक्षरशब्दस्य वर्णेषु कृत्वात् । ‘ओमित्येत-
दक्षरम्’ इत्यादिश्रुतौ ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ इति स्मृतौ
च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे परम-
मिति विशेषणं प्रणवस्य परब्रह्मत्वासंभवात् । अतश्च
‘एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणं अभिवदन्त्यस्थूलमनण-
हस्वमदीर्घम्’ इति श्रुतिप्रसिद्धमखण्डेकरसं वस्तु अक्षर-
शब्दितं तद्ब्रह्मेति प्राञ्चः । यद्वा । अक्षरशब्देन जीवः
‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ इति
गीतासु । ‘क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते
देव एकः’ इति श्रुतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषि-
तस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् । अमृतोऽक्षरमित्य-
पेक्षिते उल्पाभावच्छादसः । यथा चाक्षरं जीवाख्यं परमं
ब्रह्म । परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य
व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः सम्भ-
वाति व्यावर्तकोपाधौ मायादर्पणे जाग्रति तयोरेवाद्योगात् ।
‘किं तद्ब्रह्म’ इति प्रश्ने परममिति विशेषेणाभावेऽपि ते
ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्’ इति प्रश्नोत्पापके सूत्रे परमत्ववा-

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५

चिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव
परममिति विशेषणं युज्यत एव । प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्न-
त्वस्यैव प्रहात् । ततश्च किं तत् कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रश्ने यदक्षरं
जीवाख्यं तदेवापेतोपाधिसंबन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति तत्त्व-
मस्तीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भव-
तीति ह्ययम् । तथा स्वोऽनागन्तुको भावः स्वरूपं
स्वभावः शुद्धस्त्वपदार्थः सोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु
तस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वी भावः
स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति ।
विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स कर्म-
संज्ञितः । तमेव विशिनष्टि—मृतेति । भूतानां भावः
सात्त्विकादिः स्वभावः उद्भवश्च तयोः कारणाद्भूतभावो-
द्भवकरः । तथा हि । ‘बुद्धिः कर्मनुसारिणी’ इति कर्मानुसा-
रित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मत एव स्मर्यते—
‘अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यग्गादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन् ततः प्रजाः’ इति ॥ ३ ॥

क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्साधनभूतं च
तदधिभूतमित्युच्यते । अधिदैवतं पुरुषः सर्वासु पूर्णं
वसतीति सर्वकरणानुग्राहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः ।
अधियज्ञो यज्ञाभिमानी विष्णुरन्तर्यामी सोऽहमेव देहा-
स्मि अत्रास्मिन्देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥ अत्र षट्प्रश्नो-
त्तरेषु प्रथमे—जीवस्य ब्रह्मभाव उक्तः तं जानतां
प्रयाणमेव नास्ति । ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव-सम्भ-
वनीयंते ब्रह्मैव सन्नब्रह्मयेति’ इति श्रुतेः । द्वितीये—
शुद्धस्त्वपदार्थं उक्तस्तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतत्त्वविषयत्वाच्च तत्र
भावनापेक्षाऽस्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोऽपे-
क्ष्यते । तृतीये चतुर्थयोस्तु—कर्म तत्साधनभूतं च जन्म
वस्तूक्तम् । तत्रापि न भावनापेक्षाऽस्ति अन्तकाले प्रबले-
नैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणा-
वश्यंभावेन तत्र भावनाया वैयर्थ्यात् । परिशेषादन्त्ययो-
रेव कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिष्पाधिकयोर्न्यतरस्य

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

भावना सुदृढा चेदन्तकाले तत्प्रत्ययोऽवश्यंभावीति तयो-
रन्यतररूपं परमात्मानं स्मरन् यः कलेवरं मुक्त्वाचिरादि-
मार्गेण प्रयाति स ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं
यातीत्याह—अन्तकाले चेति । स्पष्टा योजना ।
नास्त्यत्र संशय इति । सोपाधिकब्रह्मोपास्ति प्रकृत्य
'शतं चैका च हृदयस्य नाभ्यस्तासां गूढानमभिनिःसृतका ।
तयोर्ध्वमायुष्मृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवति' इति
तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य श्रवणात् । यस्तु शुद्ध-
त्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद असीं ब्रह्मात्मैक्यज्ञाना-
भावान्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्येतद्वाक्यविषयो न भवति ।
किंतु शतं चैका चेत्वेतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वा-
त्कथमेतदिति चेन्न । 'न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गातिं तात
गच्छति' इतिन्यायेन तस्योभयप्रशत्वांसंभवात् । कटवल्लीषु
निष्कलप्रत्यगात्मविदं केवलयोगिनं प्रकृत्य शतं चैका चेत्या-
ज्ज्ञानाच्च ।

'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः
ते ब्रह्म लोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' ।
इति श्रुतेर्निश्चितार्थानां शोधितत्वंपदार्थानामेव कममुक्तिव-
गम्यते । न चात्र सुनिश्चितार्था इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय-
वन्तो ग्रहीतुं शक्याः । तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् ।
नाप्युपासकाः असम्भवात् । उपासना हि नाम अतस्मिन्स्त-
द्वुद्धिः । यथा शालग्रामे विष्णुबुद्धिरेवं सूत्रविराडन्तर्यामि-
ष्वात्मबुद्धिरिति न तद्वन्तः, सुनिश्चितार्था इति वक्तुं
शक्यम् । तस्मादध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासक-
त्वेनान्यप्रत्ययाभावेऽप्यचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमन-
वयम् ॥ ५ ॥ न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्यप्रत्य-
यवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुरपि तु कीटस्य जीवत एव भावना-
बलाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते । नन्दिकेश्वरस्य च स्मर्यते 'य
हि महादेवं भावयन्तस्सारूप्यं देहान्तरं विनैव प्राप्तः' इति योग-
शास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशाद्देहा-
न्तरे भाव्यभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवार्थमन्यत्रापि दर्श-
यति—यं यमिति । तद्भावभावितः भाव्यकारवासनया
रञ्जित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु माम-
नुस्मर अन्तकाले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थम् । युध्य चेति
चकारात्कर्मोपारत्नोः समुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चय-
कर्तरीव तदुभयानुष्ठातयैकस्मिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकर्तृत्व-

प्रत्ययकृतविरोधाभावात् । मयि अर्पिते मदेकानिष्ठतां नीति-
मनोबुद्धी येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मामे-
वैष्यसि प्राप्स्यसि अन्तकाले स्मरणेनेति शेषः ॥ ७ ॥ एत-
देव श्लोकत्रयेण विवृणोति—अभ्यासेति । अभ्यासयोग-
युक्तेन 'तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः' इति सूत्रितोऽभ्यासः ।
तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरकरणार्थो यत्नः । स च
विजातीयप्रत्ययाबन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः सोऽ-
त्राभ्यासः । तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रातिमादि-
र्विराडादिर्वा । असिद्धस्तु मानसप्रातिमादिः । तत्रासिद्धे
मनसः प्रतिमाकारतासम्पादने तत्र स्थैर्यसम्पादने चेति
विषयभेदाद्विगुणो यत्नः कर्तव्यो भवति । सिद्धे तु चित्त-
स्थिरकरणार्थ एव यत्नः । तत्र यथा स्वतः स्वच्छः
स्फटिको जपाकुसुमोपरागालोहितः स्फटिक इति तत्र
लौहित्याभ्यासः । तत्राबल्यात्तत्रैव स्फटिकधोप्रमोषे पद्म-
रागत्वाभ्यासः । पद्मरागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाभ्या-
सस्तत्रैव तदानीमेव किञ्चिद्दूरस्थे निहीनोपलत्वाभ्यास इत्यु-
त्तरोत्तराध्यासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पञ्चविधो
भवति । एवं स्वतःशुद्धं चैतन्यं मायोपरागात्तदेवेश्वरः ।
मायाप्राबल्ये तस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोषे तत्रैव सूत्रात्माभ्यासः ।
सूत्रेऽप्यज्ञानदब्ध्याद्विराडभ्यासः । तत एव विराडेकदेशेषु
शरीरादिषु आत्मत्वप्रभः । तत्र यथा घटान्तर्गतः प्रदीपो
घटमात्रं भासयति घटच्छिद्रात् बहिर्गतः किञ्चित्त्वप्रभया
संसृष्टं विषयमवभासयति । सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु
कृत्स्नं भवनोदरवर्तिपदार्थजातं प्रकाशयति । तद्देहान्तर्गतः
चित्तिर्देहमात्रं भासयति । देहच्छिद्राच्छ्रुरादेर्बहिर्गता सती
तत्सन्निकृष्टं कंचिद्विषयं रूपादिकमवभासयति । सर्वात्मना
गुरुक्तयुक्तया देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना
सती कृत्स्नं विराट्आत्मानमवभासयति । यथोक्तं बाह्य-
प्रतिषेधपि—

'मणि—हुतवह—तारा—सोम—सूर्योदयोऽपि

क्षितिर्विषयमिहात्पं बाह्यमुद्योतयन्ति ।

सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्ज्योतिरन्त-

क्षिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेण' इति ।

सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभि-
मानस्तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सदी-
क्षणभात्राभिनिष्ठत्वात्सर्वस्य प्राक्संकल्पादसत्त्वात् । तथा
च श्रुतिः—'यदि पितृलोककामो भवति संकल्पा-

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११

देवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति । 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः तदेवं प्रकाशमाने विराजि 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः' इति शाङ्कप्रामाण्यादुपासकेन गृहीतोऽहंमहो यद्यपि वस्तुतत्त्वपेक्षया भ्रान्तिरूपस्तथाऽपि स्वाभाविकाद्देहाहंमहंतात्पर्यरूपाः । यथा स्फटिके हीनोपलव्यप्रहपेक्षया इन्द्रनीलत्वप्रदस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटविकृद्धाविन्द्रनीलत्वं बाधित्वा पथरागत्वं तद्बाधेन लोहितस्फटिकत्वं तद्बाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एवं गुरुक्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यं बाह्यं रूपमपोह्य आन्तरे आन्तरे अवातिष्ठते । चरमं विमुक्तं रूपं प्राप्य तु स्वयमेव विलीयते । यथोक्तम् । 'येन त्यजसि तत्त्यज' इति येन मनसा त्यजसि विराडादिभावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः । तदेवं भवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सुप्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थो यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगः । समाधिर्धैर्यवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं तेन गुणेन युक्तं यचेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना । नेकधेतिवत्समासः । तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं निरस्ताशेषदोषम् । यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्पाप्मानं औषत्स्मात्पुरुष इति निर्वचनात् । दिव्यं द्योतमानमनुचिन्त्यब्रह्मेव भगवान्सर्वोत्तमां वाङ्मय इति सततमाचार्योपदेशमनुध्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ । तथाच च श्रुतिः—

'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्र-
ऽन्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् पुण्यपापे विभूय
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ॥

इति परात्सूत्रात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥ तदेवमुपासनायाः स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह-कविमिति । कविं क्रान्तदर्शनं सर्वज्ञं, पुराणं चिरन्तनम् अनुशासितारं जगतोऽन्तर्यामिणं, अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसं सूक्ष्मतरं योऽनुस्मरेत् अनुचिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तुं शक्यम् ।

आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य तं आदित्यवर्णम् । सर्वजगदवभासकमित्यर्थः । तमसो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यातः परस्तात् पराचीनं । सति देहाभिमाने न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह-प्रयाणोति । प्रयाणकाले मनसाऽचलेन वृत्त्यन्तरवर्जितेन । भक्त्या भगवति वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तो योगबलेन योगो मनःप्राणेन्द्रियक्रियानिरोधो हृदयपुण्डरीके तेषां वशीकरणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयकमेण प्रागेव मूलाधारादिवह्निरन्तान्तस्थनिष्कारोहावरोहकमेण सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य सुषुम्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनम् । तच्च भूमध्यादुपर्युर्ध्वयमाने वार्या मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामवस्थायां न भवतीत्यन्त्यप्रत्ययस्तत्रैव संपाद्यस्ततोऽर्चिरादिमार्गपर्वणा अमानवस्य पुष्पस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तांस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम् । तद्वासनावासितं मनो भूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वया नाड्या उत्क्षिपे प्राणे भुक्तेषुवद्भ्राण्डखपरं भित्त्वा प्रचलिते सति लब्धवृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राबल्यात्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाधुपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाह्यमानममानवेन च पुरुषेण सङ्गच्छमानं तेन च यथा मिलयितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति । तदिदमुक्तं भुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेशयेति । स एवं कृत्वा योगी कविं पुराणमित्युक्तलक्षणं परं पुरुषं हिरण्यगर्भोक्त्यं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैति समापे प्राप्नोति । तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । न हि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरिकल्पनाऽस्ति । किं तर्हि त्रैलोक्यं हिरण्यगर्भलोकाख्ये सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति । 'परा हि सोपासनकर्मातिगतिर्हिरण्यगर्भप्राप्त्यन्ता' इति बृहदाराण्यके । तद्वाध्यादौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥ भुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेत्युक्तं तर्हि कृत्वा कर्तव्यं, तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतद्वयं वादिभ्यस्तत्र प्रती-

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
 मूर्ध्याध्यात्मानः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
 यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥
 अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नामुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥
 आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
 मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः
 रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥
 अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहोरात्रगमे ।
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

कत्वेन चिन्त्यं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया
 स्तौति—यदक्षरं प्रणवाख्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति ।
 यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यम् । 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा
 अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्' इत्येवंलक्षणं वा
 वेदविद उपनिषद्विदो वदन्ति । यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म-
 प्रतीकत्वेन शरणीकुर्वन्ति । पक्षे सम्यग्दर्शने सति सखि-
 त्सागरन्यायेन यत्प्रविशन्ति यतयः । यदक्षरमिच्छन्तो
 ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्ते पदं वर्णत्रया-
 त्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संप्रद्वेष
 प्रवक्ष्ये । अयं च वाच्यवाचकयोरभेदः श्रुतिच्छायाया
 गम्यते । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति सर्वधर्मातीतं
 ब्रह्म प्रकृत्य—

“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संप्रद्वेष ब्रवीम्योमित्ये-
 तत्” इत्योङ्कारेणोपसंहारात् । तत्फलं च प्रतीकभावात् । ओङ्कारं
 प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म गतिपत्तयं
 तथा च श्रुत्यन्तरे—‘एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म
 यदोङ्कारः’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मादिवेदविदानेतेनैवायतनेनैकत-
 रमन्वेति’ इति दृष्टम् । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥
 भुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशोदित्यत आह—सर्वेति ।
 सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहणद्वाराणिन्द्रियाणि संयम्य निगृह्य
 तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चुकभूतं प्राणं मूर्द्ध-
 न्यनाड्या सुषुप्ताख्यया मूर्ध्नि भुवोर्मध्ये आधाय कथं योग-
 धारणां योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषानिबान्धि-
 नीमास्थितः अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्ध्नि प्राणमाधाय
 किं कुर्यादत आह—ओङ्काररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं च
 वर्णो ब्रह्म च तज्याहन् उचरन् मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन्
 यो हि देवदत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देवदत्तोऽभि-
 मुखो भवत्येवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहितं व्यापकं
 ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते सन्निहिते च ब्रह्मणि यो देहं
 त्यजन् भ्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाड्या उत्क्रामति स परमां
 गतिं सज्जिह्वब्रह्मरूपां याति । ब्रह्मैव प्रकृत्य श्रूयते—एषाऽ

स्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परम आनन्दः
 इति । तामेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्ति-
 द्वारा ॥ १३ ॥ इयं मार्तण्डीव दुर्लभेति मां संस्था
 इत्याह—अनन्येति । नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ
 अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति
 नैरन्तर्यम् । यो मां स्मरति नित्यशः । इति दीर्घ-
 कालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ
 नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यकं युक्ताहारविहारादौ
 यमनियमादौ च युक्तस्यावाहितस्य योगिनः योगमनुति-
 ष्ठतः ॥ १४ ॥ त्वत्वाभेऽपि किं स्यादत आह—मामिति ।
 मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नुवन्ति । यजन्मदुःखा-
 नामालयभूतं मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं
 नश्वरं तुच्छमित्यर्थः । के नाप्नुवन्ति । महात्मानो योगिन
 जितचित्ताः । अत एव परमां संसिद्धिं मोक्षं गताः ।
 अगता अपि प्रत्यासन्नवात्रता एव । तथा ब्रह्मलोकगतान्
 प्रकृत्य स्मर्यते ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसन्धरे ।
 परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्’ इति प्रति-
 सङ्करे बाह्ये प्रलये परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥
 त्वदलाभेऽपि किं स्यादत आह—आब्रह्मेति ।
 आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकमभिव्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः
 लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन, शेषं
 स्पष्टम् । अत्रेयं व्यवस्था । ये क्रममुक्तिफलाभिर्देहरा-
 दिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा
 सह मुच्यन्ते । ये तु पञ्चाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनु-
 पासितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्ते इति ॥ १६ ॥ आत्रात्तिमार्जो
 कालपरिच्छेदमाह—सहस्रेति । युगशब्दोऽत्रचतुर्युगपर्यायः ।
 ‘चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति पुराणान्तरदर्श-
 नात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य चतुर्युगसहस्रं
 ब्रह्मणो दिनं रात्रिरपि तावतीत्याह—रात्रिमिति ।
 अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अन्ते भवति तां चतुर्युगसहस्रा-
 ताम् । ते प्राप्तिदा अहोरात्रविदो जना विदुः ॥ १७ ॥
 किं ब्रह्मणोऽहि जायते किं वा रात्रावित्यत आह—अव्य-
 क्तादिति । अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
 रात्र्यागमेऽवशः पार्थ अमवत्यहरागमे ॥ १९
 परस्तस्मान् भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
 यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
 पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ।
 यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम ॥ २२
 यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
 अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरामणम् ।
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
 तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
 शुक्लकृष्णे बती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
 एकया यात्यनावृत्तिमन्यथाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६
 नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु योग्युक्तो भवार्जुन ॥ २७

नान्याकृते विद्यदादिकारणमैह-प्राणं, तदा आकाशादीनां
 सत्त्वात् । किं तर्हि प्रजापतेः स्वापावर्त्यवेहाव्यक्तशब्दार्थः ।
 अयं भावः—प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पितः स्थावरजगम-
 प्रपंचः सर्वोऽपि तदीयऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे ।
 तथा दिवसागमे पुनस्तत् एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टि-
 सुश्रित्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं विद्यदादिप्रपंचोऽस्मत्सुप्तौ
 लीयते अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतानि ॥ १८ ॥
 कृतहानाकृताभ्यागमदेपापनुत्त्ये बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिनाफ-
 ल्याय च अविधादिवशादवशोऽयं भूतग्रामः पुनःपुनर्भूत्वा
 पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वराग्योत्पादनार्थम्—भूतग्राम
 इति । अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति
 योजना । स एव भूत्वा प्रलीयते नान्योऽभिनवो भवती-
 त्यर्थः । कुतः यतोऽवशः अविधाकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वा-
 नर्थबीजभूताया अविधाया विधया उच्छेदे जन्ममरणप्रवाह-
 विच्छेदायावश्यं यतितर्क्यामन्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्मभुवन-
 न्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्रा-
 त्तानामावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परमं ब्रह्मेत्युपक्रान्तं वस्तु लभ्य-
 ति—परस्तस्मादिति त्रिभिः पर इति । तस्मादव्यक्तात्
 भूतग्रामबीजभूतादिव्यालक्षणादवृतात् अन्योऽस्त्यन्तविलक्षणो
 भावः सत्ता । तुशब्दात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति ।
 तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् । अस्य च सर्वानुगतत्वात्
 सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रियया
 नित्यं विक्रीयत इव भाति । अयं त्वनुपाधित्वात्नित्यैकरूप
 एव यः स भावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न
 विनश्यति केवलसत्तारूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रया-
 बाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥ अव्यक्तो न व्यज्यत
 इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽस्तुते व्याप्राप्तीति त्रिविध-
 परिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं परमां गतिम् । ब्रह्म-
 लोकान्ता गतिरपरमा । कार्यत्वात् । इयं तु परमा । कार्य-
 कारणतीतत्वात् । आहुः । 'एषाऽस्य परमा भातिः'
 इत्यादयः श्रुतयः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारे

न पतन्ति तदिति विधेयापेक्षं क्लृप्तम् । स एव मम विष्णोः
 परममुपाध्यस्पृष्टं धाम, प्रकाशः 'तद्विष्णोः परमं
 पदम्' इति श्रुतिप्रासिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥ एवं
 ज्ञेयं प्रत्यगभिन्नं द्रष्टव्यं जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्य-
 दित्याह—पुरुष इति । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः
 हे पार्थ, योऽयं भक्त्या आराधनं उपासनेनेति यावत्
 कीदृश्या अनन्यया नास्त्यन्यो यस्यां सा तथा उपास्यो-
 पासकभेदमन्तरं अहंप्रहुरूपेत्यर्थः । तथा भक्त्या यो
 लभ्यः स परः पूर्वोक्तादव्यावृत्तानुगतादक्षरादन्यः
 कारणात्मेति यावत् । लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि न
 ह्यात्मा च लभ्यश्चेति युज्यते । अस्य कारणत्वमेवाह-
 यस्येति । यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि बीजे दुम इव सर्वाणि
 विद्यदादीनि स्थावरजगमानि च देन च इदं सर्वं तत् व्याप-
 मुपादानत्वात् स भवत्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥ पूर्वो-
 क्तानामोकाराद्वारा सगुणऽहोर्वादी क्रममुक्तिभाजाम् ब्रह्म-
 प्रतिपत्त्ये उत्तरो मार्गो ऽस्त्येव इत्यत आह—यत्रेति ।
 आवृत्तिमार्गोऽप्यथाऽऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिनः
 इति । योगिनः कर्मिणश्चाच्यन्ते तेषां यथायोगं मार्ग-
 द्वयविभागः । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तत्र उपासकानां देव-
 यानं पन्थानमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिरित्येव
 भिमानिनी देवता लक्ष्यते । एवं अहरित्यहरभिमानिनी ।
 एवं शुक्लपक्षस्य षष्ठमाससमितोत्तरायणस्य चाभिमानिन्यौ-
 देवते एव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रयाता
 उत्क्राता ब्रह्म कार्यं ब्रह्म तद्वारा परं च गच्छन्ति ।
 ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥ एतेन च
 धूमो रात्रिरित्येवोऽपि धूमादिमार्गः कर्मिणाम्-
 पक्षयोगिनां चोक्तः आश्रितिलब्ध व्याख्यातः ॥ २५ ॥
 उक्तौ मार्गोऽनुपसंहरति—शुक्लेति । शुक्ला ज्ञानहेतुत्वाद-
 चिरादिगतिः तदभावान्मुक्ता धूमादिगतिः एकया शुक्लया
 अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥ एते सृती मार्गौ आवृत्त्यनावृत्ति-
 फले जानन् योगी न मुह्यति । योगप्रष्टोऽयतिरत्यप्रयत्नश्च

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु चतुर्वर्गफलं नदिद्वयम् ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ पर्वणि तु द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ।
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

योगी न भवति कश्चन कोऽपि । यस्मादेवं तस्मात्सर्वोचित्यादि
स्पर्शम् ॥ २७ ॥ पुनः श्रद्धाभिष्टुत्ये योगं स्तौति—
वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु तपःसु च सम्य-
गनुष्ठितेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यं तत्फलं चेति
पुण्यफलं सर्वेषु समुचितेषु यत्प्रदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी
अत्येति । आतिक्कामाति कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
किं कृत्वा इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वाऽनुष्ठाय
च ततश्च किमित्यत आह—यत्स्थानं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति
प्राप्नोति च क्रमेणेत्यर्थः । आद्यं न तु केनचित्निर्मितं तद-
नेनाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थो व्याख्यातः । अष्टमोऽध्याये
ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे गीतार्थे अष्टमोऽ
ध्यायः ॥ ८ ॥ पर्वः ॥ ३२ ॥

३३

पूर्वाध्याये किं तद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्नानामक्षरं ब्रह्म परम-
मित्यादिना संक्षिप्य व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयो-
जनाकांक्षायां कर्मविद आधिभौतिकं भूमादिमार्गप्राप्यं
स्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः । तेन
कर्माधिभूते व्याख्याते । तथा सूत्रान्तर्ग्रामिणोरुपासकस्या-
चिरादिमार्गेण क्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तं तेनाधिदैवाधि-
यज्ञौ व्याख्यातौ । ओमित्येकाक्षरमित्यादिना अन्तकाले
कथं ज्ञेयोऽसीत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् । तदेवं ध्येयब्रह्म-
विद्या साक्षा निरूपिता । पुरिशिष्टमार्थे ज्ञेयब्रह्मविषयं
प्रश्नद्वयं किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति । तद्विवरणाय
नवमोऽध्याय आरभ्यते । न केवलमचिरादिगतिप्राप्त्या
कालान्तर एव मुक्तिरस्ति किन्त्वैव सद्यो मुक्तिरस्तीति
विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच—इदं तु ते इति । इदं
भी० ७

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २

अश्रद्धाघानाः सुखा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३

वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद्वेद्याद्विलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतम
मतिगोप्यं प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे असूया गुणेषु दोषाविकार-
तद्गदिताय । ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म । विज्ञानेनानुभवेः
सहितं नतु केवलं पारोक्ष्येण । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य
अशुभात्संसारान्मोक्षयसे । अत्र यत्सप्तमार्दो 'ज्ञानं तेऽहं
सर्वज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' इति प्रतिज्ञातं 'यस्य च
विज्ञानाय शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म
तत्रैव निरूपितम् । यद्विज्ञानैऽधिकारसंपत्त्यर्थं तस्यैव
सगुणस्योपासनमुक्तं तादृह सर्वशेषीभूतं ब्रह्म वक्तव्यमिति
तथैव प्रतिजानीते वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं जायते
इति । तच्च तत्रैव व्युत्पादितं न विस्मर्तव्यम् ॥ ३ ।
एतदेव स्तौति—राजविद्येति । विद्यानां राजा इति
राजविद्या अध्यात्मविद्या । गुह्यानां राजा इति राजगुह्यम्
'राजदन्तादिषु परम्' इत्युपसर्जनस्य परनिपातः । पविः
पावनम् । उत्तमं पूर्वापरदुरितनाशोपहृत्तत्वात् प्राय-
श्चित्ताद्यपेक्षया श्रेष्ठम् । प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्यापरो-
यत्प्रत्यगात्मवस्तु तदेव याथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्ष-
वगमम् । प्रत्यक्षेण सुखादिवदवगमो यस्येति वा । अस्मि-
न्पक्षे विज्ञानसहितमिति विशेषणस्य श्लोकान्तरस्थवाच्यं ते
पानरुक्त्यदोषः । तर्ह्यपूर्वत्वाभावाज्जिफलं स्यादत आह—
धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तथा हि अणमपि प्रत्यगात्माका-
श्रुतौ सत्यां श्रूयते—'अणमेकं कतुशतस्य चतुःसप्तत्य-
यत्फलं तदवाप्नोति' इति । तर्हि दुःसाध्यं स्याज्ज्ञेत्याह—
सुसुखं कर्तुमिति । कर्तुं सम्पादयितुं आविष्कर्तुं सुख-
अनायाससाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हि आह-
विनाशिफलं चेत् । अव्ययं, वस्तुमात्रविषयत्वादनन्तफलं न
कर्मफलवज्जस्यति ॥ २ ॥ तर्हि कुत एतज्ज्ञानं सर्वं न सम्य-
दयन्तीत्याह—अश्रद्धाघाना इति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३

मया ततामिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

एवं स्तुत्याऽभिमुखीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह—मयेति । मया इदं सर्वं जगत् ततं भ्यामि उपादानत्वात् कनकेनेव कुण्डलादीनि । ननु प्रागेवैतदुक्तं 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति । तथा च 'राजविद्या' इत्यादिस्तुतिरस्याने एव कृता स्यात् । व्यक्तव्यविशेषाभावादिति चेत् । अत्र श्रूमः । यथा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयंत्यमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' इति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा तस्यानुगममज्ञादिशब्दशब्दितैषु विराडादिषु दर्शयति—'अज्ञाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणाद्वयेव' इत्यादिना । तस्य निर्णयत्राक्यं तु—'आनन्दाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इति । 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' इति तत्रैव विद्यायाः पर्यवसानाभिधानात् । एवमिहापि सप्तमे 'भूमिरापोऽनलो वायुः' इत्यादिना सर्वभूतात्मकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चात् 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्यनेन मायाशब्दोऽपि तत्प्रदर्शयितुं श्रुते प्रत्यगात्मन्येव तद्दर्शयति स्थूलारूपतीन्यायेन प्रतिपत्तिस्तीक्यार्थमिति गम्यते । राजविद्येत्यादिना स्तुतत्वात् । यथा कश्चिदुल्लेखं सूक्ष्मामरूपधर्मां दिदर्शयिषुतत्समीपस्थां स्थूलां तारामरूपधर्मांति प्राहयति, प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहापि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । अत एव भगवान् भाष्यकारो मया ततामिदं सर्वमित्यत्र मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तमिति व्याचख्यौ । न त्वहं सर्वस्य जगतः प्रभव इत्यत्र मम यः परो भावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति । स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परमानन्द एव तेनैव चेदं ततम् । आनन्दाद्वयेवेत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीयसत्तास्पृष्टिभ्यां जगतो व्याप्तरात् । अत एवाव्यक्तमूर्तिनेति विशेषणम् । मायाशब्दं हि कारणं बुद्धिप्राप्तत्वात्करणगोचरः, शुद्धं हि बुद्धेः परत्वात्करणागोचर इति । किंभूताकारेणानन्दः परिणमत इत्यत आह—मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां सर्कषर्पदण्डधारादय इव सर्वभूतानि स्थितान्यतो मत्स्थानीत्युपचारादुच्यन्ते अधिष्ठानाभ्यस्तयोर्वास्तवसम्बन्धायोगात् । एतदेवाह—न चेति । न चाहं परमानन्दस्तेषु भूतेष्ववस्थितोऽस्मि घटादाविब सृष्ट्वा । अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विवर्ताधिष्ठा-

भूतभृक्ष च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६

नत्वं तदप्यपवदति—न च मत्स्थानीति । अयं भावः—

'अस्य' द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ।

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते ॥ '

इति वार्तिकोक्तैरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छम् । अहं चासन्नः । ततश्च तुच्छतरेण तत्कार्येण भूतघट्टेन न ममासन्नस्याधाराधेयभावसम्बन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आकृतं हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना सम्बध्यते । अहं तु सर्वदाऽनाकृतः साक्षिरूपत्वात्सम्बन्धश्च इति न च मत्स्थानि भूतानां त्युक्तमिति । ननु साक्षिणस्तव ब्रह्मणो युवा सुखी चेति प्रतीच्येव भूतसम्बन्धानुभवात्कथं न च मत्स्थानीत्युक्तिरित्याशङ्क्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनं पश्य । ऐश्वर्यं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गन्धर्वनगरमिव । अत एव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दो भूतभृदपि भूतस्थो, न चकारोऽप्यर्थोऽभिज्ञक्रमश्च । खमिव गन्धर्वनगरभृदपि तत्स्थं न तस्य तदाकारेण परिणामासम्भवात् । एवंरूपोऽपि परानन्दरूपो ममात्मा स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति को ह्येवान्यातरः प्राप्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । आकाशे अभ्याकृताख्ये स्वाधिष्ठानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणपानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात् । कारणगतं जाड्यं कार्योऽपि स्यात् । आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावरस्यादिति भ्रुत्यर्थः । लुहदारण्यकेऽपि । 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यद्वाक् पृथिव्या यदन्तरा यावापृथिवी इमे । यद्भूतं च भवश्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इति मायाविनि सर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वा 'कस्मिन् खत्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यस्योत्तरं 'एतास्मिन् खत्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तम् । तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेण भगवता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥ श्लोकद्वयोक्तार्थे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् । तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगतं मयि असंख्येणैव स्थितानीत्येवमुपधाशेति प्राञ्जः । 'किं तद्ब्रह्म' इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति । अक्षरसंज्ञं शुद्धस्वपदार्थ एव निरुपा-

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्ृजाम्यहम् ॥ ७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्ृजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
 न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
 उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मेषु ॥ ९
 मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।
 हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

धिकं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम् ।
 इदानीं तस्य क्षराख्येन जीवेनाभेदं सहजान्तमाह—यथेति ।
 वायुः सूत्रात्मा । ‘वायुर्वै गोतम तत्सूत्रम्’ इति ध्रुतेः ।
 सर्वत्रग इति समष्टिलिङ्गत्वात्तस्य सर्वगतत्वम् । महानिति बाह्य-
 चायुष्यावृत्त्यर्थम् । स यथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशो
 स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाश-
 संबन्धः लक्षः । सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वं पदार्थ-
 रूपी चेतनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्व-
 स्रुपतेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च स्वकारण एवाभेदेन
 तिष्ठति । एवं सर्वाऽपि जीववर्गे उपाधुत्पत्तेः प्राक् तन्ना-
 शादूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महाकाशादिव परस्माद्ब्रह्मणः
 कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेद-
 कथनेन स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव
 इति तद्विस्तृतम् ॥ ६ ॥ नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि
 लक्ष्येदुपाधिः का गतिरित्यश्लेषाह—सर्वेति । सर्वाणि
 भूतानि स्थावरजङ्गमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः
 प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां सूक्ष्ममाद्यात्मिकां यान्ति
 प्रविशन्ति । कदा यान्ति कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि
 प्रकृतौ सुप्तादिव संस्कारात्मना स्थितानि एकां गतानि
 कल्पादौ विस्ृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहं कारणात्मा
 मायावी ॥ ७ ॥ एनदेवाह—प्रकृतिमिति । एवमविधा-
 लक्षणां स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य
 स्रष्टृत्वासंभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विविधं सृजामि किमृतं
 प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ॥ ८ ॥
 ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यमर्घुष्ये स्यातामत
 आह—न चेति । तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां
 न निबध्नन्ति । तत्र हेतुः—उदासीनवदासीनमिति ।
 यथा पर्जन्यो बीजविशेषेषु रागं केषुचिद्वेषं व्युत्कृत्वा उदा-
 सीनः सन् वर्धति एवमीश्वरोऽपि पुण्यवस्तु रागं पापिषु
 द्वेषं चाकुर्वन् जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्
 ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नेश्वरवैषम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११
 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
 राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
 महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

विस्ृजामि उदासीनवदासीनमिति परस्परविद्वमुच्यत
 इत्याशङ्क्याह—मयेति । मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्का-
 न्तकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सृयते उत्पादयति ।
 अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय, जगद्विपरिवर्तते
 जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । अयस्कान्तवद्दहमुदासीनश्च सृष्टि-
 प्रवर्तकश्च भवामीति भावः । तथा च मन्त्रवर्णः—
 ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षां चेता केवलो निर्गुणश्च’ ॥
 इति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति
 ॥ १० ॥ एवंभूतं मां संमूढाः अवजानन्ति । यतो मानुषीं तनुं
 आश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तम् । मम परं प्रकृष्टं भावं
 तत्त्वं अजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति सम्बन्धः
 ॥ ११ ॥ मदवज्ञानाच्च ते मोघाशाः ग्रथेव आशा आशिषो
 येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणः निष्फलोद्योगाः ।
 मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः । यतो विचेतसः निर्विवेकाः । यतो
 राक्षसीमासुरीं च रजस्तमःप्रधानां मोहिनीं मोहवरीं
 प्रकृतिं श्रिताः । छिन्धि भिन्धि पिब खाद परस्वपमहरेत्येवं-
 शीलाः भूतकर्माणो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तथा ये महा-
 त्मानः अश्रुप्रचित्ताः । तु पूर्वभ्योऽत्यन्तं विलक्षणाः मां
 भजन्ति । यतो दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्य-
 मनसः एकाग्रचेतसः । किं गतानुगतिकतया दंभेन वा
 भजन्ति । न । किं तर्हि मां भूतादिं सर्वभूतकारणमव्ययं
 ज्ञात्वा मत्त्वा भजन्ति ॥ १३ ॥ भजनस्वरूपा माह—सतत-
 मिति । यतन्तः इन्द्रियोपमं हारशमदमादिषु प्रयतमानाः
 दृढान्यादिमादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां
 हृदयेशयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमव-
 दिताः सन्त उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमा-
 धिना पातञ्जलाः । एकत्वेन अहमेव भगवान्वासु-
 देव इत्यभेदेनोपनिषदाः । पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम
 स्वामीति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं
 विश्वतोमुखं सर्वद्वारैर्यत्किंविदृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव, यच्छ्रुतं

अहं कर्तुहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमभिरहं हुतम् ॥ १६
 पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
 वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
 त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
 यक्षैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकः
 मश्नन्ति दिव्यान्निवि देवभोगान् ॥ २०

नक्षत्राभिव, यद्वत् भुक्तं वा तत्तद्वर्षितमेवेत्येवं विश्वतोमुखं
 यथा स्यात्तथा मां उपासते ॥ १५ ॥ इदमेवोपासनं विष्णु-
 णोति-अहमिति । ऋतुः सङ्कल्पो देवताभ्यानरूपः ।
 यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्वधा
 पितृणामन्नम् । औषधं मृत्युप्याणामन्नम् । मन्त्रो येन
 दायते सः । आज्यं हविः । अभिः । हुतं प्रक्षेपक्रिया ।
 इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततर-
 मित्यर्थः ॥ १६ ॥ धाता कर्मफलानां विकर्ता, वेद्यं वेदि-
 तव्यं ब्रह्म । पवित्रं पावनं तप आदिवम् ॥ १७ ॥ गतिमुक्त-
 प्रायं स्थानम् । भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः अन्त-
 र्यामी । साक्षी कृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यास्मिन्नितिनिवास
 आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष्य
 उपकर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् ।
 स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मफलसमर्पणस्थानं काला-
 न्तरे फलप्रसवार्थम् । बीजं प्ररोहकारणं प्ररोधधर्मिणाम् ।
 अव्ययं यावत्संसारमावित्वात् ॥ १८ ॥ अहं तपामि
 आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं वृष्टिः तां निगृह्णामि
 अहो मासेषु कैश्चिद्रिमिभिः । उत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु
 कैश्चिदिति । अमृतं जीवनम् । मृत्युर्मरणम् । अमृतं देवाञ्च
 वा । सत् साधु, असत् असाधु, एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां
 विश्वतोमुखं मम भजने कुर्वतां सर्वरूपेणाहमनुग्रहं करोमीति
 भावः ॥ १९ ॥ ये पुनरुक्तपु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न
 भजन्ते ते केवलकर्मटाः कां गतिं प्राप्नुवन्तीति शृणु-
 त्रैविद्या इति । तिस्रः ऋग्यजुःसामरूपाः त्रिविधा येषां ते
 त्रिविद्याः त एव त्रैविद्याः सोमपाः सोमपाणिनी याज्ञिक-
 यज्ञैरिमिष्टा स्वर्गतिं फलं प्रार्थयन्ते । दिव्यान् अप्राकृता न

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ।
 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
 गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
 येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
 अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
 न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
 यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
 भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्

सङ्कल्पमात्रोपनतान् दुःखासंभजान् ॥ २० ॥ त्रयी वेद-
 त्रयी तस्यामुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययज्ञं कामकामाः
 विषयकामुकाः गतागतं यातायातं सातन्येन लभन्ते । तथा
 च श्रुतिः—
 'प्रवा ह्येते अष्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
 एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दति मूढा जराभ्युं ते पुनरेवापि
 यान्ति' इति
 अष्टादश षोडशविजः यजमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥
 एवं कर्मिणामावृत्तिं फलं चोक्त्वा भक्तानामपि मद्भजनेनैव
 सर्वासिद्धिरित्याह-अनन्या इति । नास्ति अन्य उपास्यो
 येषां अहमेव भगवान्वासुदेव इति अभेदेन चिन्तयन्त
 इत्यर्थः । ये जनाः पर्युपासते पारितः साकल्येन कात्स्न्येना-
 दितदृष्टयेत्यर्थः । उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सततारभि-
 योगिनाम् । योगः-अप्राप्तस्य अज्ञादेर्योगभूमिकाया वा
 प्रापणम् । क्षेमः-तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं तद्वयं अह-
 मेव वहामि निर्वहामि । तैरज्ञार्थं वा योगभूमिपूर्वार्ध-
 भूमिलाभार्थं वा चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां
 तेषां मदभिज्ञत्वात्सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । तथा चोक्तं-ज्ञानी
 त्वात्मैव मे मतम् इति ॥ २२ ॥ अविधिपूर्वकं विधिभे-
 दबुद्धिस्तद्वाहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदर्थमभजनस्य ॥ २३ ॥
 हि यतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः
 फलदाता च । एतद्वसति ते मां प्रत्यगभिजं तत्त्वेन याथा-
 तथ्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठामलङ्घ्या संसार-
 गते पतन्ति ॥ २४ ॥ सर्वे भक्ता यथा भजन् प्राप्नुवन्ति
 स्वाराध्यसान्निध्यमित्याह-यान्तीति । भूतार्थमिज्या येषां
 ते भूतेज्याः ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि शुक्लैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतःसूपनिषत्सु राजविद्योराजगुह्ययोगो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणि तु त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मद्भक्तिरतिशुक्रा देवान्तरभक्तिस्तु बहुवित्तव्ययाया-
ससाध्येत्याशयेनाह—पत्रमिति । भक्तिरेव केवलं ममापेक्षिता
नान्यदिति भावः । भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितम् ॥ २६ ॥
अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह—यदिति । यत्करोषि
गमनादिकं तद्भगवत् एव प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्री-
त्यर्थमेव तदर्पणं कुर्वित्ति एवं वचनादिष्वपि नामकीर्तनादि-
दृष्ट्या ऊह्यम् ॥ २७ ॥ एवं कुर्वतः फलमाह—शुभा-
शुभेति । शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपबन्धनैः एवं
कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणमुदया धार्तकचित्कर्म कुर्वतः
कर्मलोपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्यास-
रूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः
कर्मबन्धनोर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यसि
॥ २८ ॥ यतो भक्तनेवानुगृह्णाति नेतरानित्यतो रागद्वेष-
वान् भगवानित्यत आह—समोऽहमिति । यथाऽग्निः
रागादिशून्योऽपि समीपस्थानामेव शान्तं नाशयति न
दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं शरणागतानामेव बन्धं
नाशयामि नान्येषामित्यर्थः । अतो मम न रागद्वेषाविति
भावः । मयि ते तेषु चाप्यहं भक्ता अनन्यशरणतया
मय्येव वर्तन्ते अहमपि तेवैव वर्ते । अभक्तचित्तानां
रागाद्याक्रान्तत्वेन तत्र मम विशेषतोऽभिष्यक्तिर्नास्तीति
भावः ॥ २९ ॥ भक्तेर्माहात्म्यमाह—अपि चेदिति ।
अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यथनन्यचेतः सन् भजते तथापि
स साधुरेव मन्तव्यः । हि यतः स सम्यग्यवसितः सम्यगृत्तः
॥ ३० ॥ सम्यग्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा

भवति । शान्तिं च शार्धान्नगच्छति प्राप्नोति । हे कौन्तेय,
त्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु मे मम भगवतो
हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥ ३१ ॥ किंच हे पार्थ, हि प्रसिद्धं मां
व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽत्यन्तं पापयोनयः । व्यादयस्तेऽपि
परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदा-
श्रयेण परां गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रम् । अतस्त्वं इमं
मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां
परमात्मानं भजस्व । लोकान्तरे भजनं न भाविष्यतीत्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः—‘इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदी-
न्महती विनष्टिः’ इति ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयति—
मन्मना इति । मय्येव मनो यस्य न पुत्रादौ स
मन्मनाः । ममेव भक्तो न राजादिर्धनार्थं स मद्भक्तः ।
मद्याजी मदर्थमेव यजते न स्वगार्थं स मद्याजी तादृशो
भव । मामेव नमस्कुरु शरणं प्रज । न त्वन्यान् ।
एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरं
एष्यसि प्राप्स्यसि । अभेदेन घटाकाश इव महाकाशम् ।
यतो मत्परायणः अहमेव सर्वापाधिस्तथाश्चिदात्मा परं
सर्वोत्कृष्टं अयनं प्राप्य यस्य स मत्परायणः । तथा च
श्रूयते—

‘यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

स्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विश्वानामरूपाद्रेमुक्तः

‘रास्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ इति

॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये
भास्तभावदीपे गी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणि तु ॥ ३३ ॥

३४

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्सेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥
यो मामजमनादि च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा, सत्यं दमः शमः ।

३४

सप्तमे त्वंपदवाच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रम-
मुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं 'उत्तस्तत्प्राप्तये
च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजन-
मुक्तम् । तद्वागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो
भगवांस्तत्सिद्धये स्वाविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धि-
विधानार्थास्तावद्वक्ष्यति दशमे । तत्फलभूतं विश्वतोमुख-
स्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशे पुनस्त-
त्पदलक्ष्यस्याभ्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा
उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति । तत्र
वात्स्यायनस्त्वयमेव श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । हे
महाबाहो, भूयः प्राशुक्तमपि पुनर्मे परमं निरातिशयवस्तुनः
प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्वचना-
त्प्रीतिमनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥
दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह—न मे इति ।
प्रभवं प्रकृतं भवं ऐश्वर्यं विद्यदादिस्थितिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र
हेतुः—अहमिति । अयं भावः—देहोत्पत्त्यनंतरं हि
देवादीनां बुद्ध्यादिलाभो न चावोचानंबुद्ध्यादिभिः
स्वोत्पत्तिप्राकालीनोऽर्थः पस्तिच्छेनुं शक्यत इति । पदार्थः
स्पष्टः ॥ २ ॥ कस्तर्हि त्वां वेत्तीत्यत आह—य इति ।
यः असंमूढः स मां वेत्ति स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यत
इति संबंधः । जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्या-
सलक्षणेन मूढः संमूढस्तद्विपरितोऽसंमूढस्त्वज्ञानेन
बाधिताध्यासः स एवात्मवित्वादितरस्य जानिमनुभवन्
मां प्रत्यगारत्नानं लोकमहेश्वरमनादि आदिः कारणं तच्छू-
न्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः
प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥ मम महेश्वरत्वादेकमत्तो बुद्ध्यादयो
भवन्तीत्याह—बुद्धिरिति । बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्था-
वबोधने सामर्थ्यम् । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः ।
असंमोहः प्रत्युत्पत्तेषु बोद्धव्येष्वप्याकुलतया विवेकपूर्विका

सुखं दुःखं भवो भावो मयं चामयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य तावित्स्य वा अविकृतचित्ताः ।
सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो
बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः ।
दुःखं तापः । भव उत्पत्तिः । भावः सत्ता । अभाव-
स्तद्विपर्ययः । मयं त्रासः । अभयमेव च तद्विपर्ययम्
॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा । समता मितामितादा-
समाचित्ता । तुष्टिः सन्तोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः । तपः
इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संवि-
भागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशोऽधर्मनिमित्ता
अकीर्तिः । एते बुद्ध्यादयो विंशतिभावा मत्त एव प्राणिनां
भवन्ति । पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः तत उत्तमगुण-
लाभायाहमेव त्वया शरणीकरणार्थ इति भावः ॥ ५ ॥
एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रव्यति—महर्षय इति । सप्त
भृगवाद्याश्चत्वारः सनकादयश्च पूर्वं प्रासिद्धा महर्षय इति
संबन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रासिद्धाः । ते सर्वे मानसाः
हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता
उत्पन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्च तदाधारभूतः
तदुभयं येषां यत्संबन्धि संततिर्येषां सन्ततिरित्यर्थः । यद्वा ।
येषामिति षष्ठी पचम्यर्थ । येभ्य इमाः प्रजा अयं
लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मध्येव भावो
मनो येषां ते । प्रासिद्धमहिमानोऽप्येते यतो
मामेवोपासतेऽतस्त्वमपि मामुपास्विति भावः ॥ ६ ॥
उपास्तावधिकारिणमाह—एतामिति । एतां वक्ष्यमाणान्
विभूतिं योगं च विश्वतोमुखे भगवति मनःसमाधानं यस्त-
त्त्वतो वेत्ति सः सद्गुणगुणांस्तुं शक्तुं च समर्थो भवति सोऽवि-
कम्पेनाचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायोक्तेन योगेन ।
मद्विषयेण समाधिना युज्यते । ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र
संशय इति प्रवृत्त्यतिशयार्थमुच्यते । भगवद्वचसि संशया-
संभवात् ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रमथो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मन्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशायाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
अर्जुन उवाच ।
परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३

उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां—अहमिति । बुधा मां प्रत्यगात्मानमिति मन्वा भजन्ते इति कथं अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः । मत्तो मदनुग्रहं प्राप्येव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्तान्तर्यामी चेत्यहंप्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः । भावसमन्विताः भावनयुक्ताः एतच्चोत्तरार्थम् ॥ ८ ॥ एवं ध्यानं भावनाप्रकारमुक्त्वा न्युत्थाने तमाह—मच्चित्ता इति । अहमेव चित्ते येषां ते मच्चित्ताः । तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथाविधाः प्राणा ज्ञान्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैर्वा यद्गच्छते तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः । इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः श्रुतिगुक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयन्तः कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति तुष्यन्ति । तेनैव ज्ञानेन न तु मिथ्याज्ञादिना रमन्ति च तत्रैव, न तु स्यादादित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्तानां नित्योत्साहवतां प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समार्धि ज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तां ददामि येन यथा निष्ठया ते मामुपयान्ति समुद्रमिव नयोऽभेदेन प्राविशन्ति ॥ १० ॥ किंच तेषां भक्तानामुपर्यनुकंपार्थं न स्वप्रयोजनसिद्धयर्थं राजवत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुद्दिष्टं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि । आत्मभावस्थः आत्मनो धावोऽन्तःकरणगृहं तत्स्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन भास्वता प्रबलेन अयं भावः—तत्त्वमसीतिवाक्यजा ब्रह्माकारान्तःकरणश्रुतिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि चापेक्षते । यथा दीपः स्वोत्पत्तये तैलवर्त्यभ्यादीन् । उत्पन्ना तु तमोनाशेन स्वविषय-

सर्वमेतद्वतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं धेत्वा त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
यामिर्विभूतिमिलोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
विस्तरणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८
श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९

प्रकाशनार्थं प्रत्ययाद्युत्तिलक्षणं प्रसङ्गानां च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । न हि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्ययाद्युत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा तज्ज्ञानदाभ्यांयपेक्षते प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसङ्गानापेक्षां कर्मभिरुपकारापेक्षां च वदन्ति ते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयन्त इति दिक् ॥ ११ ॥ एवमेतां विभूतिं योगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं श्रुत्वा तत्प्राप्त्युत्सुकः प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमार्जवयज्जुन उवाच—
परमिति । परं ब्रह्म न त्वपरमुपास्यम् । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतेः । परं धाम ज्योतिर्न त्वपरं श्रुतिरूपं ज्ञानम् । एतस्य 'हीधोर्भास्तिर्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेर्ज्ञप्तिरुपवात् । परमं पवित्रं न तु तीर्थादिवदपरमं भवान् । तत्र मानमाह—पुरुषमिति साधनं । पुरुषं देहान्तरस्थं शाश्वतं नित्यं, दिव्यं दिवि हार्दाकाशे आविर्भूतं आदिदेवं सूत्रान्मनोऽप्याद्यं अत एव अजं विभुं व्यापकं त्वां ऋषय आहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ व्यक्तिं प्रभवम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूतानां भावक, ॥ १५ ॥ एवं स्तुत्वात्मनो बुभुत्सितमाह—वक्तुमिति ॥ १६ ॥ योगं ऐश्वर्यं तद्वन् हे योगिन्, त्वां कथं चर्मचक्षुषा विद्यां न कथमपीति विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं विन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारासिद्धयर्थमित्याशयेनाह—
केष्विति ॥ १७ ॥ योगं वैश्वरूप्यं विभूतिं ध्यानालम्बनं अमृतममृतस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—
हन्तेति । हन्ता इदानीं, हन्तेत्यनुमती वा । दिव्याः पुराणाः श्लेषेऽपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धा या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति । योगोपकारित्वेन विभू-

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
 अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन एव च ॥ २०
 आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविंश्शुभान् ।
 मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
 वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२
 रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
 पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
 सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४
 महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६

तय इह प्राधान्येन, योगस्तु संक्षेपेणैवाच्यते, तस्याग्रं वक्ष्य-
 माणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च कथयेति
 पृष्ठे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् ।
 नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतानामिति विपरीणामेनानु-
 षङ्गीयम् ॥ १९ ॥ संक्षेपेण योगमाह—अहमिति । हे
 गुडाकेश हे जितनिद्र, घनकेशेति वा । अहं वासुदेव
 आत्मा अन्तर्निध्यात्मा व्यापकः । अत एव सर्वेषां भूतानामा-
 शय एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वदहं
 सर्वभूताशयः स्थितोऽबलः । 'खर्परे शरि वा विसर्ग-
 लोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन पञ्च विसर्गलोपः । भाष्ये
 तु—सर्वेषां भूतानामाशयेऽनर्हदि स्थित इति व्याख्या-
 तम् । सर्वभूताशयत्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणम् । मध्यं
 स्थितिकारणम् । भूतानामन्तो लयस्थानम् । सर्वमिदं
 श्रद्धाशब्दं मन्त्रेणास्तीति भावः ॥ २० ॥ योगमुक्त्वा विभूतीराह—
 आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदि-
 त्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामादित्योऽहं, वामनावतारो
 वा । ज्योतिषामग्न्यादीनां मध्ये रविंश्शुभान् अत्यन्तं प्रतप-
 शीलो निदाघमभ्याहे तीव्रातपवान् रविर्हमेवेत्यर्थः । मरुतां
 सप्तवक्त्राणां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां ताराणाम् । अत्र
 प्रायेण निर्धारणे षष्ठी । भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ सम्ब-
 न्धेऽपि । शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ सामवेदो गानेन रमणीय-
 त्वात्, वासवो देवराजत्वात्, मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्वात्
 चेतना धीशक्तिः । विदमिष्यच्छिदुत्वात्, एते वेदादीनां
 मध्ये श्रेष्ठः ॥ २२ ॥ रुद्राणामेकादशानां । वसूनामष्टानाम् ।
 शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥ पुरो-
 धसां पुरोहितानां बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सनोनीनां

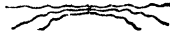
उच्चैः भवसमभ्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
 आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
 प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८
 अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९
 प्रन्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
 मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
 पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
 झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१
 सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
 अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
 अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३

सेनापतीनां स्कन्दः कार्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम् ॥ २४ ॥
 एकमक्षरं ओङ्काराख्यं, जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् । स्थाव-
 राणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥ अमृतोद्भवं अमृतमथनाव-
 सरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥ प्रजनोऽपत्यजनयिता
 कन्दर्पः कामः न तु वृथामैथुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां
 सर्पावान्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणां, संयमतां निय-
 मनकर्तृणाम् ॥ २९ ॥ कलयतां गणनं कुर्वताम् ॥ ३० ॥
 पवतां पावथितृणां वेगवतां वा । रामो दाशरथिः । रामादीनां
 परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानायम् । झषाणां
 मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः । स्रोतसां नदीनाम्
 ॥ ३१ ॥ सर्गाणां भौतिकानां भूतानामादिरन्त इति प्रागे
 वोक्तत्वात् । विद्यानां चतुर्दशसङ्ख्यानां मध्ये अध्यात्म-
 विद्या, बन्धच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां प्रवक्तृद्वारेण वदन-
 भेदा एव वादजल्पवितण्डा इह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये वादस्त-
 त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः ।
 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । सामासिकस्य समा-
 ससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि, उभयपदार्थप्रधानत्वा-
 दिति प्राञ्चः । समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा, गुरु-
 शिष्याणां वा, मन्त्रार्थकथनार्थं वा, एकत्रावस्थानम् । तत्र
 विदितमर्थजातं सामासिकम् । चातुरर्थिकष्टक् । 'उत्स्येकः'
 इतीकादेशः । 'यस्येति च' इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रह-
 स्योऽर्थोऽहम् । 'द्वन्द्वं रहस्यं' इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्य-
 वाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम् । 'अक्षयः क्षयहीनः कालः
 क्षणादिः परो वा ईश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाता
 कर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणितृप्त्या तृप्तार्मीत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणां स्मृतिर्मैत्रा धृतिः क्षमा
बृहत्साम तथा साक्षां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृत्नां कुसुमाकरः ॥ ३५
घृतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्यवतामहम् ॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरम् ३९
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्विभूतिमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु विभूतिकोशो नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ पर्वणि तु चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १

सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां
भाविकल्याणानामुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षोऽहं कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं
यासां संप्रथमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थताबुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥
बृहत्साम 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामुचि गीयमानं
सामष्टयस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवत्यं तत् साम्रां मध्येऽ
हमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री । द्विजत्वसंपादना-सोमाहर-
णाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥
व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां यादवा-
नाम् । उशनां शुक्रः ॥ ३७ ॥ दमयतां राजादीनां दमन-
साधनं दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जय-
साधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचो निग्रहः ॥ ३८ ॥ सर्व-
भूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि मद्विभूतिरिति दर्शितम् ।
तदेवोपादायति-न तदस्तीति । मया विना भूतं
किमपि नास्ति उपादेयस्योपादानमन्तरेण स्थित्यसम्भवात्
॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्तीति उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्वि-
स्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥ सर्वभूतानां बीज-
महमित्युक्त्या स्वस्य सार्वभौम्योक्तेः सर्वं स्वविभूतिरित्युक्त-
मेव । तथापि तद्गुह्यमशक्तं प्रति प्राह-यद्यदिति ।
यद्यत्सत्त्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभा वा
तथुक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशययुक्तं तत्सर्वं मम तेजसश्चि-
च्छक्तैरंशसम्भवं अंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके
यत्किमर्णाय तद्भगवतो रूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥
उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह-अथवेति । गृहान्प्रत्येतदुक्तं

त्वं तु एतावदेव विद्धि एकांशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टभ्य
भ्याप्य स्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति
श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सध्वं ब्रह्मयुद्धमेव
कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतभावार्थपि श्रीमद्गीताार्थप्र० दशमोऽध्यायः
॥ १० ॥ पर्वणि तु ॥ ३४ ॥

३५

पूर्वस्मिन् अध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रति-
ज्ञातो 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेति' इति । आत्मनो
योगं विभूतिं च जनादनं भूयः कथयेतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन
प्रार्थिता । तत्राहमन्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति
सङ्क्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः ।
प्राग्बिभूतिकथनात् । तदन्ते च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमे-
कांशेन स्थितो जगत्' इति कुसुलेन धान्यामिव मयेदं
जगद्विष्टब्धमित्युक्त्या स एव स्मारितस्तदेव भगवतः सर्व-
भूताधारत्वं साक्षात्कृतकामोऽर्जुन उवाच-मदनुग्रहा-
येति । मयि अनुग्रहोऽनुकम्पा तदर्थं मदनुग्रहाय परमं
सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं । अध्यात्मसंज्ञि-
तमात्मानामविवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितम् । यत्त्वया
वचः 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यादिना पष्ठाध्यायपर्यन्तं
त्वंपदार्थशुद्धिप्रधानं 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्यात्मनोऽ
कर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपादकं तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेष-
ण गतो नष्टः । अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमपारम् ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि सूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चादययम् ॥ २
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४
श्रीभगवानुवाच ।
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५
पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्पृथग्पुत्राणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

भवेति । तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया
भूतानां भवाप्ययावप्युक्तौ । ' अहं सर्वस्य प्रभवो
मत्तः सर्वं प्रवर्तते ' इति तावपि मया विस्तरशस्तत्तः श्रुतौ ।
हे कमलपत्राक्ष, अभ्ययं माहात्म्यमपि । ' न च मां तानि
कर्माणि लिम्पन्ति ' इति विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो
नास्ति जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्तीत्येवमादि-
रूपतत्पदार्थबुद्धिप्रधानं श्रुतमित्युपपन्नः ॥ २ ॥
एवमिति । ' यच्च त्वं ' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत् ' इति आत्मानं जगदाधारमात्मात्थ तदपि
इत्थमेव न ममात्रासंभावनाऽस्ति । हे परमेश्वर, ते तव
रूपं ऐश्वर्यमीश्वरस्येदं हिंसात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे
पुरुषोत्तम, क्षराक्षरातीत, विश्वरूपं मायामयम् । वास्तवं
तु रूपं मायातीतमित्येश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदाभ्यां
लभ्यते । तथा च वक्ष्यति—

' माया हेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि ' इति
उक्तं च । शुद्धं रूपमभिप्रेत्य— ' अव्यक्तोऽयमाचिन्त्योऽ
यम् ' इति ॥ ३ ॥ मन्यसे इति । हे योगेश्वर, योगिनां
योगानामीश्वर, तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे ।
यदि मयि तद्दर्शनाधिकारं पश्यसि ततस्तर्हि मे मह्यमभ्ययं
मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वादेवास्यान्ययत्वम् ।
मायायां हि सर्वं सर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धम् । यथोक्तं
वसिष्ठेन—

' वर्तमानमतीतं च भविष्यत्स्थूलमप्यपि ।
तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥
' चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम् ' इति ।
नाहं मरुतरीचिसरसी क्रमशः शुष्यति । अतो मायामयत्वा-
देवास्यैश्वरस्य रूपस्याप्यन्ययत्वम् ॥ ४ ॥ एवं प्रार्थितः

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८
संजय उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः

सन् भगवानुवाच—पश्येति, शतश इत्यादिना ।
अनन्तानीत्युक्तं नानावर्णानि नानाकृतानि च ॥ ५ ॥
दिव्यानि तावदाह—पश्यादित्यानि । अष्टपूर्वा-
प्याश्वर्याप्यद्भुतानि चतुर्मुखपद्ममुखषण्मुखादीनि ॥ ६ ॥
हे गुडाकेश जितनिद्र, इह मम देहे एकस्थमेकास्मिन्निवावयवे
नखाग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्तमानं जगत् पश्य यच्चान्यत्
अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्सर्व-
मिह पश्य ॥ ७ ॥ यत्पूर्व—' मन्यसे यदि तच्छक्यं मया
द्रष्टुम् ' इति तत्राह—न त्विति । शक्यसे शक्नोषि ।
पदविकरणभ्यस्तस्य आर्षः । अनेनं प्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं
ऐश्वर्यमीश्वरसंबन्धिनं यौगं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यम्
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा भगवाननुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् ।
स च दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानितिर्मां
वृत्तान्तमेवमुक्त्वादिषाङ्गैः श्लोकैश्चतुराष्ट्रं प्रति संजय
उवाच—एवमुक्त्वादि । ततः दिव्यचक्षुःप्रदाना
नन्तरं, राजन् हे श्रुतराष्ट्र, महाभासो योगेश्वरश्चेति विग्रहः ।
महतो योगस्य वा ईश्वरः । परमं दिव्यं रूपं ऐश्वरं माया-
विसंबन्धि नतु मायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेव रूपं
विशिनष्टि द्वाभ्यां—अनेकेत्यादिना । अनेकान्यनन्तानि
वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकान्य-
द्भुतानि दर्शनानि यस्मिन् तदेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकानि
दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् । दिव्यान्यनेकानि च उद्यतानि
आयुधानि चक्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति
पूर्वोक्तस्य एकैर्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यस्यायं
परामर्शः । अनन्तं सर्वतः परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥ दिवि
अन्तरिक्षे भाः दासिः भासः दीप्तिः अमृतोपमेयं निरुपमता-
मेव तस्य दीप्तिर्दर्शयति ' उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ '
इत्यादिवत् ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
 अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
 ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
 प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 पश्यामि देवांस्तव देव देहे
 सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
 ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
 मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
 अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
 पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
 नान्तं न मध्यं न पुनस्तदार्धं,
 पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६
 किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
 तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
 दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
 त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
 सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८
 अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
 सनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
 पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
 स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
 घावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्प्राक् भगवता उक्तं
 तदप्यपश्यदित्याह—तत्रेति । अनेकधा प्रविभक्त-
 मित्येतद्वर्षासूचितितन्तिणीबीजे सूक्ष्मरूपेण तरु-
 र्दश्यते तद्वन्माभूदिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा
 विभागयुक्तं विविक्तमपश्यत् । एकस्थं एकावयवस्थम् ।
 अयमर्थः—यदा भगवतश्चतुर्भुजं रूपं चिन्त्यते तत्र च
 चेतसि लब्धे सति कमलास्तदीयावयवस्त्यक्त्वा मुखे
 स्मिते वा पदनखे वा चित्तं प्रियते । तत्रापि लब्धपदे
 तस्मिन्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि
 एवं सूक्ष्मतामापादितं मन एव । मनोऽस्य देवं चक्षुः स
 एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते इति
 श्रुतेः । कामान् विषयान् एतान् हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्म-
 गतानिति श्रुतिपदयोरर्थः । यथोक्तं श्रीभागवते—
 'तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ।

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिंतयेत्' इति ।
 तत्र मूर्तौ एकत्र अंगे । व्योम्नि कारणे । मदारोहो निर्विकल्पे
 ब्रह्मण्यारूढः । तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं
 पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥ हृष्टरोमा रोमाक्षितगात्रः
 ॥ १४ ॥ देवानादित्यादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजा-
 दयस्तेषां संधान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशितारं
 कमलासनस्थमित्यनेन दूरदर्शनमुक्तम् । उरगान् पाताल-
 स्थाननन्तार्धान् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वायुकिप्रमु-
 खान् एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥ अनेके अनन्ताः
 बाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिन्तदेकबाहूदर-

वक्त्रनेत्रं सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपर्यधश्च अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपमस्य
 तम् । अनन्तत्वमेवाह—नान्तमिति । दीर्घरज्ज्वा इव
 तवायन्तो देशिको न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ किरीटगदा-
 चक्रधारिणं, दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समन्ता-
 त्सर्वतो ये दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तं समन्ता-
 दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदमतः । एवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्यपरि-
 च्छेदम् ॥ १७ ॥ एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात्त्वमिवमवैमीति
 वदन्नप्रमेयत्वमेव विवृणोति—त्वमिति । परममक्षरमस्थूला-
 दिलक्षणं, 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्म
 तदेव त्वमसि । एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं,
 शास्त्राप्रत्येव चन्द्रद्राक्षपकत्वं अत एव वेदितव्यं वेदान्तप्रमा-
 नेन ज्ञातुं योग्यं न त्पासनीयम् । सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह—
 त्वमस्येति । निधानं लयस्थानं, एतेन कारणत्वमुक्तम् ।
 अव्ययः अमृतः देवत्वात् । शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य
 गोप्तेत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तम् । सनातन-
 श्चिरन्तनोऽनादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे
 मम मतः । एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं
 शाखया चन्द्र इवाधेगम्यत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥
 एतदेवाह—अनादीति । देशतः कालादित्यादिमध्यान्त-
 हीनत्वादनादिमध्यान्तम् । दीप्ता हुताशो वक्त्रे यस्येति
 भास्वरदन्तत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं
 विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रकाशयन्तम् । अनादित्वादिसर्व-
 विशेषणविशिष्टं विश्वं तपिकर्मीभूतं तापयन्तं त्वां परज्योती-
 रूपं पश्यामि जानामि । चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं सकल-
 कारकात्मकधीवासनोपेतं येन ज्योतिषा प्रकाशते तदेव
 त्वमसीति जानामीति भावः ॥ १९ ॥ एवं स्वयंकृताविश्व-
 रूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तोति—

अमी हि त्वाऽसुरसङ्घा विशन्ति
 केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
 स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥
 रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
 विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
 गन्धर्वयक्षाधुरसिद्धसङ्घा
 वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥
 रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
 महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।
 बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥
 नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
 व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
 धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥
 दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
 दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

द्यावापृथिव्योरिति । हे महात्मन्, हि प्रत्यक्षं त्वया
 एकेन इदं द्यावापृथिव्योरन्तरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः ।
 अतस्तत्वेदं अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितं,
 अतःपरमिदमुपसंहरत्यमिप्रायः ॥ २० ॥ व्यथामेवाह—
 अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वां असुरसङ्घाः असु-
 रांशा दुर्योधनादयः त्वां पतङ्गाः पावकमिव अदृष्टप्रेरिताः
 विशन्ति मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताः प्राञ्जलयो बद्धाञ्ज-
 लयो गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥ किञ्च । ये त्वदनुगृहीताः
 रुद्रादित्या इति । साध्याः विश्वे च देवगणविशेषौ-
 रुद्रादित्यवज्ज्येष्ठौ । ऊष्मपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षानामसु-
 राणां सिद्धानां जातिभेदानां सङ्घाः समूहाः । शेषं स्पष्टम्
 ॥ २२ ॥ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह—रूपमिति ।
 महत् आदिमध्यान्तहीनम् । हे महाबाहो, ते तव करालं
 महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति
 योजना ॥ २३ ॥ करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथामेवाह—नभ
 इति । नभःस्पृशं व्योमव्यापिनं, दीप्तमभिजाज्वल्यमानं,
 व्यात्ताननं विस्तारितमुखं, दीप्तविशालनेत्रं रक्तेनैवमित्यर्थः ।
 हि प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्य-
 थितचित्तो धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं च शान्ति

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
 भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रस्तथाऽसौ
 सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
 वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
 दंष्ट्राकरालानि भयानकानि
 केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
 सदृश्यन्ते क्षूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
 समुद्रमेवामिमुखा द्रवन्ति ।
 तथा तवामी नरलोकावरीरा
 विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥
 यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा
 विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
 स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥
 लेलिह्यसे असमानः समन्ता-
 लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
 तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
 भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

स्वास्थ्यं च न लभे । हे विष्णो व्यापक, भयानकं त्वदा-
 क्रान्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यत्र गन्तुमशक्यं त्वं व्यापकत्वा-
 दिति भावः ॥ २४ ॥ कालानलः प्रलयाभिस्तुल्यानि ।
 प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अमी त्वां
 विशन्तीत्यभिमुखोदपकृष्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः
 उत्तमाङ्गैः शिरोभिः । अयं भावः—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति पापानुरूपं
 तस्य पायुस्थानस्थितान् नरकानेव गच्छन्तीति तत्र त्वां
 विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽभिर्ब्राह्मणा
 वेदाश्च प्रसृतास्तद्भवतो मुखं प्रविशन्तीति वैष्णवगति-
 सूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति भीष्मादयस्ते
 वक्त्राणि विशन्तीति विभागादर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥
 इदमेव सदृशान्तमाह—यथेति । तव वक्त्राणि विशन्तीति
 सम्बन्धः । अभिविज्वलन्ति सर्वतः जाज्वल्यमानानि ॥ २८ ॥
 बुद्धिपूर्वकमेव तेन वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृशान्तमाह—
 यथा प्रदीपमिति ॥ २९ ॥ ये च पतन्तस्तास्त्वं
 कृष्णावानपि न वायसि प्रसृत प्रसितुमिच्छस्येवेत्याह—
 लेलिह्यसे । भूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि कीदृ-
 शस्त्वं समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान् समग्रान् असमानः ।
 एवं निर्घृणस्यापि तव तेजो न हीयते प्रसृत वर्धत एवे-

आख्याहि मे को भवानुग्रूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोऽस्मि लोकक्षयकृन् प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा+ न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सद्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथा न्यानापि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिवपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
अर्जुन उवाच ।
स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानिर्दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६
कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरायसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७

त्याह—तेजोभिरिति । हे विष्णो व्यापनशील, समग्रं जगत् तेजोभिरापूर्णं तव उग्राः स्पृष्टुमशक्या भासो दीप्तयः प्रतपन्तीति योजना । पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥ एवं दीप्याऽऽकुलीभूतोऽर्जुनो भगवानयमिति विस्तृत्याह—
आख्याहीति । एवमुग्ररूपः दूरकर्मा भवान् कोऽसीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय । प्रसीद शान्तो भव । त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं केषां न जानामि ॥ ३१ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच—काल इति । इहास्मिन्संप्राप्ते लोकान्समाहर्तुं भक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि यन्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपि त्वा त्वां विनाऽपि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः शूरा भीष्मादयोऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥ तस्मादिति । यस्मात्त्वां विनाऽप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । शेषं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥ मा व्यथिष्ठाः एते महान्तः कथं हन्तुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः । जेतासि जेष्यसि सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥ भगवतैवमुक्ते सति पश्चात्किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच । अत्र कृताञ्जलिवादिना चिह्नेन भगवद्वाक्योद्बुद्धं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कण्ठकम्पेन सह वर्तते इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तं च । भीतभीतोऽत्यन्तं भीतः सन्नाहति सम्बन्धः । अत्र आहृति पदच्छेदे पुनर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् । अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव सम्बन्धो नतु प्रणम्य आहृति । का तर्हि आहृति क्रियाया गतिः । नेयं क्रिया, किन्तु आहृति प्रसि-

द्धयर्थमव्ययमित्यदोषः ॥ ३५ ॥ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच—स्थाने इति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक, अन्तर्यामिन्, तव प्रकीर्त्या नामसङ्कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तम् । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति प्रपलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम् । यच्च त्वां सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदाया नमस्यन्ति तदपि स्थाने । अयं श्लोकां रक्षोघ्नमंत्रत्वेन मंत्रशास्त्रे प्रसिद्धः । स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनाक्षमन्त्राभ्यां संपुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ॥ ३६ ॥ कुतो मां सिद्धसंघा नमस्यन्ति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्माण्डशतानि स्रष्टुमर्हन्तीत्यत आह—कस्मादिति । हे महात्मन्, कस्माद्धेतोस्ते त्वां न नमेरन्ति तु नमोभवेत् । तत्र हेतुः—गरायसे । तेऽपि गुरुवस्त्वमपि गुरुस्तथाऽपि त्वमतिशयितो गुरुसीत्यर्थः । कुतो ममैवातिशयस्तेषां मम च समानेऽपि सत्यसंकल्पत्वादौ सत्यतश्चाह—ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सृजते इत्यर्थः । 'जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' इति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य तवाज्ञाया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यभाजो भवन्ति । न तु स्वस्तमास्ते । अत एव हे अनन्त हे देवानां ईश, जगन्निवास जगतामालयभूत, त्वमक्षरं शुद्धं ब्रह्म कीदृश-क्षरं यत् सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसती ताभ्यां परं च सदसत्तत्परं कार्यं कारणं तदुभयतीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ + 'त्वाम्' इत्यपि पाठः ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामिताधिकमस्त्वं
सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण, हे यादव, हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१
यश्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पुनरपि स्तौति—त्वमिति । आदिदेवो जगत्-
स्मृतवात् । पुरुषः सर्वशरीरेश्वरी । पुराणः शरीरनाशा-
दिनाऽप्यविनश्यत् । विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निधी-
तेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । सांख्यानां जडां प्रकृतिं वारयति ।
वेत्ता ज्ञाता । वेद्यं तदर्थं च त्वमेव । परं वेत्तृवेद्याभ्यामन्यत्
धाम चैतन्यं, त्वया विश्वं तत् व्याप्तं स्वसत्तास्कृतिभ्यां
हे अनन्तरूप, त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ॥ ३८ ॥ सर्व-
देवतात्मत्वेन स्तौति—वायुरिति । प्रजापतिर्देवादिश्व-
सुमुखो वा प्रपितामहश्चतुर्मुखापिता ॥ ३९ ॥ हे अनन्त-
वीर्य, यतः सर्वं समामोषि एकीभावेनासमन्ताद्व्याप्योषि
ततो हेतोः सर्वं इति तव नाम । पुरस्तात्कर्मणामादौ ।
पृष्ठतस्तेषां समामौ । सर्वतो मध्येऽपि ते नमोऽस्तु ॥ ४० ॥
एवं स्तुत्वा स्वापराधान् क्षमापयते—सखेतीति । अयं
मम सखा इति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षाविष्करणपूर्वकं यत्
मया उक्तं हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति । इति
शब्देन सन्निधिरार्थः । पुन उक्तं तवेदमेवंविधं
महिमानं माहात्म्यं अजानता कदाचित्प्रमादाच्चित्त-
विशेषात् कदाचित्प्रणयेन ज्ञेहेन च ॥ ४१ ॥ तथा यश्च
अवहासार्थं विहारदिश्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३
तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीश्वरम् ।
पितैव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गन्दिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६
श्रीभगवानुवाच ।
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमायं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७

वा सखीनां वियोगकाले वा तत्समक्षं सखिजनसमक्षं
वाऽसत्कृतोऽसि तत्क्षामये क्षमापय । यत्समप्रमेयोऽचिन्त्य-
स्वभावः कृष्णपरः । यतः शत्रुभ्योऽपि शिशुपालादिभ्य
उत्तमां गतिं दत्तवानसौऽर्थः ॥ ४२ ॥ अप्रमेयत्वमेवाह-
पिताऽसीति । यतस्त्वमस्माकं पिताऽसि अतोऽस्माभिः
शिशुभिः कृतो अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः
॥ ४३ ॥ एतदेवाह—तस्मादिति । यस्मात्त्वं पिता
गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ कृत्वा दण्डवत्प्र-
णम्य त्वां प्रसादये । ईड्यं स्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥
एवं स्तुत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति । हे देव कदाचि-
दपि पूर्वं न दृष्टं तादृशमदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्फु-
ल्लोऽस्मि । तथा विकाररूपदर्शनेन भयेन च मे मम मनः
प्रव्यथितं अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मह्यं दर्शय
॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह—किरीटिनमिति । एतेनार्जुनस्य
चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणाविषय इति
दर्शितम् । हे सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, सहस्रबाहुत्वादिक-
मुपसंहृत्य तेनैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥ एवमर्जु-
नेन प्रार्थितस्तं स्तुवन् भगवानुवाच—मयेति त्रिभिः । हे
अर्जुन, प्रसन्नेन मया तव दुभ्यमिदं परं रूपं दर्शितम् । आत्म-

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियामिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥

४८

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्प्रमेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥

४९

सञ्जय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्तवा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥

५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु विश्वरूपदर्शनं नामैकाद-
शोऽध्यायः ॥ ११ ॥ पर्वणि तु पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

योगास्त्वसामर्थ्यात् करुणया । न तु तव दर्शनेऽधिकारोऽस्ति
तथा च प्रागुक्तम्—‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इति । तेजोमयं
चिद्रूपं दिव्यं विश्वं विश्वात्मकं आश्रमनादि अनन्तं च यत्
रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वं दृष्टं दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

योगैकगम्यमेतत्कार्मणां दुष्प्रापमित्याह—न वेदेति ।
वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैरधिगमैः न च दानैर्न च क्रियाभिः
स्थित्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकृपाः आदिभिरुक्तपोभिः कृच्छ्र-
चान्द्रायणार्थैः उपैर्मासोपवासार्थैः नृलोके एवरूपोऽहं द्रष्टुं न
शक्यः । रोक्त्वाभाव आर्षः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

इदमतिदुर्लभदर्शनं रूपं दृष्ट्वाऽपि चेद्व्यथसे तर्हि उपसंहरामी-
दमित्याशयेनाह—मा ते इति । ममेदं ईदृक् घोरं रूपं
दृष्ट्वा ते तव व्यथा माभूदिति शेषः । विमूढभावो मोहश्च
ते माभूत् । व्यपेतभीर्निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वं भूत्वा

तदेव यत्त्वया द्रष्टुं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥
सञ्जय उवाच—इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वो-
क्तरीत्या उक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः
पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं
रूपं तदपि तिरोदधे इत्यर्थः । तथा महात्मा—आपकोऽपि सन्
सौम्यवपुर्गुणप्रदेहो भूत्वा भीतमेनमाश्वासयामास ॥ ५० ॥

ततो निर्भयः सञ्जय उवाच—दृष्ट्वेति । सचेता अभ्या-
कुलः प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृत्तो जातोऽस्मि ॥ ५१ ॥
अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—

अर्जुन उवाच ।

दृष्टुं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सधेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

सुदुर्दर्शमिति । दर्शनकाक्षिणः दर्शनं काक्षन्ते एव न
तु लभन्ते ॥ ५२ ॥ नाहमिति । न वेदयज्ञाध्ययनैरित्य-
नेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्याति-
दौर्लभ्यसूचनाय । स्पर्शार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥

कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वमत आह—भक्त्येति । भक्त्या
आराधनेन अनन्यया अव्यभिचरितया अखण्डयेत्यर्थः ।
अहमेवंविधो ज्ञातुं शक्यस्त्वंपदार्थशोधकशालातः । द्रष्टुं
शक्यो ध्यानतः । तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यस्त्वमसि-
वाक्यार्थज्ञानतः । हे परं अज्ञानशत्रुं तापयतीति परन्तप
॥ ५४ ॥ शास्त्रसर्वस्वं संशुद्धाति मत्कर्मकृदिति । मदर्थमेव
कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमो निष्कलः

प्राप्त्यो यस्थेति स मत्परमः । एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यान-
योगश्च त्वंपदार्थशोधक उक्तः । मम भक्त आराधनकृदि-
त्युपासनाकाण्डार्थसंग्रहः । सङ्गवर्जित इत्यनेन एकतो भग-

वद्वयाननिष्ठ इत्युक्तम् । निर्वैर इति विश्वं भगवदात्मना
पर्येदित्युक्तम् । अन्यथा भेदबुद्धिमतो निर्वैरत्वासम्भवात् ।
एवंभूतो यः स मां तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दैकघनमेति
प्राप्नोति प्रत्यक्षभेदेन हे पाण्डव विशुद्धवंशज, त्वमेवैतज्ज्ञातुं

शक्नोषीति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहा- भीष्मपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतीभावटीपे गी० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
पर्वणे ॥ ३५ ॥

३६

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

३६

सममभारन्त्येतावता ग्रन्थेन तत्पदवाच्यार्थां निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनार्थं च समापयिष्यामिहायतः प्राधान्येन तत्पदार्थमर्थं तद्विदां लक्षणानि च प्रदर्शयन्ते । शब्दतस्तु लौकिकयुद्धयन्तुसौरेण तत्पदवाच्यस्यैवोपासनार्थं प्रपञ्च्यते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यादिना स्वभजनमुक्तम् । तत्र मच्छब्दार्थः किं सगुणमुन निर्गुणं ब्रह्म । उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात्संदिहानः पृच्छति—**एवमिति** । एवमित्यव्यवहितं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति । अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्याद्यगोचरमुपासते । तेषां मध्ये योगवित्तमाः के कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गुणस्य दुष्प्राप्तव्योक्त्येव श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्दतो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेदय प्रवेदय ये नित्ययुक्ताः सद्युक्ताः मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति । अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या परया सार्विकया अवश्यं परमात्माऽयमाराधितोऽस्मास्ताराधयिष्यन्तीत्येवं निश्चयरूपया अद्वया उपेतास्ते मे मम 'ज्ञानो त्वामैव मे मतम्' इति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यतत्पक्षांतवतः सर्वज्ञस्य युक्तमा मताः ॥ २ ॥ एवमुपासकान् स्तुत्वा अभ्यक्तवादां ज्ञानिनां दीर्घम्यं श्लोकत्रयेणाह—**ये त्विति** । तु-शब्दः सगुणाद्विलक्षणार्थः । अक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनष्वहस्त्वमदीर्घम्' इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम् । अत एवानिर्देश्यं निदेष्टुमशक्यं वाचा अव्यक्तं च वाचाभगोचरत्वाद्बुद्धेरप्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति । ब्रह्मणा वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति । पर्युपासते सर्वप्रकारेणोपासते उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तम्—**'अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे'** इति । ननु तर्ह्येवंविधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानमत आह—**सर्वत्रगमिति** । सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रगमत् ।

अद्वया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३

यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्यमिति भावः । नन्वेवं तार्किकाभिमते सत्तासामान्यमुक्तं स्यात् । तद्वि घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशङ्क्याह—**अचिन्त्यमिति** । सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षम् । तदपि ब्रह्मसत्तानुवेधेनैवात्मानं लभते न स्वतः सिद्धं सामान्यं सत् जातिः सती घटत्वं सदितिप्रत्ययात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्यासत्त्वापत्त्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिन्तयितुमशक्यम् । दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदितिप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह—**कूटस्थमिति** । वस्तुतो सदपि सदिवामासमानं कूटं यथा कूटकार्वाणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहंकारः प्रतीच्यभेदेन मासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यदभेदेन कदाचिद्भाति स तत्र मिथ्याकल्पितो यथा रज्जुरागस्तथा चायमहंकारो मिथ्यात्वात् कृष्टमंशस्तत्र तिष्ठति । तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यं अहमनुभवे ह्यहंकारो दृश्यतया भाति । तद्भासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत् यथा घटभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् । एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितम् । नन्वहमनुभव एवात्मविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा न ततोऽन्य आत्माऽस्तीत्याशङ्क्याह—**अचलमिति** । अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविर्भावितोरोममवशीलश्चातश्चलः । आत्मा तु न तथा । तस्य तथात्वेऽनिर्मोक्षपत्तेः बन्धोऽप्यवहुः खादिधर्मिण आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिनाशमन्तरेणासंभवात् । घटे यावद्गुणाशार्दशनात् । आत्मनस्तिरोभावे च जगदान्धं प्रसज्येत सुषुप्तावपि तत्रत्यसुखाशानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति । अन्यथा सुप्तोऽस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शयोगात् । ननु सुषुप्तौ सज्जगत्मानं न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनःसंयोगस्याभावात् । कर्त्रा व्याप्रियमाणं हि करणं क्रिया साधयति न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति । तस्माच्चयस्तवायस्तक्षेवात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽ-

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
 क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५
 ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 मयामि न चिरात्पार्य मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८

प्रकाशमानोऽस्त्येवेत्याशंक्याह—ध्रुवमिति । नन्वात्मा
 किं सत्तामात्रेणायस्कान्तवत्करणानि प्रवर्तयति उत व्यापा-
 राविष्टः सन् । नाथः । इष्टापत्तेः । त्वन्मते च आत्मनः
 कर्तृत्वासिद्धेः । नान्त्यः अनित्यत्वापत्तेः । व्यापारो हि
 स्पन्दः । स च परिच्छिन्नस्यैव युज्यते न विभोः । विभुत्व-
 हाने चाणुत्त्वानभ्युपगमात् । मयमपरिमाणत्वे घटादिव-
 दनित्यतापाप्तिः । तस्माद्भुवमप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः
 ॥ ३ ॥ एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयमित्यत आह—
 संनियम्येति । सर्वत्र काले सर्वदा । एतेन ध्यानस्य
 नैरन्तर्यमुक्तम् । इन्द्रियग्रामं समनस्कानीन्द्रियाणि संनियम्य
 एकीभावेनात्मानि वशे कृत्वा । स्वकारणे प्रविलाप्येत्यर्थः ।
 समाचाख्यहीना बुद्धिर्षां ते समबुद्धयो ये भवन्ति
 तेषां मामेव निर्विकल्पं परं ब्रह्म परं काष्ठं प्राप्नुवन्ति ।
 श्रुतिश्च—

‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्’ इति ।

सर्वभूतहिते ॥ इत्यनेन सर्वभूताभयदत्तेन संन्यसोऽपि
 ध्यानाङ्गमिति विधीयते ॥ ४ ॥ अस्या गतेर्दुष्प्राप्त्याह—
 क्लेश इति । यद्यपि सगुणविदामधिकः क्लेशोऽस्त्येव ।
 तथापि ते सालम्बना ध्यायन्ति सोऽप्यनारोहक्रमेण परां
 काष्ठां प्रविशन्ति । येषां तु निरालम्बं ध्यानमाकाशयुद्धसमं
 तेषां निर्विषये चेतःस्थिरादरणेऽधिकतरः क्लेशोऽस्ति ।
 तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं माययाऽ-
 ध्यस्तं तत्र च केवलगातिवाहिकं कृत्वा जडमाधिमौक्तिक-
 मध्यस्तम् । यथोक्तं वशिष्ठेन—

‘आतिवाहिक एवायं त्वात्तौश्चित्देहकः ।

आधिमौक्तिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्’ इति ।
 अतिक्रम्य पाषाणादीन् बहति इष्टदेशं नयत्यभिमानिन-
 मित्वातिवाहि सर्वप्राप्तिरहितगतिकं भूतसूक्ष्मं तेन निर्वृत्त
 आतिवाहिकोऽयं कृत्वा प्रपद्यते यत्तत्तदेहकः चित्तमेव
 देहः स्वरूपमस्तेति स्वप्नप्रवृत्त्य एव सन् चिरभावनात् बज्र-
 पञ्जरवत् काठिन्येनोपेत आधिमौक्तिकया रश्मिभूतप्रभवया
 बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः । एवं च यथा तीव्राभिनि-
 वेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जुरगः स्वयं शायमिति तदधिष्ठान-
 भूता रज्जुश्चाभिर्भवति । तथा वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माध-

वादिमूर्तो जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिनिवेशेन चिरकालं
 चर्मचक्षुषैव पश्यतस्तस्या मूर्तेर्जाड्यं तिरोधीयते चैतन्य-
 माविर्भवति अत एव बाणादयः स्वाराध्यैः सार्धं स्वाभि-
 मृत्यन्यायेन व्यवहरन्तीति सर्वत्रोपाख्यायते । एवम-
 चेतनाया मूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेवेति मूर्ति-
 मेवात्यादरेण पश्यन्तस्यास्तत्त्वं विश्वरूपमवगच्छति यद्-
 पश्यदर्जुनो वासुदेवदेहे एतदेव वितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं
 भगवता योगभाष्यकारेण बादरायणेन—‘तत्परं
 प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बाजम्’ इति । रथालम्बनः
 समाधिर्वितर्कः विश्वरूपस्याप्यस्मितामात्रेऽध्यासात्तस्या-
 बलोकनेऽस्मितामात्रमवशिष्यते । आस्मिताया अपि शुद्धायां
 चितावध्यस्तत्वात्तस्यामपि समाहिते मनसि सहैव मनसाऽ-
 स्मिता तिरोधीयते शुद्धा चित्तिरेवावशिष्यते इति । एवं
 व्यक्तासक्ताः सोपानारोहक्रमेण परां काष्ठां प्रतिपद्यन्ते । ये
 तु अव्यक्तासक्ताः पक्षिवदकस्मादूर्ध्वं पदमारुहन्ति ते
 लयेन विशेषेण च भृशं बाध्यन्ते लयमेव च कदाचित्समा-
 धित्वेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभवसंभावनाऽप्यस्तीत्यत
 उक्तं—‘क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा-
 मिति । हि यस्मादव्यक्ता निरालम्बना गतिः पदप्राप्तिर्देह-
 वाद्भिर्देहाभिमानीभिर्दुःखं यथा स्यात्तथा अवाप्यते न तु
 सा सुखप्राप्येति भावः ॥ ५ ॥ नन्वव्यक्तासक्तचेतसां
 क्लेशाधिक्येऽपि क्लेशान्ते सद्यः कैवल्यसिद्धिरस्तीति किं
 विलम्बसाध्येन व्यक्तभावनेनेत्याशंक्याह—ये त्विति
 द्वाभ्याम् । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकस्वाभाविकादीनि संन्यस्य
 समर्प्य मत्परा अहमेव परः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां
 ते मत्परा मद्धानपरा वा । अनन्येन भेदशून्येन अहमेव
 भगवान्वासुदेव इति परमेश्वरेऽहंप्रहलक्षणेन योगेन चेतः-
 समाधानेन मां ध्यायन्त उपासते तत्रैव ध्याने स्थिरं
 लभन्ते ॥ ६ ॥ तेषां ध्यायिनां नचिरात् शीघ्रमेवाहं
 समुद्धर्ता समुद्धरणकर्ता । यतस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे आवे-
 शितचेतसो भवन्ति अतो व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परं
 पदमारोहमुह्यं इति नाव्यवृत्तेऽत्यन्ताभिनिवेश्यमिति
 भावः ॥ ७ ॥ यस्मादिदं तस्मान्मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे
 मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं
 कुर्वती बुद्धिं निवेशय तत्फलं च । निवसिष्यसि निवस्यसि

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छासु धनञ्जय ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्ताऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२

निश्चयेन मदात्मना मां यि वाञ्छं करिष्यसि । अतः शूरोर-
पातादूर्ध्वं न संशयः कर्तव्यः ॥ ८ ॥ विश्वरूपधारणायाम-
शक्तं प्राति प्राह—अथेति । मां यि विश्वेश्वरे विश्वरूपे अथ
यदि चित्तं समाधातुं निवेदिशुमचलं धारयितुं न शक्नोषि
ततस्तत्त्वभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यन्तरे बाह्ये वा प्राति-
मादावालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्त-
त्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तैनाभ्यासयोगेन मां विश्व-
रूपमाप्तुं प्राप्तुमिच्छ प्रार्थयस्व हे धनञ्जय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽ
पीति । अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते । मत्कर्म—

‘श्रवणं कर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्’
इति नवविधमर्जनात्मकं भगवत्प्राप्त्यर्थं कर्म मत्कर्मशब्देन
तदेव परममावश्यकं यस्य तादृशो भव । कर्माणि श्रवणादीनि
सिद्धिं सत्त्वशुद्धिम् ॥ १० ॥ मद्योगं श्रवणादौ निष्ठां, तर्हि
पूर्वांतं श्रौतस्मात्सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः । यतात्मवान्
यतश्च नियमादिमात्र आत्मवान् जिताचित्तयेति
यतात्मवान् ॥ ११ ॥ इममेव त्यागं सर्व-
पुरुषार्थमूलत्वास्तीति—श्रेयो हीति । अभ्यासाज्ज्ञ-
ानादभ्यासनात् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि
ध्यानं विष्णोः श्रवणकर्तनादि विशिष्यते । ततोऽपि
कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्मादनन्तरमव्यवधानेन शान्ति-
मोक्षोऽस्ति चित्तशुद्ध्यायुत्पादनद्वारेण । अत्र बाध्यं साधनं
सुकरत्वात्पूर्वपूर्वापेक्षया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रव्रज्यति-
शयाय । यदा । श्रवणायभ्यासात् तज्जं ज्ञानं तत्त्वनिश्चया-
त्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातस्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं
श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी
‘प्रजहाति यदा कर्मान्’ इति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन
कामान् जहात्येवेति तेन सम इति स्तूयते ॥ १२ ॥ परम-
प्रकृतस्याश्वरस्योपासकं स्तौति तद्गुणकृपेन हि साधकानां
तेषु गुणेष्वदशो भविष्यतीति बुद्ध्वाऽह—अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा
चेदुदासीनः स्याज्ज्ञेयाह । मैत्रः मित्रमेव मैत्रो न तूदासीनः
कदाचिदपि । नन्वन्यस्मिन् शत्रौ ‘सति कथं मैत्रत्वं

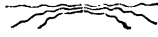
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममां निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्गो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाच्चोद्विजते च यः ।
हर्षमर्षमयोद्विगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६

स्यात्तत्राह—करुण इति । दुःखदातारमपि करुणया न
बाधितुमीष्टे अपि तु त्रातुमेवेच्छति । एतेन सर्वभूताभयप्रदः
संन्यासी उक्तः । अत एव तस्य निर्मम इति विशेषणं
युज्यते । मुख्यमक्षरविदो लक्षणं निरहंकार इति । अहंकारो
हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गमो यस्मात् स निरहंकारः ।
अत एव समे दुःखसुखे यस्य । ‘तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः’ इति श्रुतेः । क्षमी, क्षमावान् परिभव-
प्राप्तावपि स्वस्थचित्तः । अन्योऽपि मुमुक्षुरेतान् धर्माननु-
तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ संतुष्टो यदृच्छालाभेनैव संजाता-
लंप्रत्ययः । सततं सर्वदा । योगी श्रवणादौ समाहिताचित्तः ।
यतात्मा संयतशरीरेन्द्रियादिसंघातः । दृढः स्थिर आत्म-
तत्त्वाविषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयोऽसंभावनाशून्यो
दृढब्रह्मावान् । मां निगुणे ब्रह्मार्थापिते निहिते प्राविलापिते
वा मनः संकल्पादिरूपं बुद्धिरथैवसायस्यो उभे येन स
मय्यर्पितमनोबुद्धिः । एतादृशो यो मे मम भक्तः स मे
मम प्रियः आत्मत्वादेव स परमप्रेमास्पदं ‘ज्ञानी त्वास्मैव
मे मतम्’ इत्युक्तम् । एतेन पूर्वश्लोकोक्ताया निरहंकारतायाः
साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥ स च निरहंकारो द्विविधः ।
समाधिस्थो व्युत्थितश्च । तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्यां—
यस्मादिति । यस्मात् समाधिस्थत्वेन काष्ठसमाश्लोको
नोद्विजते न त्रस्यति । लोकादपि यो निर्मनस्कत्वाच्चोद्विजते
अत एव हर्ष इष्टलाभे सति मनस उत्फुल्लता । अमर्षः
असहिष्णुता । भयमात्मोच्छेदशंका । उद्वेगस्तत्कृतैव व्याकु-
लता । एतैर्निर्मनस्कत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्त्यक्तः । न त्वेतान्
स्वयं त्यक्तुं यतते साधकवत् । ईदृशो यो मद्भक्तः स च मे
प्रियः ॥ १५ ॥ अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह—अनपेक्ष इति ।
सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा लिप्साशून्योऽनपेक्षः ।
शुचिः बाह्यभक्त्यन्तरशौचवान् पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा ।
दक्षः भगवद्भजनादावनल्लसः । उदासीनो मानापमानादौ
समश्रुतिः । अत एव गता व्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी संन्यासित्वादेव यो मद्भक्तः स मे प्रियः
॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाश्रुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्माभ्युत्थिता यथोक्तं पर्युपासते ।
अहंघाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ पर्वणि तु षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

[अत्र क्षिप्तोऽयं टीकाया अभावात् ।

अर्जुन उवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं क्षेत्रं च केशव ॥ १]

श्रीभगवानुवाच .

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १

एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः—यो नेति ।
इष्टलाभे सति न हृष्यति । अनिष्टप्राप्ते न द्वेष्टि । दृष्ट-
वियोगे सति न शोचति । इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारं वा न
काङ्क्षति । अनेपेक्षत्वात् शुभं कल्याणं पुण्यं च अशुभममङ्गलं
पापं च ते उभे परित्यक्तुं शीलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी ॥
एतेन शुचिर्त्वं व्याख्यातम् । भक्तिमान् भक्तौ सततोद्युक्त
इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उदासीनत्वं व्याचष्टे—सम
इति । गतव्यथत्वमुपमादयति—सङ्गविचर्जित इति ।
सङ्गो हि व्यथते न तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सवारंभ-
परित्यागीत्येतद्व्याचष्टे—तुल्येति । शिष्टेषु विंगीतो न
स्यामिति वा लोकेषु प्रख्यातः त्यामिति वा इदं मे भूया-
दिति वा कामयमानः किञ्चिदारभते न त्वयं, तुल्यनिन्दा-
स्तुतिस्त्वास्तुष्टत्वाच्च । मौनी संन्यासी अत एवानिकेतो गृह-
शून्यः कुटीरमपि वासार्थं नारभते । यतः स्थिरमतिः
स्थितप्रज्ञो भक्तिमान् योगी मे सम प्रियो नरः पुरुषः
॥ १९ ॥ मुक्तलक्षणान्येव मुमुक्षोः साधनत्वेन विधत्ते—
ये त्विति । ये मुमुक्षवः तु पूर्वोक्तमुक्तापेक्षया विलक्षणाः
इदमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितं धर्म-
जातं तदेवाभ्युत्थस्य मोक्षस्य साधनत्वादभ्युत्थं धर्माभ्युत्थं यथो-
क्तमुक्तानतिक्रमेण पर्युपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति । अहंघानाः
श्रद्धाद्युक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यः
सर्वविशेषरहितः परमानन्दरूपः परमः परम्यन्तिकः प्राच्यो
येषां तं मत्परमाः भक्ताः शान्तिदान्त्यादिमन्त्री मद्भजन-
शीलास्तेऽतीव मे सम प्रियाः ज्ञानी तु भगवत आत्मैव
परिशेषादतीव प्रियत्वं भक्त्यैव पर्यवसन्नं यो मुक्तानां
स्वाभाविको धर्मः स मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

यथोक्तं वार्तिके—

* उत्पन्नामप्रयोधस्य ह्यद्वैतत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्येव न तु साधनरूपिणः । इति ।

समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतः परं
वाक्यार्थविचारो जीवब्रह्माभेदप्रतिपादको भविष्यति
॥ २० ॥ इति श्रीमहा० भीष्मपर्वणि नैलकण्ठे भारत-
भावदीपे श्रीमद्गीतायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तश्चाय-
मुपासनाकाण्डः ॥ पर्वणि ३६ ॥

३८

ननु 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकायांऽयमुच्यते ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलाऽयं सनातनः' इति द्वितीये
त्वंपदार्थस्वरूपमुक्तम् । तथा द्वादशे 'ये त्वश्वरमनिर्देश्यम-
व्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्'
इति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तम् । न च तयोर्भेदः संभवति ।
लक्षणैक्यत्वात् लक्षणं हि तयोरेक्यत्वेमचिन्त्यत्वमचलत्वं सर्व-
गतत्वं चेत्यादि समानम् । न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति
अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः । न च लक्षणभेदाभावेऽपि
तत्तदात्मगतविशेषाः सन्ति ये मुक्तात्मनां जीवेशयोश्चा-
न्योन्यं भेदमावहन्ति स्वात्मानं च स्वाध्यासात्स्वयमेव
व्यावर्तयन्तीति वाच्यं, विशेषाणां सत्त्वं प्रमाणाभावात् ।
ननु मा सन्तु विशेषाः बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या
तु निर्विशेषेऽपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति यथोक्तं सांख्यवृद्धैः—
'जन्ममरणकारणानां प्रति नियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं
सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्च' इति । जन्मादिव्यवस्थातो युगपत्प्रवृ-
त्त्यैदशनात् सार्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थ-
इति चेन्न । व्यापकानेकात्मवादे भोगस्य कार्यप्रसङ्गात् । न

क्षेत्रं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यत्तच्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च खेन्द्रियगोचराः ॥ ५

सोऽत्रान्तःकरणे सुखादिरूपेण परिणते तत्प्रतिसंवेदा एक एव चेत्तन इति नियन्तुं शक्यं, सर्वेषां साभिध्याविशेषेण प्रतिसंवेदानापेक्षार्जनायत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापि कर्णशष्पु-लीषोपाधिभेदादिबान्ताः करणरूपोपाधिभेदादेकस्याध्यात्मनः शब्दग्रहण्यवस्थावज्जन्मादियवस्थाऽपि सेस्त्यतीति न पुनश्चतुर्विधं वक्तव्यम् । ततश्च जीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदे सिद्धे किमुत्तरग्रन्थेन तत्प्रतिपादनार्थेनेति चेत्सत्यम् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति श्रुतेर्विद्यावस्थायां भेदाभावेऽप्यविद्यावस्थायां 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जना-नाम्' । 'एष होव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीकते' इति व्यवहारदशार्थां शास्यशासितृभावेन कर्तृकारयितृभावेन च प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरासार्थ-त्वादुत्तरग्रन्थस्यास्य उपपद्यते । तत्रानुपदोक्तेन तत्प्रदायिन सहाय्याभेदे वक्तुं योग्यतायै भास्यमासकभावेन क्षेत्राक्षेत्र-ज्ञैरेव कुम्भाद्भास्वत इव विवेकं दर्शयति—इदमिति । इदमनात्मनेन भास्यं घटाद्यहङ्कारान्तं शरीरं विशरणधर्मि दे कान्तेय, क्षेत्रं क्षिणोत्यात्मानमविद्यया त्रायते च विद्य-यति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्रशब्देनोच्यते । एतद्यो वेत्ति भासयति तं चिदात्मानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वर्थसंज्ञं प्राहुः । के प्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेन गच्छामि पश्यामि भुञ्जे इत्यनुभवोद्देशेन्द्रियाहङ्काराः प्रतीतितो भासककोटिनि-विष्टा इव भान्ति तथाऽपि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणोऽ-नात्मभावः सिद्धः ॥ १ ॥ तमेवैलक्षण्यमुपाधितो 'निष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चाक्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव उभयरूपेण सन्तं विद्धि । 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि' ब्रह्मैवेदं सर्वम् सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति शास्त्रात् । यस्मादुभयारमाह तस्मा-त्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वबाधाव-धिभूतत्वेन च यज्ज्ञानमापरोक्ष्येण तत्त्वनिश्चयस्तदेव ज्ञानं मम मद्रिषयं सम्यग्ज्ञानं एतयोरेव ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविद्धिः 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति क्षेत्रस्य बाधात् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति क्षेत्रज्ञादन्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्माभिज्ञत्वाद्यत्किञ्चिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्मविषयमेव भवति । तथापि रज्जुं सर्पा-रमना पश्यतो नतु रज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञान-मस्ति । नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जुव्यतिरेकेण विषयीन्तरं बास्तवमस्ति । किंतु यदा सर्पबाधेन रज्जुतत्त्वमुपिग-

च्छति तदैव सर्पं मिथ्यायामिति सम्यग्ज्ञानाति रज्जुं च । तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । न ह्यन्यतरस्य तत्त्वे ज्ञाते कृतकृत्यताऽस्ति । नहि साख्यो निर्दिष्टोपात्म-विदपि प्रपञ्चमबाधमानः शून्यवादी वा प्रपञ्चं तुच्छत्वेन पश्यन्नधिष्ठानं ब्रह्म नास्तीति बुद्धानः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं शक्नुमः । अतो द्वयोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ २ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवरांतुमारभते—तादिसि । यच्चैदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत् यादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैरस्ति । यद्विकारि ये च तस्य विकाराः यतश्च यत् यस्माद्विकाराद्यजायत इति प्राञ्चः । तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं यच्च यादृक् यत्प्रकारकं यद्विकारि ये च तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रावयवाद्यजायते तत् शृणु । तथा स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्रभावश्च तदपि मतः शृणु ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाणेऽर्थे प्रमाणमाह—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्ब-सिष्टार्थैर्बहुधा गीतं योगवासिष्ठादौ प्रतिपादितम् । छन्दोभिर्वैदमन्त्रैर्वा पृथक् प्रतिशास्त्रमनेकप्रकारं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूत्रकानि पदानि समुच्चित्य वाक्य-भावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूत्रैर्ब्रह्मणवाक्यैस्तत्त्वमसीत्याद्यैरि-त्यर्थः । हेतुमद्भिः 'अनेन सोम्य शृण्वेनापोमूलमन्विच्छ भद्रिः सोम्य शृण्वेन तेजोभूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शृण्वेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इत्यादिना कार्य-लिङ्गान्यनुमानानि ब्रह्माधिगमाय प्रदर्शयन्तो हेतवस्तद्वाङ्म-विनिश्चितैरसकृद्भ्यासेन सकलशंकापंकशालनेन निश्चि-तार्थः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपमेतैः सर्वैर्ग्रहीतं तत् शृणु इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ तच्च यच्च यादृक् च यद्विकारि चेत्येतद्वाच्ये—महाभूतानीति । चकारो भिन्नकमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदादुपरि द्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रं शरीराख्यमुक्तं तदव्यक्तमेव । 'शरीरं रथमेव तु' इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह—महा-भूतान्यहङ्कारो बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरङ्कुरितम् । महाभूतशब्देन पञ्चतन्मात्रा उच्यन्ते । अहङ्कारो बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते । स्वप्ने हि एतान्येव करणानि भासन्ते तत्प्रकारक एक भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तम् । यद्विकारित्यस्योत्तरमाह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्ररूपरसस्पर्श-प्राणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि मनश्चेत्येकादश । इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः स्थूला विष-

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातभेदना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
अमानित्वमदभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासकं शौचं स्वैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७
इन्द्रियायैषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जगत्-सृत्यु-जरा-व्याधि-दुःखशोषानुदर्शनम् ॥ ८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्संज्ञासदुच्यते ॥ १२

दादयः पञ्च अयं षोडशको विकार एव। एतान्येव जांख्यै-
श्चतुर्विंशतितत्त्वानि गण्यन्ते। एतावत्स्वत्साकं विशेषः ।
तैः स्वत्पन्ना सत्या च प्रकृतिरुच्यते अस्माभिर्मायारूपा
मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति। तथा च धृतिः—
‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति ।
तस्मात्सांख्यप्रक्रियाऽत्र भगवतोऽऽश्रितेति न भ्रमितव्यम्
॥ ५ ॥ यतश्च विकारायज्जायत इत्युक्तं तदाह—इच्छेति ।
इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिरिदं मे भूया-
दिति सा काम इति राग इति चोच्यते। द्वेषो दुःखे तत्सा-
धने चेदं मे भाभूदिति स्पृहाविरोधिनी चेतोवृत्तिः । सुख-
दुःखे प्रसिद्धे । सङ्घातः ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाहुर्म-
न्नीषिणः’ इति श्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मनामैकलोलीभावरूपो
भोक्ता । चेतना या पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव शुद्धा सत्त्वमयत्वा-
द्विमलादर्शवच्चित्प्रतिबिम्बप्राहिणी ततयाः पिण्डे बह्विबिम्ब
स्वयमचेतनापि चेतनार्त्वं प्राप्ता यया भ्यातुः स्थूलपिण्डोऽपि
चेतन एव प्रतीयते स्र्यं चेतना मनःसंज्ञिता । सैव इच्छादि-
रूपा परिणमते। तथा च धृतिः—‘कामः संकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्चोर्ध्वोर्भोरित्येतत्सर्वं मन एव’ इति
कामादीनां मनोवृत्तिरवमाह । एतत्क्षेत्रमन्यक्कार्ख्यं सवि-
कारं विकारेण महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहित-
मुदाहृतमुक्तम् । नन्विच्छादयोऽहंप्रत्ययविषयस्यात्मनो
धर्मा इति काणादा वदन्ति । सत्यमेव वदन्ति ते परंतु
सोऽस्माकं मुख्य आत्मेव न भवति । तस्य शुद्धायां चिति
अभेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तम् । अतः क्षेत्रान्तर्गतस्या-
हमर्षस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृशा इच्छादयो धर्माः सन्तु
न नः किञ्चिच्छिन्नम् । आत्मनोऽसंगत्वमहङ्कारस्यामृतत्वं
चातुर्भवासिद्धं धृतौ अप्यनुवदतः—‘अवशो ह्ययं पुरुषः’ इति
‘अमृतेन हि प्रत्युदाः’ इति ॥ ६ ॥ इदानीं ज्ञानसाधनानि
विधत्ते—अमानित्वमिति । अमानित्वोदयोऽपि चेतो-
वृत्तिविशेषा दृश्यत्वाच्च तत्क्षेत्रविकारा एव सन्तः ‘सत्त्वगुण-
कार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ज्ञानपदवाच्या
भवन्ति । ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्’ इत्युपसंहारात् । तत्र
विद्यमानैराविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः स्थाविरं मानित्वम् ।

लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दंभित्वम् ।
कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पृष्ठेन हिंसा । तेषां वज्रेन-
ममानित्वमदभित्वमहिंसा च । परेणापकृतेऽपि चित्तस्य
निर्विकारत्वं क्षान्तिः। आर्जवमकौटिल्यम् । आचार्यो-
पासनं स्पष्टम् । शौचं मृजलाभ्यां बाह्यां भावशुद्धिरान्तरम् ।
स्वैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विघ्नसद्भावेऽपि तदगणनम् ।
आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ॥ ७ ॥ इन्द्रि-
यायैषु दृष्टेषु आनुश्रविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः ।
अनहंकारो दर्पराहित्यं, अयोग्यवच्छेदार्थ एवकारः । समुच्-
यार्थश्चकारः । जन्मादिषु यज्जायमानं दुःखं परस्य व्यथा-
दोषाश्च दैन्यादयस्तेषामनुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरिति ।
सक्तिः पुत्रादी ममतामात्रम् । अभिपंगस्तेन सह तादृ-
प्त्याभिमानोऽयमेवाहमिति च । पुत्रादेः सुखेऽहमेव
सुखी तस्य दुःखेऽहमेव दुःखीति संगामिबन्धो तद्वर्जन-
मित्यर्थः । समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यम् । कुत्र इष्टा-
निष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावेऽनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः
॥ ९ ॥ मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ १० ॥ अध्यात्मसाधने
ज्ञाने निष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । तत्त्वज्ञानस्यार्थः
प्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च तयोदर्शनम् । एत-
दमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विशदकं ज्ञानं ज्ञानसाधन-
मिति प्रोक्तं वेदेषु । अज्ञानं ज्ञानविरोधि इतोऽन्यथा यत्त-
मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्सत्परित्यागेनामानित्वादिक-
कमेवोपादेयमिति भावः ॥ ११ ॥ एवं क्षेत्रं व्याख्याय स
च यो यत्प्रभावश्चेत्युक्तं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य मायिकं प्रभावं
व्याचष्टे—क्षेत्रमिति । एतैर्ज्ञानसाधनैर्यत् ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि ।
यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । तस्य स्वरूपं
तावदाह—अनादिमादिति । आदिमदव्यक्तं ‘तस्माद-
व्यक्तमुपपन्नम्’ इति तदुत्पत्तिस्मरणात् । तदन्यदनादिमत् ।
अनादीत्येतादित्युक्ते प्रवाहिनित्यत्वमन्यक्कार्दानामन्यस्तीति
तेषामन्यनादितायां प्राप्तायां तत्प्रतिषेधार्थमनादिमित्युक्तम् ।
यद्वा । आदिमच्च ततः परं च आदिमत्परे कार्यकारणे
ताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अत एव परं निर्विशेषं न
त्वफलं सविशेषम् । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । न सत्

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमहोक्तं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥ १४

प्रधानपरमात्वादिवत् सदिति नोच्यते । नाप्यसत् शून्य-
वदसदापि नोच्यते । तथा च श्रुतिः 'नामदासीन्नोमदासीत्त-
दानीं नामाद्रजो नो व्योमपरो यत्' इति । असच्छब्दितस्य
शून्यस्य सच्छब्दितस्य प्रधानस्य रजःशब्दितानीं परमाणूनां
परम्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापि गृह्येः प्राक्
निर्बंधं दर्शयति ॥ १२ ॥ एवं स च य इत्येतत् क्षेत्रज्ञ-
स्वरूपमपारतममरविशेषमुपपाद्यति—सर्वत इति ।
सर्वतः सर्वासु दिक्षु अन्तर्बहिः प्राणैः पादाध्यास्य
मन्तानि सर्वतःपाणिपादम् । एवं सर्वतः अर्क्षाणि शिरांसि
मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमत्
श्रवणवत् । लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति यथा स्वप्रद-
तैजसो वासनामयेनैव पाणिपादादिना स्वाप्नं प्रपञ्चमु-
भवति । तस्य च जाग्रत्काले उपाधिभूतं पिण्डगतमेव पाणि-
पादादिकं तदेव स्थूलप्रपञ्चानुभवसंस्काराधानद्वारा वासना-
मयस्य प्रपञ्चस्य कारणम् । वासनामयश्च स्थूलप्रपञ्चस्य
रूपमिति बीजाङ्गुरन्यायेनानेयोरन्यस्मिन्नन्योन्यसङ्गा-
धोऽन्योन्यकारणत्वं चास्तीति । एवं सकलप्राणिधावासनो-
परक्ताज्ञानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधावासनामयं समष्टि-
सूक्ष्मप्रपञ्चमवभासयति । अस्य चोपाधिभूतं ब्रह्माण्डगत-
सकलप्राणिपाणिपादादादिकमेव । एवं च पूर्ववत् स्थूल-
सूक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपञ्चयोरन्योन्यं बीजाङ्गुरन्यायेन
कार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्सङ्गात् चामि-
प्रत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण 'सकलप्राणि-
करणोपाधिद्वारेण ज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यते' इति ।
कार्यद्वारा कारणास्तित्वसिद्धौ च कारणाभावोऽप्युपाद्यते
'अनादिमन्परं ब्रह्म न सत्तासदुच्यते' इति । ननु 'प्रक्षालनादि
पक्षस्य दूरादस्पृशने वरम्' इति न्यायेन व्यर्थस्तीति कारणो-
पन्यास इति चेन्न । तं विना शुद्धाधिगमयोगात् शाखाचन्द्र-
न्यायेन हि सगुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकम् । यथोक्तं
भाष्ये—उपाधिभूतमित्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्
पारित्यक्त्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथा हि संप्र-
दायविदां वचनम् 'अयारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते'
इति ॥ १३ ॥ ननु यथाहवनीयादिवदलौकिकमपि ब्रह्म कार्य-
कारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव सर्वतःपाणिपादं तदित्यादिना
शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थ्यते । न च वाच्यं उपासनाद्वारं
शास्त्रं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति । देवताधि-
करणन्यायेन देवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यवान्तरतात्पर्य-

विषयतया सिद्धेः । न च देवताविग्रहादेर्वावहारिकमेव सत्त्वं
न पारमार्थिकं ब्रह्मज्ञानेन तस्य बाधादिति वाच्यं, सत्ता-
द्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतः पाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो
'वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशङ्क्याह—सर्वेन्द्रियेति ।
सर्वाप्यान्तराणि बाह्यानि चेन्द्रियाणि मनोबुद्धयहकाराचित्ता-
ख्यानि आत्रादांनि चेति ग्राहकमात्रं संगृहीतम् । गुणाश्च
विषयास्तेन ग्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभासते
ननु प्राग्ग्राहकस्वरूपं विचित्रं यथा जलसूर्योऽधःस्थ इव
कम्पत इवाभासते ननु वस्तुतोऽधःस्थः कम्पते वा तद्वदा-
त्मनो ग्राह्यग्राहकाकारत्वं मिथ्येत्यर्थः । कुत एतत् । यतः
सर्वेन्द्रियविवर्जितं, इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणम् । नहि
ब्रह्मणि किञ्चित् ग्राह्यं रूपादि ग्राहकं वा मनआदि वर्तते ।
'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' ।
'यत्तद्देद्र्यमप्राह्यमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्' इत्यादिशास्त्रात्
तस्मान्न प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म । कथं तर्हि सर्वं ब्रह्मेति
क्वात्मात्म्याशङ्क्याह—असक्तं सर्वभृच्चैवेति । अत्र
सर्वभृदिति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तम् ।
सर्वस्य ब्रह्मणा सहाधाराधेयभावोऽपि किं घटरूपयोरिव
समवायसंबन्धेन, कुण्डलदरयोरिव संयोगसंबन्धेन वेत्याशङ्क्य
संबन्धे विनैव सर्वभृत्त्वं ब्रह्मण इत्याह—असक्तमिति ।
ननु व्याहृतमेतदसक्तमिति सर्वभृदिति चेति । नैष दोषः ।
न ह्यपूरभूर्भूमिर्माचिकोदकेन संसृता अथ च तदाधारभूताऽ
पि भवति तद्वदद्वैतद्विधायि । नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्व-
मापततीति । तथा च कर्मोपास्तिविषय उपरुच्येरन् । न ।
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन यावद्वर्तते न बाध्यते तावत्क्रियाकारकादि-
सर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यम्' इति श्रुत्याऽपि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य
व्यावहारिकं सत्यत्वमुक्त्वा ततोऽप्यधिकं परमार्थसत्यं ब्रह्म
दर्शितम् । सत्यत्वं चाबाध्यत्वं तत्किञ्चित्कालं प्राणानामस्ति
ब्रह्मणस्तु सार्वत्रिकमिति यथा भूपतीनां भूपतिरित्युक्ते
पेश्वर्याल्पत्वभूयस्त्ववृत्तो भेदः स्पष्ट एवमिहापि द्रष्टव्यं तस्मा-
द्ब्रह्मणः सर्वशेषत्वं निष्कलात्मबोधात् प्रागेव न तूर्वमित्य-
वश्यं तत्त्वज्ञानेन आधितुं शक्यमित्यनुपाधिकं ब्रह्म न केन-
चित्कार्यशेषतां नेतुं शक्यम् । तदधिगमे क्रियाकारकादि-
द्वैतोपमदाहुपास्योपासकोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् ।
तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिभूतं रूपं मिथ्येति । किञ्च निर्गुणं गुण-
भोक्तुं च । ग्राह्यग्राहकसंबन्धशून्यमपि ग्राहकेषु बुद्ध्यादिषु
ग्राह्यसंबन्धात्सुखाद्याकारेण परिणतेषु सत्सु केवलं तत्प्रकाश-

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७

कत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य चिदाभासरूपस्योपपद्यते ।
यथा प्रतिबिम्बरूपे रत्नावुपाधिगतं चलनादिकम् । तथा च
श्रुतिः—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां तत्र
प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतीव विषयान् । बुद्धौ लेलायन्त्यां
विषयप्रदेशं गच्छन्त्यां सौऽपि लेलायतीव नतु
स्वतो ध्यायति लेलायति वेति प्रतिपादयति । एतेन
‘अपाणिपादो जवनो प्रहीता पर्यत्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः’
इत्यपि ब्रह्मण उपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्ये-
यम् । अयमपादोऽपि पादे जववाति जववान् भवतीति ।
अन्धो मणिमविन्ददित्यादिकं वचनजातं चात्रानुसन्धेयम् ।
तस्माद्युक्तमुक्तं निर्गुणं गुणभोक्तृ चेति । भाष्ये तु
‘निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां सुखदुःख-
मोहारत्मकत्वेन परिणतानां भोक्तृ च उपलब्ध च’ इति
व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ नन्वसवतमसंबद्धं चैतक्यमुपलब्धं
स्यादित्याशंक्याह—बहिरिति । भूतानां प्राणिनामका-
दशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहित-
त्वात् बहिरित्युच्यन्ते । महदहंकारपञ्चतन्मात्राव्यक्तानि
प्रकृतिरूपत्वेन संनिहितत्वादान्तरित्युच्यन्ते चराचरमिति ।
उभयनिकृष्टाश्चराचरोपश्रुतपुलक्षिता अवधिभूताः पुरुषाश्चर-
मचरं चेत्यनेनोच्यन्ते । तत्र चराचरं ज्ञेयमिति नामानाधि-
करण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्माभाव उक्तः । बहिरन्तश्च ज्ञेय-
मिति षोडशसु विकारिष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य संबन्ध
उक्तः । स च संबन्धो ‘यादृशो यक्षस्तः दृशो बलिः’ इति
न्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव । एवं
च पुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्य गुणैः सहाध्यासिकसंबन्ध-
सत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते । यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य
रवेः प्रकाशसंबन्धादेशं प्रकाशयितृत्वं तद्वदित्यर्थः । ननु
नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्च तर्हि कुतो न सर्व-
गृह्यत इत्याशंक्याह सूक्ष्मत्वात् दुर्लक्षत्वात्तज्ज्ञेयं अविज्ञेयं
दुर्विज्ञेयम् । यथा जपाकुसुमोपहितस्य स्फटिकस्य शौक्ल्यं
संनिहितमपि रूपान्तरविक्षेपेण तिरोहितं सन्न गृह्यते । एवं
नित्यापरोक्षमप्यसंगं ब्रह्मोपाध्युपधानाद्विविक्ततया न ग्रहातुं
शक्यं किंवौपाधिकधर्मोपेतमेव गृह्यते मूढैः । विद्वद्भिस्तु-
पाधिप्रविलापनेन सुग्रहमित्याशयः । एतदेवाह—दूरस्थं
चान्तिके च तदिति । यथा मूढो जलसूर्यं बिम्बसूर्यौ दूरस्थं
मन्यते । विद्वद्भिस्तु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मिनामुपर्युल्लस्य
गतानां बिम्बमाहित्वं स्पष्टम् । बिम्बस्याधस्तत्त्वग्रहणं तु

पूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमिति जानन् बिम्बदेशे एव
प्रतिबिम्बं पश्यति । बिम्बे एव जलस्थत्वमप्यस्मत्ते न तु जले
प्रतिबिम्ब इति उपाधौ धर्म्यध्यासकल्पनातो विषयस्योपाधि-
संसर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् । एवं बिम्बभूतं ब्रह्म
प्रतिबिम्बभूताज्जीवान्मूढानां विप्रकृष्टं विदुषां त्वत्यन्तं संनि-
कृष्टमिति ॥ १५ ॥ एतदेवोपपादयत्यर्थेन—अविभक्तं
चेति ।

‘एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा’ चेव दृश्यते जलचंद्रवत् ।

इति श्रुतेर्भूते, कार्यकारणसंघातः पण्डितो जलपात्रेण चन्द्रस्यैव
ब्रह्मणः प्रतिबिम्बा जीवास्ते चोक्तरीत्या बिम्बादनन्या इति
तद्रूपेण भूतेष्वविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढ-
दृष्टया विभक्तमिव दूरदेशस्थमिव चाद्विभिन्नमिव च
स्थितम् । एवं तर्हि चन्द्रादुदपात्राणामिव भूतानां पृथक्स-
त्त्वापत्तिरित्याशंक्याह—भूतभर्तृ चेति । अधिष्ठानत्वेन
सर्वाणि भूतानि धारयतीति न ततस्तेषां पृथक्सत्ताऽस्ति
रज्जुत इव तदध्यस्तानां सर्पदण्डाद्यदीनामित्यर्थः ।
एतदेवाह—प्रसिष्णु प्रभविष्णु च । यथा रज्जुस्तत्त्व-
ज्ञानदशायां सर्पादीन् प्रसति अज्ञानदशायां च तानेव
प्रसूते तद्वत् ज्ञातं ब्रह्म सर्वभूतानि प्रसिष्णु प्रसनशीलमज्ञातं
च । सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलम् ॥ १६ ॥ एवं
ज्ञेयस्य तदस्थलक्षणमुक्त्वा स्वस्वरूपलक्षणमाह—ज्योतिषा-
मिति । ज्योतिषां बाह्यानामादित्यादीनामान्तराणां च
बुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरव-
भासकं चैतन्यज्योतिषो जडज्योतिरवभासकद्वयोपपत्तेः । तथा
च श्रुतयः—‘येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ।’ ‘तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति’ इत्याद्याः । वक्ष्यति च ‘यदादित्यगतं
तेजः’ इत्यादि तमसोऽज्ञानात् भूतग्रामप्रसवेतोः परं
दूरस्थं तदुच्यते । ननु यथा चान्द्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं
तत्सजातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । एवं
सौरादिज्योतिषामप्यवभासकं किञ्चित्सजातीयं ज्योतिर-
लौकिकं स्यादित्याशंक्याह—ज्ञानमिति । केवलज्ञान-
मात्रशरीरं यज्ज्योतिर्न तु भौतिकं तदेव ज्ञेयं वस्तु आवृत्त-
त्वात् ज्ञानेन प्राप्तुमिष्टतमम् । कुतस्तर्हि तज्ज्ञानमत आह-
ज्ञानगम्यमिति । यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादीनां ज्ञान-
सन्धनेन गम्यं प्राप्यम् । किं तर्हि ग्रामान्तरवेदेशव्यवहितं
वा बाह्ययौवनायवस्थानंतरवत् कालव्यवहितं वा तत्प्राप्य-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावाद्योपपद्यते ॥ १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९

मस्तीत्यत आह—इदं सर्वस्य धिष्ठितमिति । स्वात्म-
भूतमेव तदन्तर्दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १७ ॥
उक्तार्थजातमुपसंहरति—इतीति । क्षेत्रं महाभूतादि-
भूत्यन्तम् । ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थ-
दर्शनान्तम् । ज्ञेयमनादिमत्परमित्यादि धिष्ठितमित्यन्तं
श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः संक्षेपत उक्तम् । मद्भक्त
एतत्रयं विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मभावाद्योपपद्यते, युक्तो
भवति । भक्त्यैव प्राप्त्यं ब्रह्म यत्प्राप्य 'ब्रह्मैव' भवति तथा
च श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महारमनः’ इति ।

‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति च ॥ १८ ॥ एवं क्षेत्रं शरीरा-
ख्यमभ्यक्तमुक्तं तत्प्रकाराच्च महदाद्यात्मयोर्विशतिस्तद्विकारा
इच्छाद्यो ज्ञानाज्ञानाद्विज्ञाता अमानित्वमानित्वादयः ।
पुरुषश्च उक्तः । इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यजायते
तच्च क्षेत्रज्ञस्य प्रभवश्चेति द्वयं वक्तव्यं तत्राद्यं विद्वणोति
त्रिभिः—प्रकृतिमिति । संसामाध्यायेऽष्टधा या प्रकृति-
रपरा उक्ता साऽत्र प्रकृतिः । या तु जीवभूता परा प्रकृति-
रुक्ता साऽत्र पुरुषशब्देनोच्यते । एतौ हि संयुक्तौ संसारं
जनयतः विद्योगश्च तयोर्मोक्षः । तत्र तावुभावाप्यनादी
विद्वि । तयोरादिमत्त्वे संसारस्याकस्मिकत्वापातात् कृतहाना-
कृताभ्यागमप्रसंगश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । विकारान् इच्छादान्
गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान् विद्वि ॥ १९ ॥
उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वे द्वारमाह—कार्येति ।
कार्यं शरीरं तदारंभकाणि भूतानि विषयाश्च ।
कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका
गुणाश्च । करणेति पाठेऽपि स एवार्थः । एतयोः कार्यकार-
णयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति कर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुः संसारस्य
कारणं प्रकृतिर्भवति । तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वेन
संसारस्य हेतुरिति । यदि हि कार्यकारणसुखदुःखस्वरूप-
हेतुफलान्मना. प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किमुपलभेत
अनुपलब्धा वा कथं संसारी स्यात् । अनुपलब्धका वा
प्रकृतिः कुत्रोपकुण्ठेत । तस्मादुपलभ्योपलब्धसंयोगः संसार-
कारणमिति यथाभाष्यं व्याख्यातम् । यदा । पुरुषस्य
कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता
हेतुर्भवति । बहितादात्म्यं प्राप्तं लोहं वह्निषुष्कोणत्वादा-

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो निजन्मसु ॥ २१

विव हेतुर्भवति । तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छाया-
प्रदानेन पुरुषः कारणम् । वह्निर्विव लोहस्य स्वच्छाया-
प्रदानेन दग्धत्वे । तथा हि कार्यत्वादयः प्राकृतदेहेन्द्रिय-
बुद्धिधर्माः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते गौतमोऽहं मनुष्यपुत्रोऽहं
काणोऽहं खज्रोऽहं करोम्यहमकार्षमहमिति । तथा चिच्छा-
यापना बुद्धिर्गतेत्याम्यहं सुखदुःखादीनुपलभे इति मन्यते ।
सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारण-
मित्युपपादितं भवति । सांख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि
निरस्तं भवति । अन्यथा प्रकृतिः कर्त्रा पुरुषो भोक्तेति
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैधाधिकरण्यमाप्येत । न च भोक्तुः
पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।
‘द्वंद्वान्ते ध्रुवमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते’ इति त्व-
प्रत्ययस्य पूर्वान्ध्यामपि सम्बन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं
चेति विग्रहः । द्वन्द्वकवद्भावश्च ‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरि-
माणवचनमात्रे प्रथमा’ इत्यादिवत् ॥ २० ॥ ननु यथा
बौद्धं कर्तृत्वं पुंस्यारोप्यते एवं पौनं भोक्तृत्वं बुद्धावस्ति-
त्येतं भ्रमं वारयति—पुरुष इति । हि प्रसिद्धं प्रकृतिस्थः देहे-
न्द्रियमनःसंघातमध्याकृष्टतत्तादात्म्यं गत इत्यर्थः । प्रकृति-
जान् सुखदुःखमोहात्मकार्णं गुणान् भुङ्क्ते उपलभते । यदा
तु सुप्तिसमाधिमुच्छादौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखा-
दानुपलभते । तेनोपाधिगतान्येव सुखादीनि तदभावे न
प्रतीयन्त इति सिद्धम् । श्रुतिरपि ‘आत्मोन्मियमनोयुक्तं भोक्ते-
त्याहुर्मर्नाधिणः’ इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं
दर्शयन्तौ शुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति ।
कुतस्तर्ह्यभोक्तृत्वस्य प्राकृतो बन्ध इति तत्राह—कारण-
मिति । अस्य पुरुषस्य सदस्यो निजन्मसु । तत्र सद्यो नि-
जन्मानो देवाः । असद्यो निजन्मभाजस्त्यंश्चः स्थावराश्च ।
सदसद्यो निजन्मानो मनुष्याः । एतेषु त्रिविधं जन्मसु प्राप्येषु
अस्य पुंसो गुणसङ्गः सुखादिष्वभिषङ्गः कारणं हेतुः । तथा
हि । सात्त्विका देवा भवन्ति, राजसा मनुष्यास्तामसाश्च पश-
वस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्ता तद्गुणप्राधान्यमेव कारणम् । वक्ष्य-
ति च—‘ऊर्ध्वः गच्छन्ति सूक्ष्मस्थाः’ इत्यादि । यदा ।
प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्भुङ्क्ते पश्चादिभिश्चाविश-
षादिति न्यायात् । तस्मिन् विद्वानविद्वानपि कुतो न
सुच्यते अविद्वानिव विद्वान्वा कुतो न बध्यते इत्याशङ्क्याह
—कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः अहमिदं

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमाभ्येति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥२२॥
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥२३॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्माना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४॥
अन्ये त्वेषमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येष मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५॥

ममेदमित्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणम् । विदुषां तु तदभावाच्च जन्म । समानेऽपि देहसम्बन्धे यदा यक्षो देहाभिमानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीज्यते ननु देहपतिर्जावः । यदा त्वयै देहाभिमानं धत्ते तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गत्य बन्धकत्वं ननु सान्निध्यमात्रं बन्धकम् । अतो विद्वद्विदुषोः समानेऽपि देहसम्बन्धे सङ्गतदभावकृद्यो महान् विशेष इति भावः ॥ २१ ॥ स. च यो यत्प्रभावश्चेति क्षेत्रज्ञतत्प्रभावा व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाती तत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेव बर्णितस्तत्स्येदानीं प्रभावमाह—उपद्रष्टेति । तत्र पूर्वं गुणसङ्गो जन्मकारणमित्युक्तम् । तत्र सङ्गतदुर्बोधः पुरुषापलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तन्मन्तर्भाव्य गुणप्राधान्येन वा, गुणानां समप्राधान्येन वा, अप्राधान्येन वेति । तत्राद्ये देहेन्द्रियमनआदिरूपं गुणसंघातमेव आत्मत्वेन पश्यन् भोक्ता भवति यथा चार्वाकादिः । द्वितीये गुणानां प्राधान्यादात्मनि वास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां भर्ता सञ्चेता भवति । यथा तार्किकादिः । तृतीये गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसङ्गोऽप्यात्मनि बले-मल्लातर्काकवदुन्मन्यते 'यथा सांख्यः' ; चतुर्थे सर्वथाऽपि गुणधर्माणामात्मनि संक्रमणपदयुदासीन-बोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शा उपद्रष्टा भवति यथाऽस्माकं साक्षी । एतेषु चतुर्वर्षि गुणसङ्गि उपद्रष्टातः । अनुमन्ता मध्यमः । भर्ता अधमः । भोक्ता अधमाधमः । स एव गुणान्वशीकृत्य यदा क्रीडति तदा महेश्वर इत्युच्यते । यः सर्गस्थित्यन्तकर्ता प्रसृजगदन्तर्हामी स एव गुणानपहाय स्थितः परमाभ्येति चाप्युक्तो भवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपि गुणानपहाय तत्साक्षित्वेन स्थितो भवति तथापि तस्यैव संघातोपहितस्य संघातान्तरप्रचारदर्शित्वाभावादयं सकल-संघातप्रचारदर्शाति सर्वोत्कृष्टत्वात्परमोऽयमात्मा । तमेनं ब्रह्मयति—

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमाभ्येत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः’ इति ॥

एतावपि गुणसङ्गिनो एवमेक एव देहेऽस्मिन्विद्यमानः परो गुणातीतः स्वात्मनि गुणान्प्रविलाप्य स्थितोऽखण्डैकरस आत्मा गुणसङ्गेन षड्विधो भवति । अयमेवास्य प्रभावः । तत्र अनु-मन्तृभर्तृभोक्तृभिन्निमी रूपैरयं बध्यते । उपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्म-

रूपैस्तु नित्यमुक्त एक एवेति ज्ञेयम् । अत्र भाष्यार्थोऽप्यनु-सन्धेयो विस्तरभयात् न प्रदर्शितः ॥ २२ ॥ एवं यथोक्त-लक्षणात्मज्ञाने फलमाह—एवमिति । गुणैः स्वविकारैः सर्वथा बिहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते पुनर्भन्म न ह मते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह—ध्याने-नेति । अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः । तत एवोत्पन्न-विविदिषा वेदान्तश्रवणे प्रवर्तन्ते । ततः प्रमाणगतासम्भावनानिवृत्तौ सत्यां तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तन्ते प्रमेयगतासं-भावनानिवृत्त्यर्थं ते सांख्याः । ततः प्रमाणप्रमेयगतासं-भावनाया निवृत्त्यन्तरमनात्मनि देहादावात्मबुद्धिस्माया विपरीतभावनाया निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्यय-तिस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तन्ते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धिबुद्धौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः । तत्र ये कर्मसांख्ययोगिणातास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्माना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये त्वकृतकर्माणः सांख्येन योगेन विचार-त्मकेन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति । अन्ये पुनः कर्मयोगे-नैव पूर्वोक्तलक्षणेन सांख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधन-त्रयस्य समुच्चयो न तु विकल्पः ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमाह—अन्ये त्विति । अन्ये उहापोहकौशलहीनाः । तुशब्देन पूर्वोक्तभ्यो विलक्षणाः एवं पूर्वोक्तप्रकारमजानन्तोऽन्येभ्यः आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचेतन्यरूपत्वं तदुपासनमार्गं चाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकरणे ध्यायन्ति तेऽपि च मृत्युं संसारं तरन्त्येव । अपिशब्दात्पूर्वोक्तोक्ता-स्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्यमिति गम्यते । एवशब्दातेषां मुख्य-कमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति । यतस्ते श्रुतिपरा-यणाः श्रुतिः श्रवणं तदेव परं अयं मोक्षसाधनं येषां ते तथा । ध्याने प्रवृत्तयतिशयाच्च तेषां चित्तशुद्धयर्थं कर्मपेक्षा । वेदोक्तत्वे । दृढनिश्चयाच्चासंभावनानिवृत्त्यर्थं श्रवणमनना-पेक्षेति भावः । अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिप्रमरूप इति केचित् । प्रमारूप इत्यन्ये । तथाहि । यथा कश्चिन्मणि-प्रमां मणिबुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव तथाऽपि तद्ब्रह्मणकाले माणि लभतेऽतः स संवादिप्रमः । एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थ-

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्याद्वरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्सद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २७
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम्

माणप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्धया भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त
एव तथाऽपि तत्साक्षात्कारकत्वे तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य
साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति । तथा च
वसिष्ठः—

‘ असत्ये सत्यना साधो शाश्वतो परिदृश्यते ।

शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदम् ’ इति ।

व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्वि-
शेषत्वभावं शून्यो निर्विशेषोऽयं ध्यानयोगो योषित्य-
मिथ्यानवत् तथाऽपि तेन शाश्वतो सत्यता प्राप्यते दृश्यत
इति वसिष्ठवाक्यार्थः । **कल्पद्रमाचार्यास्तु**—‘वेदान्त-
वाक्यज-ध्यानभावनाजाऽपरोक्षार्थाः मूलप्रमाणदार्ढ्येन भ्रमत्वं
प्रतिपद्यते’ इति प्राहुः ॥ २५ ॥ पूर्वं कार्यकारणकर्तृत्वे
इत्यत्र चिदचितोः पुप्रकृत्योरन्योन्यधर्माभ्यास उक्तस्तस्यैव
गुणसंग्रहस्य कारणं गुणसंगोऽस्येति नानाजन्महेतुत्वं
चोक्तं तद्विशदयति—**यावादिति** । सत्त्वं जीवरूपं, गुण-
संगोऽत्र रूपायासक्तिर्न किंतु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्य-
स्मिन्नन्योन्यात्मकताभ्यासलक्षणो बोध्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ २६
तन्नाशोपायमाह—**सममिति** । समपरिणामिनं कूटस्थं
नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण, परिणतेषु तिष्ठन्तम् ।
एतेन देह एव तदधिगमस्थानमित्युक्तम् । परमेश्वरमन्तर्या-
मिणं सर्गस्थित्यन्तकर्तारम् । अत एवान्तर्मुखदृष्ट्या विन-
श्यत्सु तेषु भूतेषु रज्जुरगादिवत्कल्पितत्वाददर्शनं गच्छत्सु
विभुत्वादात्मत्वाभित्यदृष्टपूर्वात्वाविनश्यन्तं सर्वास्वप्यवस्था-
स्वदर्शनमगच्छन्तं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्येऽन्धा
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ दर्शनफलमाह—**सममिति** । स्वदेहे
इव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थितमीश्वरं समं
समतया पश्यन् हि यतः स सर्वाभेददर्शो आत्मना देहा-
दिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति । नानायोगिनिसंकटेषु
पातनेन न पीडयति । किंतु ततः परां गतिं मोक्षं याति ।
यद्वा । ऐक्यात्म्यदर्शित्वात्स्वात्मानमिवान्यमपि न हिनस्ति ।
सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः । तैत्थ परां गतिं याति
॥ २८ ॥ ननु विषमस्वभावानि भूतानिः कः समबुद्ध्या
पश्यत्यामिमिव शीतबुद्धेयत्वाशङ्क्याह—**प्रकृत्यैवेति** ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति २९
यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
अनादित्वाधिगुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ३१

सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि धात्मानः कार्यारब्धानि प्रकृत्यैव
क्रियमाणानीति यः पश्यति तथा आत्मानं चाकर्तारं यः
पश्यति पूर्वाकर्तारं स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वेणा-
न्ययः ॥ २९ ॥ ननु क्वं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न त्वात्मन
इत्याशङ्क्याह—**यदेति** । भूतानां वियदादीनां जरायुजा-
दीनां च पृथग्भावं नानाभावेनावस्थानं परिदृश्यमानामद-
यदा एकस्य एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रज्ज्वां सर्पादिवत्-
कनके वा कुण्डलादिवत् विलीनं शृङ्गाचार्योपदेशमनु-
पश्यति । तत एवैकस्मात् विस्तारं च भूतपृथग्भावस्य
व्युत्थानावस्थामनु स्वप्नादिवत् पश्यति । तदा ब्रह्म संपद्यते
ब्रह्मैव भवति । अयं भावः—कर्तृत्वं हि क्रियावत्त्वं क्रिया
च परिस्पन्दः स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य
बुद्ध्यादेरेव संभवति नतु व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावप्राप्तिणो-
रात्मन इति ॥ ३० ॥ नन्वात्मनो विशुद्धेन रूपेण कर्तृत्वं
मास्वीकारि देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्वक्तव्यमन्यथाऽ-
नुभवविरोधादित्याशङ्क्याह—**अनादित्वादिति** । अयं
सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः परमो देहादिभ्योऽपरमेभ्य
आत्मभ्योऽन्यः कांशुपवकौतोत आत्मा परमात्मा ।
अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चैत्य-
व्ययः । अव्ययत्वे हेतुः—**अनादित्वादिति** । यद्धि
आदिमदाकाशादि तद्व्येति न व्ययं व्येति अनादित्वात् ।
नन्वनादिभावस्यानन्त्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो
माऽस्तु । तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यंभावादाना-
दित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु
परमाणुवद्भवित्यतीति चेन्न । दशादिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतो
द्रव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुवासिद्धेः । न हि परमाणोः पूर्व-
दिगवाच्छिन्नो भागः पश्चिमया व्यवच्छेत्तुं शक्यते अनुभव-
विरोधात् । देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीय-
वस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तु । तथापि विचित्र-
शक्तियुक्तस्याभिन्नवप्रपञ्चरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्व-
सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्य स्वगतभेदोऽवश्यंभावी स्वशक्ति-
मायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनाभिहोत्रादि-
कर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—**निर्गुणत्वादिति** ।

यथा सर्वगतं सौम्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पर्वणि तु सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

३८

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १

यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं वोपाधिं
प्राप्य स्वगुणं शब्दमाविष्करोति नतु स्वस्मिन्सन्तं रपशं
केनाचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुण-
हीनः सत्यशब्दच्छेदलाभे वर्तुवादिकं गुणमाविष्कर्तुं न
समर्थ इति । फलितमाह—शरीरस्थोऽपीति । स्पष्टार्थ-
मेतत् ॥ ३१ ॥ निर्गुणत्वाच्च करोतीति सिद्धं, असंगत्वाजो-
पलिप्यत इत्याह—यथेति । यथा आकाशो धूमादिना
न लिप्यते सौम्यादसंगस्वभावत्वात् । एवमात्मा
पुष्पपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ न
करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टान्तान्तरेण प्रति-
पादयति—यथेति । यथा सूर्यः स्वरुप्तामात्रेण विश्वं
प्रकाशयति नतु व्यापाराविष्टतया कुविन्द इव पटम् । यथा
चैष प्रकाशधर्मैर्दुर्गन्धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः
सूर्यवदेक एव सज्जनेकधाभूतं क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना
चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्स्व-
सत्तामात्रेण प्रकाशयति । हे भारत, नतु व्यापाराविष्टतया
तत्सम्पादयति । तद्धर्मैर्वा पुष्पपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्य-
दृष्टान्तेनैकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वं च दर्शितम् । तथा च
श्रुतयः—

‘यथा हायं ज्योतिरात्मा विवस्वा-

नपो भिक्षा बहुरूपोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो

देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

‘सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-

र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ इति ॥

॥ ३३ ॥ अध्यायार्थं कृत्स्नमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञयोः पूर्वाक्तयोरेवमुक्तरीत्या अन्तरं भेदं जडत्वाजडत्व-
कर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञान-
चक्षुः शास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्ययजनितेन ज्ञानचक्षुषा ये
विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्ति । किं सांख्यानामि-
वात्माकमपि गुणपुरुषान्तरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते इत्याशं-
क्याह—भूतप्रकृतिमोक्षमिति । भूतानां वियदादीनां
प्रकृतिरूपादानं त्रिगुणात्मिका अवित्या तस्या वियथा मूर्ध्नि
निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यान्ति नतु क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञयोरन्तरमात्रविद इत्यर्थः । यथेका सत्या विभ्वी च
प्रकृतिस्तर्हि विभूनामलिप्तदृशा बहूनां पुरुषाणां मुक्ता-
नामपि तद्दर्शनमपरिहार्यं तथा च तेषामपि बन्धप्रसक्तिः ।
यदि तु मिथ्या तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तद्दृष्ट्या
सर्वथैव रज्जुर्गवद्व्याधिता कालत्रयेऽपि नास्ति । इतरेषां
त्वनां दर्शनन्तास्थेर्वाते वक्तुं शक्यम् । तस्माच्च प्रकृतिपुरुषा-
न्तरज्ञानमात्राकैवल्यं किंतु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात् सर्व-
बाधेन रज्जुदर्शनात् भयनिवृत्तिवद्वन्धनिवृत्तिरिति सिद्धम्
॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे गीता० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
॥ पर्वणि तु ॥ ३७ ॥

३८

पूर्वाध्यायान्ते भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं
यान्तीत्युक्तं तत्र का वा भूतप्रकृतिः किमाश्रयेण
तस्या भूतजनकत्वं कथं वा बन्धकत्वं कथं च
ततो मोक्षः किञ्च मुक्तानां लक्षणमित्येतदर्थजातं
विवरीतुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते । तत्र रुच्युत्पा-
दनर्थं परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—परमिति ।
परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्त-
मपि प्रवक्ष्यामि । किं तत्स्वरूपं आह । ज्ञानानाममानित्वा-

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
 स्वर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।
 संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
 तासां ब्रह्ममहद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
 निबध्नाति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्रामिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८
 सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९

दीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षफल-
 स्थादन्तरं तदेव तत् । अहं षटं जानामीत्यत्राहमर्थस्य
 षटाकारवृत्तेर्षट्यस्य च ज्ञानमस्तीति विषयभेदात् ज्ञानत्रय-
 मस्ति । तत्राद्यद्वयं नान्तरीयकं, यच्च उत्तमं चरमं
 घटप्रकाशफलरूपं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तं
 शार्तिककारैः—

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संभता ।

संवित्सर्वेह ज्ञेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति ।

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा वेदान्तवाक्यजन्यया धीवृत्त्या अपरोक्षी-
 कृत्य परां सिद्धिं मोक्षमिति संसारात् संसारं विहाय गताः
 ॥ १ ॥ इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्त-

मुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मकं सर्वनियन्तृत्वं
 सर्वमावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः ।

तथा च श्रुतयः—'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स
 इदं सर्वं भवति' 'सर्वस्येश्वरी सर्वस्थेशानः सर्वस्याधि-
 पतिः' 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनी-
 यान्' इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किञ्च

शुशुब्धिप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्वोऽपि न जायन्ते, प्रलय-
 काले च तत्तद्भूतभावं गच्छन्तो न प्रलयाग्न्यादिभिर्भक्ष्यन्ते

व्यथा प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाण-
 ज्ञानस्तुत्यर्थेत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञान-

साधनमनुष्ठायेति पदार्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥ अथेदानीं का
 वा भूतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं तदाह—

ममेति । मम शुद्धचिन्मात्रस्य योनिः प्रवेशस्थानं, महद्ब्रह्म

महत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म बृंहकं कारणमव्यक्ताव्याकृता-

परपर्यायं त्रिगुणात्मकं मायाकल्पं तस्मिन् गर्भे स्वप्रतिबिम्ब-
 रूपं दधामि अर्पयामि अहं चिदात्मा ततो मत्प्रतिबिम्ब-

गर्भिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्माणां मह-

दादीनां ह्रिष्यगर्भादीनां च सम्भव उत्पत्तिर्भवति । हे
 भारत, एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षेणोपपादनेन प्रकृतेः

मूर्तयः शरीराणि सुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकानि चतुर्विधानि
 संभवन्ति तासां मूर्तीनां ब्रह्ममहत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म

ब्रह्ममहत् । राजदन्तादित्कदुपसर्जनस्य परानिपातः । मायैव
 योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तास्वपि

स्वप्रतिबिम्बस्याप्येति । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयि-
 संष्टुक्तं रेतो निषिञ्चति ततो भार्यातः पिण्डोत्पत्तिः रेतोऽश्वा-

तस्तत्र चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य
 पिताऽहं माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमीश्वराश्रयेण

प्रकृतिर्भूतानि सृजतीत्युक्तम् । इदानीं सा कथंभूता निब-
 ध्नातीति तदुच्यते—सत्त्वमिति । प्रकृतिः सत्त्वरज-

स्तमसां साम्यावस्था । ततः सकाशात्परस्परराज्ञीभावेन
 वैषम्येणोद्दिश्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते नतु प्रकृति-

तो वैशेषिकाणामिव द्रव्याद्गुणा अन्ये एते हे महाबाहो,
 देहे अव्ययमाविकारिणमपि देहिहं स्थूलायां वत्समिव

ईशानाभूता गुणा निबध्नाति ॥ ५ ॥ तत्रैकः केन सङ्गेन
 बध्नातीत्युच्यते—तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं निर्मल-

त्वाद्दुःखमोहाद्व्यमलराहित्यम् प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थाव-
 शोतकं, यतोऽनैर्मयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं, तत्सुखसङ्गेन

ज्ञानसङ्गेन च चरमविधया तिरोहितस्वरूपज्ञानानन्दमहं
 मुख्यहं ज्ञानीत्यभिमानेनान्तःकरणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयो-

रात्मन्यारोपेण बध्नाति । हे अनघ, अव्यसनिन् ॥ ६ ॥ रजो-
 गुणो रागो रज्जना तदात्मकं विद्धि । तृष्णा प्राप्यमाणे-

ष्वप्यर्थेष्ववृत्तिः । संगः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः
 संश्लेषस्थयोः समुद्भव निदानभूतं तद्रजो हे कौन्तेय, कर्म-

सङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगस्तत्परता तेन निबध्नाति
 देहिनं देहाभिमानिनम् ॥ ७ ॥ तमोगुणः तु पूर्वार्थ्या

विलक्षणः अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत् उद्भूतमज्ञानजं
 विद्धि । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिहेतुः ।

प्रमादोऽनवहितत्वं स च सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी ।
 आलस्यं जडता, तच्च रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभय-

कार्यनिरोधेनी तमोगुणालम्बना वृत्तिनिश्चाताभिस्तत्तमो
 नितरां बध्नाति हे भारत, देहिनमित्यनुवर्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखदुःखकारणमभिभूय संजयति संश्लेषं

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलये याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५
 कर्मणः सुकृतस्याद्भुतः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

जनयति एवमुत्तरप्रापि । ज्ञानं प्रकाशमात्रस्य प्रमादे अवश्य-
 कर्तव्यस्याकरणे ॥ १० ॥ सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्यं प्रम-
 वन्तीत्याशङ्क्येतेरेतरयोः अभिवे सतीत्याह—रज इति । रज-
 स्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्व-
 तमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभि-
 भूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्तद्गुणोद्भवलिङ्गान्याह
 त्रिभिः—सर्वेति । अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्या-
 भ्यन्तरविषयोपलब्धिसङ्घनेषु बाह्याभ्यन्तरकरणेषु । प्रकाशः
 स्वस्वविषयावरणविरोधी परिणामविशेषो जायते । तेन च
 ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते
 तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् । उत अपि
 सुखादिलेङ्गनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ लोभः
 प्राप्ताधिके गर्भः । प्रवृत्तिः अभिहोत्रादौ । आरम्भो
 गृहादेः । कर्मणामशमः सतामसतां वा कार्याणामनुपरमः ।
 स्पृहा दृष्टे परधनादावुपादिता । रजसि विवृद्धे सति
 एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सत्यपि
 बोधके गुर्वादावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्र-
 वृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः ।
 प्रमादः कार्यकार्यविवेकराहित्यम् । मोहो निश्चलस्या-
 दिरूपः ॥ १३ ॥ फलं भरणम् । उत्तमविदां हिरण्यगर्भा-
 शुपासकानां देवानां वा लोकान् । अमलान् निर्दुःखान्
 ॥ १४ ॥ कर्मसङ्गिषु श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानेषु मनुष्येषु ।
 मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावपुष्पाण्यालादिषु ॥ १५ ॥
 सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमल-
 क्षण्यं सात्त्विकं ज्ञानवैराग्यादिकम् । रजसो राजस्य कर्मणः
 फलं दुःखम् । तमसस्तामसस्य कर्मणः फलमज्ञानम् ।
 सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च 'नियतं संगरहितम्' इत्यादिनाऽष्टा-

सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 अधन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
 गुणानेतानतीत्य ग्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
 जन्म-मृत्यु-जरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतान्नीतो भवति प्रभो ।
 किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीमगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२

दशौ वक्ष्यति ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतु-
 माह—सत्त्वादिति ॥ १७ ॥ यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञाना-
 दीनि जायन्तेऽतः सत्त्वादिश्रद्धिकाले प्रलयं गच्छन्तः । क्रमे-
 णोत्तममध्यमाधमासु योनिषु जायन्त इत्याह—ऊर्ध्वमिति ।
 ऊर्ध्वं देवभावे । मध्ये मानुषभावे । अधो नरकर्त्तृन्
 स्थावरभावे । अधन्यं निधं यद्गुणवृत्तं निश्चलस्यप्रमादादि
 तत्स्थास्तामसाः ॥ १८ ॥ कथं प्रकृतिः पुरुषं ब्रह्मातीत्य-
 स्योत्तरमुक्तम् । कथं वा ततोऽस्य मुक्तिरित्यस्योत्तरमाह—
 नान्यमिति । गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणते-
 भ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपश्यति
 विवेकमनु न पश्यति किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति
 न त्वहं कर्तेति । तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं
 मां यदा वेत्ति तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति
 अन्यदा तु गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं
 गच्छतीति तत्राह—गुणानिति । एतान् गुणान् महदादि-
 त्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूल-
 देहस्य समुद्भवो देह्यरतानतीत्य जीवेष्वतीत्यस्य निर्दि-
 कल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ।
 एतेनानन्दावाप्तिगुणात्मयप्रयोजनमुच्यते । यतो मुक्तो जन्म-
 मृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः साक्षिति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥
 प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे उक्तोऽथ मुक्तलक्षणानि पृच्छन्नुक्तं
 उवाच—कैरिति । कैर्लिङ्गैस्त्रिहोत्रान् गुणानेतान् व्याख्याता-
 नतीतो भवति । पुमान् हे प्रभो, स च किमाचारः
 कोऽस्याचारः कथं ज्ञेयं च प्रकाशेणैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्य
 वर्तते ॥ २१ ॥ तत्राद्यस्योत्तरमाह—प्रकाशमिति ।
 प्रकाशप्रवृत्तिमोहोः सत्त्वरजस्तमसो कार्याणि । न्युत्थानाव-

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

स्थायी तानि सम्यक्प्रवृत्तानि । सामान्ये नपुंसकम् ।
तानि संप्रवृत्तान् न द्वेष्टि । नापि समाव्यवस्थायां तानि
निवृत्तानि सन्ति काङ्क्षति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थो ब्रह्म-
विद्वारिष्ठः यं प्रकृत्य श्रीभागवते स्मर्यते—'देहं च नश्वर-
मवास्थानमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति' इति । अत्र वासिष्ठे
समयोगभूमय उक्ताः—

'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ।

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यान्तोऽसंस्किनामिका ।

पदार्थाभावनी पृष्ठा समर्था तुर्यगा स्मृता' इति ॥

नत्र यथोक्ता साधनप्रपञ्चं समुपशान्ता प्रथमा । श्रवणमन-
नाख्याविचारार्त्मका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा
तृतीया । एताः साधनभूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्मसाक्षा-
त्काररूपा चतुर्थी फलभूता । यस्या योगी कृतार्थोऽपि
जीवन्मुक्तिमुखं पृष्कलं नानुभवति । परास्तित्वा जीवन्मुक्त-
स्वान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चम्यां भूमौ स्वयं स्थितः
स्वयमेव व्युत्तिष्ठति । पञ्चम्या परप्रयत्नेन सप्तम्यां तु न
स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थः
प्रकाशमित्यनेन श्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥ अथ पञ्चम्यां
पदार्थाभावव्यां गतो ब्रह्मविद्वर्यानुच्यते—उदासीन-
वर्दित । योऽयं समाधायुदासीन इवास्ते भुक्त्याने
किमपि प्रयोजनमपश्यन् । इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासना-
इत्यत्वात् । य आस्ते एव नतु परप्रयत्नमन्तरण कदाचिदपि
गुणैर्विचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् गुणा
वर्तन्त इत्येव ज्ञात्वा योऽवतिष्ठति । स्तब्ध एव वर्तते नतु
गुणकृतैरिष्टानिःस्पर्शैरिङ्गते चलति । अयमर्थः—यथा
कश्चिद्भुजानो रसनामौढ्यात् स्वयं शाकादिरसं न विन्दति ।
परेण ज्ञापितोऽपि कश्चिदसाविशेषमुपलभ्यापि तत्रोदासान्
एवास्ते । श्रुत्येव विशेषदर्शनस्य तिरोधानात् । न
तत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति तद्वदयं ज्ञेयः ॥ २३ ॥
अथ पञ्चम्यां भूमावसंस्किनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर
उच्यते—समेति । समाधौ समे दुःखसुखे यस्य स सम-
दुःखसुखः । स्वस्थः स्वेनैव स्वेच्छयेद् व्युत्तिष्ठतीति स्वस्थः ।
यदा तु न समाधाविच्छा तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति
भावः । सोऽपि भुक्त्यानावस्थायां समलोष्टाश्म-

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च २७

काञ्चनो विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रियाप्रियः तुल्य-
निन्दात्मसंस्तुतिश्च 'प्रियाप्रियोनिन्दास्तुत्योश्च प्राप्तौ
तुल्यो हर्षविषादशून्यः । अत्र हेतुः—धीर इति । यथा
कश्चिच्छ्रुस्तीमप्रहारवेदनातोऽपि न व्यामुहति धैर्याद्वेदनां
चातुर्भवति । तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्नपि धैर्याज
चलति । पूर्वस्य तु ज्ञातायामपि वेदनायां हर्षाद्युदय
एव नास्ति । तत्पूर्वस्य तु वेदेनैव नास्तीति भेदः ।
एतेन श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिङ्गानि
तत्संवेधान्याचाराश्च परसंवेधानि लिङ्गान्युक्तानि ॥ २४ ॥
अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः
समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यालिङ्गाभावात्तत्त्वनिश्चयेन द्वैतस्य
बाधाद्विगमाचारश्च परसंवेद्य एव तदाह—मानेति ।
यथा हि परीक्षकः कूटकार्पापणस्य लाभे विनाशे वा
हर्षविषादशून्यो न च तद्वामार्थं यत्नमारभते । मूढस्तु
ताभ्यां बाध्यते तद्वामार्थं यत्नं चारभते । एवं विद्वान् द्वैते
महमरीचिकाहदसमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रा-
रिपक्षयोर्वा तुल्य एव न त्वन्यतरत्वाभावात् परिहाराय वा
यत्नमारभते अतो गुणीतीत इत्युच्यते । सर्वत्र पदार्थः
स्पष्टः ॥ २५ ॥ अथ कथं त्रीन् गुणानातिवर्तत इत्यस्योत्तरं
विवक्षन् साधनभूतासु तिर्यग्भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह-
मा चेति । यत्र साधको मां प्रत्यगात्मानं, चकारस्त्वर्थं ।
पूर्वभूमिस्थापेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं द्योतयति । अद्वयभिच्चा-
रेण वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन मायि भगवति
तैलवारावदाविच्छन्नशक्तिप्रवाहिमनःप्रेणिधानरूपेण योगेन
सेवते ध्यायति, स एवं सूक्ष्मीकृतचित्त एतान् गुणान्
समतीत्य ध्यानपरिपाकान्ते सत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय
ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति । 'शुभो भावे' इति भवते-
भावे वयम् ॥ २६ ॥ विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां
द्वितीयां भूमिमाह—ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो वेदस्य
प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्थानमहमेव । अमृतस्य कर्म-
ब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य अव्ययस्य अनादित्वाद-
नन्तत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकलंकृतस्य स्वतः-
प्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनया
वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यं महर्शन-

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ पर्वणि तु अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १

कामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या द्वितीया भूमिस्तु । हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिमाह—
शाश्वतस्येति । काम्यधर्मवत्फलदानेन नाशाभावात् भग-
वत्परिणीतो नित्यो धर्मः शाश्वतः । विविदिषादिपारंपर्येण
मोक्षाख्यशाश्वतफलेहेतुत्वात् । शाश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठा
परमं प्राप्यं फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसंगजन्य-
सुखव्यभिचारि स्वरूपभूतं मोक्षमुखं तस्यापि प्रतिष्ठा परा-
काष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण विमुक्तचित्तैकैकान्तिक-
सुखेच्छा भवति सेयं शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिः । अत्र परां
परां भूमिमारोढुमशक्तस्य पूरां पूर्वां भूमिंश्चादिदयते ।
यथा ध्यानेनात्मनि परयन्तीत्यत्र निदिध्यासनाशक्तस्य
सांख्यनामा विचारस्तत्रायशक्तस्य कर्मयोग उपादिदयते
तद्वत् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठे
भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ पर्वणि तु ॥३८॥

३९

पूर्वाध्यायान्ते सुखस्यैकात्मिकस्य प्रतिष्ठा परा काष्ठाऽह-
मित्युक्तं तत्र क्लिप्तं तत्सुखं केन वा आवृतं केन वा
साधनेनास्यावरणभङ्गः केन वाऽधिकारिणा तत्प्राप्यमित्या-
दि वर्णयितुं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते—ऊर्ध्वमूलमिति ।
'आनन्दाद्वेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इति
श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविवृद्धानन्द-
सोपानपङ्क्तेश्च परिस्थितं परमानन्दाद्वयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव
मूलं मूलकारणमस्य संसाराश्वत्थस्य तमूःर्मूलम् । अधःशाखं
ऊर्ध्वादधोःसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखाः अव्यक्त-
महदद्वैतकारपञ्चतन्मात्रापोडशविकारद्विरप्यगर्भविराट्प्रजाप-
तिसुरगन्धर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपा यस्य सोऽधःशाखस्तम् ।
न श्रोऽपि स्थानुं योग्यमनृतत्वादश्वत्थं संसारवृक्षम् । तथाऽ
प्यव्ययं मूढानामनाद्यनन्तं प्राहुर्वेदाः । 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्-
शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः' इत्यादयः । छन्दांसि वेदास्त-
दुपलक्षिता यज्ञादयस्त एव पर्णानि पर्णसंघातवत् शोभा-

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २

हेतवो यस्य उत्तरोत्तमश्वत्थं यो वेद मिथ्यात्वेन स एव
वेदवित् विदितवैय इत्यर्थः । अत्राश्वत्थरूपकेण संसारो वर्ण्यते
॥ १ ॥ अधश्च मानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरादयोऽवीच्यन्ताः ।
ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरि च गन्धर्वयक्षादिद्विरप्यगर्भ-
पर्यन्तं प्रसृताः प्रसरं प्राप्तास्तस्य शाखाः । गुणैः सत्त्वा-
दिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुणप्रवृद्धाः । विषया एव रजक-
तया कोमलपद्मरूपाणि प्रवालानि यासां ताः ।
संसारवृक्षस्योपरि मूलं ब्रह्म उक्तम् अधश्च इह मनुष्यलोके
च तस्य मूलानि वासनारूपाण्यन्तरमूलान्यनुसन्ततानि
प्रवाहनित्यानि । यतः कर्मानुबन्धीनि कर्मेव धर्माधर्माख्य-
मनुबन्धः पश्चाद्भावि येषां तानि कर्मानुबन्धीनि वासनान्यः
कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसन्तानोऽयं वृक्ष इत्यर्थः
॥ २ ॥ ननु श्रोऽपि स्थातुमर्हदश्वत्थस्येति युक्ते प्रतिक्षण-
विनाशिविज्ञानसन्तानरूपो वा प्रीत्यादिकप्रवाहनित्यर्था
वाऽयं संसारस्तर्हि दुर्लभो वासनानां कर्मणां च बीजाक्-
कुरवदन्योन्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशङ्क्य सत्त्वा-
सत्त्वान्ध्यामानिर्वचनीयोऽयमिति पञ्चमाश्रित्य परिहरति—
न रूपमिति । रज्जुरगस्येवास्य रूपं सम्यग्दशा वीक्ष्य-
माणं सन्नोपलभ्यते । इह जावत्येव देह । यथा पूर्वमज्ञान-
दशायां तथा नोपलभ्यते ज्ञानदशायाम् । तेनास्य सृष्टाव-
मनुभवैकवेद्यमित्युक्तम् । एतेनानुपलभ्यरूपवचनेन स्वप्न-
काशानां विज्ञानानां रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यस्य
व्यावृत्तिः । तर्हि शशविषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत
आह—नान्तो न चादिरिति । उपादानस्य मूलज्ञान-
स्याथन्तश्चन्यत्वादयमप्याद्यन्तश्चन्य इत्यर्थः । तर्ह्यात्मवद-
परिहार्यः स्यादित्याशङ्क्याह—न च संप्रतिष्ठा । अस्य
प्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति । न चायं
ब्रह्मणो विकारोऽयं तत्रैव लीयते । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्मणः
कूटस्थभंगापत्तेः । किं तर्हि तुच्छमज्ञानमस्योपादानं
तस्मिन् ज्ञानेन विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदो भवत्यज्ञानस्य

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसंगशस्त्रेण दृढेन चिच्छत्वा ॥ ३
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चायं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६

च तुच्छत्वम् । 'तुच्छयेनाभ्यपिहितं यदासीत्' इत्यादि
श्रुत्या । तत्कार्यस्य रज्जुरगादेः प्रलये तदनुपलभस्यानुभूतेन
च सिद्धम् । तस्मादस्य प्रतिष्ठा नोपलभ्यते इति युक्तमे-
वोक्तम् । तमेनमश्वत्थं वासनानां दाव्यात् सुविरूढमूलं दृढतर-
मूलमप्यसङ्गशस्त्रेण सङ्गो देहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसङ्गः
स एव शस्त्रं तेन दृढेन परिपक्वेन चिच्छत्वा । ततः पदं तत्परि-
मार्गितव्यमित्युक्तेरान्वयः । यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसार-
योः सङ्गः सुषुप्ती स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाभिर-
प्यात्मनोऽसङ्गोऽनुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्य
ज्ञानेनानुच्छेदान्नासङ्गधीर्दृढा भवति । तस्मान्निर्विकल्पसमाध्या-
भ्यासेन कारणशरीरस्याप्यसङ्गः साध्यः । तेन चासंगशस्त्रे-
ण दृढमूलं च्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद्रज्जूरगवद्वा
प्रविष्टापनरूपः कर्तव्यः । न तु सांख्यानानामिव स्वरूपेण
सतः परिवर्जनमात्रम् ॥ ३ ॥ तमिममश्वत्थं
छिच्छत्वा किं कर्तव्यमत आह—तत इति । न
केवलं निर्विकल्पसमाधेना तदसङ्गमात्रेण कृतार्थता । किं
तर्हि ततोऽसङ्गानन्तरं तत् श्रुतिप्रासिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म
परिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिकलेनाहमेव ब्रह्मास्मीति ज्ञातव्यम् ।
यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः सन्तो न निवर्तन्ति न
पुनर्निवर्तन्ते । तमेव प्रत्यगानन्दमायं पुरुषं पुरिं शरीरे
शयानमहमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति भावयेत् । भगवत
एव वा इदं वचनं लोकाशिक्षार्थं वर्त एव च कर्मणीतिवत् ।
कोऽसौ पुरुषः यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः । 'सोऽकाम-
यत बहु स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपा प्रसृता अस्मात्स्वपि
प्रवृत्ता । यतो वयमपि इदानीं कामयामहे धनादेना वयं
भूयांसः स्याम प्रजया प्रजायेमहीति चेति । येनेयं प्रवृत्ति-
र्दाक्षिता तत्प्रणामेनैव सा निवृत्तिव्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
एवमैकान्तिकस्य सुखस्याच्छादकं संसारश्वत्थं तच्छेदकम-
सङ्गशस्त्रं चोक्तत्वा तस्य सुखस्य प्राप्तावधिकारिणं तस्य
स्वरूपं चाह द्वाभ्यां—निर्मानेति । मातुो र्पः । मोहो
विपर्ययस्तद्गतिताः निर्मानमोहाः । जितः सङ्गः कर्ताह-
मित्यभिमानो दोषो रागादिश्च यैस्ते जितसङ्गदोषाः ।
अध्यात्मं आत्मनि निश्चाः निष्ठावन्तः आत्मध्यानपरा इति

यावत् न विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वन्द्वैः सुख-
दुःखेत्युपलक्षणं शातोष्णादीनामपि तैर्विमुक्तास्तितिक्षावन्त
इत्यर्थः । अमूढाः विषयाऽविद्यानाशं कृतवन्तः । तत्पदं
अव्ययं अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ ५ ॥ ननु यदि तद्वर्त्यं
पदं गच्छन्ति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यं भावी 'पतनान्ताः
समुच्छ्रयाः' इति न्यायात् । ततश्च यस्मिन् गता न निव-
र्तन्तीत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य तस्य पदस्य स्वरूपमाह—न
तदिति । तत्पदं सूर्यो न भासयति रूपादिहीनत्वेन चक्षु-
रयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां बाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि
रूपवच्चक्षुर्योग्यं तत्सूर्येण चक्षुरनुप्राहकेण भास्यं इदं तु न
तथेत्यर्थः । न शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि भासयति यन्मनोप्राह्यं वस्तु
तच्चन्द्रेण मनोनुप्राहकेण भास्यं इदं तु न तथा । 'यन्म-
नसा न मनुते' इति श्रुत्याऽस्य मनोप्राह्यत्वनिषेधात् ।
नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा ग्राह्यं तत्तदनुप्राहकेण
पावकेन भास्यं इदं तु न तथा । 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इति
श्रुत्याऽस्य वागोचरत्वनिषेधात् । 'न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा' इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चक्षुर्मेनोवाचा मगम्यं तेन
स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगदृश्यम् । 'नान्तःप्रज्ञं न
बहिःप्रज्ञं अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषरहितं
यत्प्रतिप्रादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञानादपरमाद-
न्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेति सम्बन्धो राहोः शिर इतिवदुप-
चारात् । मदाभिज्ञं ज्योतिः स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । अत एव
यद्गत्वा प्राप्य ज्ञात्वेत्यर्थः । न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य
मूलाज्ञानस्याभावात् । एवं व्याख्याने हि 'यदा होवैष
एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मने निरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
अथ सोऽभयं गतो भवति' इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते ।
अदृश्ये इति दृगयोग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वं पर्युदस्यते । अनात्म्ये
आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तदन्यत्र अनात्म्ये इति
मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रमोभास्यत्वं निरस्यते । अनिलयने
निलीयतेऽस्मिन्सर्वं स्थूलं सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं
तद्भिन्ने अत एवानिरुक्ते निर्वचनाद्युक्त्ये वाचा मगोचर
इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाशे इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्य-
प्रकाशमभिर्वादिमार्गमगम्यं सत्यलोकादप्युपरितनमप्राकृतं

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
शरीरं यद्वाप्नोति यच्चाप्युत्कामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९

उत्कामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमासि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

वैष्णवं पदं नित्यं देशान्तरेऽस्मिन् तद्वत्त्वा पुनर्न निवर्तन्त
इति व्याचक्षते । तेषां ' न रूपमस्येह तथोपलभ्यते ' इति
दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशस्यापि तुच्छत्वमपरिहार्यं दृश्य-
त्वाविशेषात् । तस्माद्यथोक्त एव क्लृप्तार्थः ॥ ६ ॥ ननु यदि
सूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति स्वस्यैव
क्षेत्रज्ञत्वं श्रुते तर्हि क्षेत्रज्ञस्य सतस्तव घटादिप्रकाशे किमिति
सूर्याद्यपेक्षा दृश्यते । न हि स्वयं ज्योतीरूपः स्वविषयाव-
भासने ज्योतिरन्तरमपेक्षते दीपादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्याह
त्रिभिः—ममैवेति । यद्यस्मादीश्वरो जगत्स्थो शरीरं
अवाप्नोति ' स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः ' । तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत् ' इत्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वर एव शरीर-
धारी तथा यद्यस्माद्धेतोः अपिशब्दोऽवधारणार्थो च समु-
च्चयार्थः । ' कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा
प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत् ' इति
श्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वर एव च उत्कामति । ततो
हेतुद्वयाज्जीवलोके संसारे यो जीवभूतः प्राणी स सनातनः ।
सर्वदैकरूपोऽहमेवेति वक्तव्ये ' यथाऽमेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे ह्येता आत्मानो व्युच्चरन्ति ' इति
बह्विस्फुलिङ्गन्यायेन ' स ममैवांशः ' इत्यंशांशिभा-
वोक्तिः । यद्यपि बहौ भेदः परिमाणं च स्वगतं न दृश्यते
तथापि त्वाधिगतमेव तदुभयं तत्राप्युपचर्यते अयमभिरस्मा-
दमेभिन्नः । अयमस्य स्फुलिङ्गः अयमस्मादल्पः इति
एवम् ' अस्थूलमनष्वहस्त्वमदीर्घम् ' इति श्रुतेश्चतुर्विधपरि-
माणशब्दे ब्रह्मणि ममैवांश इत्यंशांशिभावेन भेदोऽल्पत्वमह-
त्वे चोपचारादीपाधिके ध्येये । तथा च श्रुतिः—' बुद्धेर्गुणे-
नात्मगुणेन चैव ह्याराममात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ' इति ।
' समः प्रुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभि-
लोकैः ' इति च । तथा च विस्फुलिङ्गा बहिरेव ननु
वत्तंशः । एवं जीवोऽपि ब्रह्मेन ननु ब्रह्मांशः । ' ब्रह्म
दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेन कृतिवा उत ' इति दाश्यादिष्वपि
पिण्डेषु गोत्वस्येव कास्त्वेन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमा-
प्तिदर्शनात् निरर्शोऽंशाधिकल्पनाया अयोग्यत्वाच्च । स एवं
जीवभूत ईश्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः षष्ठं येषु
मी. ९

तानि मनसा सह षडिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां
प्रकृतिः स्वभावो विषयप्रावण्यं तत्र स्थितानि । कर्षति
सुप्तिप्रलयसमाधिकालेषु सङ्क्षिप्यति ॥ ७ ॥ तथैतान्येव
आशयात् स्वलयस्थानात् गृहीत्वा संयाति विषयदेशं प्रति
गच्छति प्रबोधसमयानुष्ठानकालेषु । तत्र दृष्टान्तः—वायु-
र्गन्धानिवाशयात् । गन्धाश्रयात् पुष्पात् ॥ ८ ॥ कानि तानि
मनःषष्ठानि । तानि गृहीत्वा गत्वा चायं किं करोतीत्यत
आह—श्रोत्रमिति । अधिष्ठाय व्यापारवन्ति कृत्वा
विषयान् शब्दानुपसेवते प्रकाशयति । यथा दीपः स्वस्य
वृत्तिलाभाय तैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयावभासने
स्वयमेव प्रभुः । एवं जीवोऽपि घटाकारत्वलाभाय मनः-
षष्ठानीन्द्रियाणि सूर्यादीश्रपेक्षते तथाऽपि घटावभावं
स्वयमेव करोति नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वा-
त्तैलवर्त्यादिवदित्याशयः ॥ ९ ॥ तमेवभूतं मनःषष्ठा-
नीन्द्रियाणि प्राणं चाधिष्ठाय तेषामुत्क्रमणेनोत्कमन्तं तेषां
स्थित्या स्थितं तेषां भागेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्त-
त्वेन गुणान्वितं घटसूर्यमिव घटाकाशाभिव वा घटगमना-
दिना गमनादिमन्तं स्वतस्तुत्क्रमणादिशून्यमपि विमूढा-
स्तात्त्विकरूपं नानुपश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्ति उपा-
धेर्वोत्क्रमणादिकं न तृपहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः
॥ १० ॥ यतन्तो यत्नशीला योगिनश्च । एनं आत्मानि बुद्धाव-
बन्धिनं विमुमुक्तान्यादिहीनमसङ्गं पश्यन्ति । यतन्तोऽपि
अकृतात्मानः ये यज्ञादिभिरशोधितचित्ताः एनं न पश्यन्ति ।
यतः अचेतसः अनिर्मिताचित्ताः । पाषाणतुल्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥
कथं तर्हि सूर्यादीनामपि मासकत्वं लोके दृश्यते तदपि
मदावेशादेवेत्याह—यदादित्येति । अत्राप्यादित्यादि-
पदैः करणाधिष्ठान्यो देवतास्तदधिष्ठेयानि करणानि च
तन्त्रेणैव गृह्यन्ते । यदादित्यादिषु बाह्यकारणाधिष्ठानेषु तत्त-
दधिष्ठेषु बाह्यकारणेषु च गतं विद्यमानं तेजो विषयप्रकाश-
नसामर्थ्यं सर्वं जगद्भासयते तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि ।
' येन सूर्यस्तपाति तेजस्तैः ' ' येन चक्षुषि पश्यन्ति ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं मनश्चन्द्रमसोर्यदन्तरप्रपञ्चप्रकाशन-
सामर्थ्यं तदपि मामकमेव । तथा यद्वागभ्योरन्याकृतादिबि-

गामाविश्य च भूतानि धारयाभ्यहमोजसा ।
पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिश्चानमपाह्नं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्विदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

षयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादिभिरप्रकाशनसामर्थ्यं मामकमपि तु पृथिव्यादियतं मृत्धारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदायमेवेत्याह—**गामिति** । गां पृथिवीमाविश्य तां पृथिवीं दृढां कृत्वा भूतान्यहमेव धारयामि ओजसा बलेन । अन्यथा पृथिवीं सिकतामुपविद्विशियेत । तथा च मन्त्रवर्णः—‘येन यौरुद्रा पृथिवीं च दृढा’ इति । ‘स दाधार पृथिवीम्’ इति च । तथाऽहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः । ‘रसो जलं रसो हृषः’ इत्यनेकार्थमञ्जरी । जलमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुण्यामि च रसवतीः पुत्राश्च करोमि । सोमो हि स्वाग्मुरसानुप्रेवेशेन सर्वा ओषधीः पुणार्तातिं प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरसंज्ञ उदरस्थोऽस्मिभूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुदीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयं भक्ष्यं दन्तव्यापारोपेक्षमपूपादि । भोज्यं तदनेपेक्ष पायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्यं त्रिंशोऽप्यत्यज्यमानमिश्रदण्डादि । एतेन सर्वत्र सर्वा शक्त्या दृश्यते सा मदीयैवेति भावः । तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽस्मिर्भोज्यमन्नसोमस्तदेवमुभयमप्रापोमौ सर्वमिति पश्यतोऽजदोषलेपो न भवतात्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ विद्य सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि सन्निविष्ट आमेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवताम् । पापिनां तु तयोरोपाह्नं विस्मरणमज्ञानं भवति । तथा च सर्वेवेदैः कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डात्मकहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृतं वेदान्तोक्तविद्यासंप्रदायकृतं वेदादित् वेदार्थविद्याहमेव । एतेन वेदान्तविद्वेदविद्यं स्वाभिमानिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ सर्वशास्त्रहृदयं सङ्गृह्णाति द्वाविमाविति । लोके प्रसिद्धौ इमौ द्वावेव पुरुषौ । क्षरो विनाशां स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुप्तप्रलयकाल्यादावुपाधिनाशमनु विनाशशालो जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतो जलाकौपमः । ‘प्रज्ञान-

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्येव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मिन्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमत्समूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

घन एवेत्येवो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति’ इति श्रुतः । कूटस्थो निर्विकारे मायोपाधिरक्षरः । तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशायमेवात् । उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्चासीनक्षरानि स्वरूपाश्च न्यवत दृष्टक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिरुत्तमः पुरुषः योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽसौ मयया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममभ्यमाधमशरीररूपमाविश्य प्रविश्य धारयति शरीरत्रयम् । अथापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अल्पज्ञत्वेन जीवधर्मेण वा न व्येति वर्धते क्षायते वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्मादिति । क्षरमुपाधिरक्षरं चापाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि चेति चशब्दात्क्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः । जडाक्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टतदुपहितो जीवश्चेतनत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वतन्त्रत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनीगन्तुर्वैरूपत्वात् । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १८ ॥ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह—**यो मामिति** । अहंभूदः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययादिहीनः स एव सर्ववित् । यतो मां पुरुषोत्तमं जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भजति ॥ १९ ॥ अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽप्येदानां तत्त्वानि—**इतीति** । इति एतद्गुह्यतममत्यन्तरहस्यं शास्त्रम् । यथापि इयमष्टादशाध्यायो कृत्स्ना शास्त्रं तथाऽप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनादयमपि शास्त्रम् । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयो ‘यस्तं वेद स वेदवित्’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिना सर्वः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं हे अनघ निर्व्यसनि, एतत् ब्रह्मस्य बुद्ध्वा बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतकृत्यः । सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तेः । चात्प्राप्तप्राप्णीयश्च स्यात् भवति नातः परं कर्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
पर्वणि तु ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगेयवशिततिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दीपे गीता० पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ पर्वणि
॥ ३९ ॥

४०

नवमेऽध्याये राक्षसी, आसुरी, दैवी चेति तिस्रः संपद-
उक्तास्तासु राक्षसीमामुर्यामेवान्तर्भाव्य द्वे एव संपदावन्न
न्युत्पाद्येते । 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च'
इति श्रुतौ अभयसत्त्वशुद्ध्यादिधातुस्यो देवाः दमदर्पादि-
धीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैरादयस्यैव दर्शनात् । पूर्वाध्यायान्ते
'इदमुक्तं मयाऽनघ' इत्यर्जुनं संबोधयताऽऽरुघत्वं दैवसम्पत्ति-
मत्त्वं तद्विपर्ययस्त्वासुरी सम्पदिति दर्शयितुं श्रीभगवानु-
वाच—अभयमिति । अभयं स्वोच्छेदबुद्धयभावः । सत्त्व-
संशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यम् । ज्ञानं श्रवणादिजन्यम् । योगो
ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं, तयोर्द्वयस्थितिर्निष्ठा । एषा मुख्या
दैवी सम्पत् । दानं यथाशक्ति संविभागोऽज्ञादीनाम् ।
दमो बाह्येन्द्रियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः । स्वाध्या-
यो वेदाध्ययनम् । तपो वक्ष्यमाणलक्षणं शारीरादि-
त्रिविधम् । आर्जवमूलत्वं सर्वदा ॥ १ ॥ किंच
अहिंसा प्राणिपीडावर्जनम् । सत्यं आप्रेयाकृतवर्जनं यथा-
भूतार्थभाषणम् । अक्रोधः परैराकृष्टस्याभिहतस्य वा
प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम् । त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः ।
पूर्वं दानेस्योक्तत्वात् । शान्तिरन्तःकरणस्योपरमः । पैशुनं
परदोषप्रकाशनं अपैशुनं तद्वर्जनम् । दया दुःखितेषु
भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावप्य-

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥
दैवी संपद्विमोक्षाय निवृत्त्यायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

विक्रिया । मार्दवं मृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलं असति
प्रयोजने वाक्पाणिपादादानामव्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥
किंच तेजः प्रागल्भ्यं न तु प्रता । क्षमा आकृष्टस्य ताडि-
तस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया विक्रियायाः प्रश-
मनमक्रोधः इत्युक्तम् । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु
तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि
देहादीनि नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां
चाह्यमान्तरं मनोबुद्धयोर्मैर्मल्यम् । माया रागादिकालु-
प्याभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमा-
निता अत्यन्तं मानराहित्यम् । एतानि अभयादीनि दैवी
सत्त्वप्रधानां सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति
हे भारत ॥ ३ ॥ अथेदानो रजस्तमोमयो आसुरी सम्पदु-
च्यते—दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । दर्पः धना-
भिजननिमित्त उत्सेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यता-
बुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् ।
अज्ञानमविवेकजनिता मिथ्याप्रत्ययः । एतेन आसुरी संपद-
मभिलक्ष्य जातस्य भवन्ति हे पार्थ ॥ ४ ॥ अनयोः
संपदोः कार्यमाह—दैवीति । दैवी पूर्वोक्ता । अर्जुनस्य
शङ्का किमहमासुर्यां संपदि जातोऽस्मीति तामुपनुदति—
मा शुच इति ॥ ५ ॥ द्वौ द्विसंख्यां भूतसर्गौ भूतानां
स्वभावौ मे मद्वक्तानाच्छृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिं विविधाक्यं
निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः । धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टहेतु-
त्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्वत्कामहेतुकम् ॥ ८
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रमथन्त्युप्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भ-मान-मदान्विताः ।
 मोहाद्गृहीत्वाऽसङ्गाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिचिन्ताः ॥ १०
 चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
 आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायण्यः ।
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२
 इदमथ मया लब्धमिमं श्रित्य मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४

असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातम् । तथाऽप्रतिष्ठं
 धर्माधर्मोक्त्या प्रतिष्ठा आश्रयस्तच्छून्यम् । अनी-
 श्वरमनियन्तृकं आहुः । अपरस्परसंभूतं 'अपरस्पराः
 क्रियासातत्ये' इति सुट् । बीजाङ्कित् परस्परकारणी-
 भूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं,
 किमन्यत्रोक्तोऽस्ति न किञ्चिदपि धर्माधर्मक्षया उत्प-
 द्यते किन्तु सर्वे कामहेतुकं क्रीडुंस्योभिशुनीभावः
 कामस्तदुत्थमेव । स्वभावादिव जंतुर्जायते न त्वदृष्टा-
 दित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतामुपदोक्षां लौकायतिकानामभि-
 प्रेतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रित्य नष्टात्मानः कामादिवशेन
 नष्टधैर्याः । यतोऽल्पे क्षुधे दृष्टसुखे एव बुद्धिर्धैर्या तेऽल्प-
 बुद्धयः । अहिताः हिंसाः ॥ ९ ॥ असङ्गाहान् वदया-
 कर्षणनिध्नजनकायसिद्धयादिसाधनेषु असत्सु असमीचा-
 नेषु प्राहा निर्बन्धाः अत्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा
 अशुचीनि मथमासादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषा येषां
 ते तथाभूताः सन्तः कुमार्गप्रवर्तनेन प्रवर्तन्ते जगतः क्षया-
 येति सन्न्यधः ॥ १० ॥ चिन्तां योगक्षेमविषयां प्रलयान्तां
 मरणवर्धि, एतावत् देह एवात्मा, कामभोग एव
 पुरुषार्थः इतोऽन्यथास्ति इति निश्चिताः निश्चय-
 वन्तः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्—'चैतन्यविशिष्टः
 कामः पुरुषः' 'काम एवैकः पुरुषार्थः' इति च ॥ ११ ॥
 अन्यायेन परबन्धनादिना अर्थसम्वयान् धनराशीन् ईहन्ते
 लिप्सन्ते ॥ १२ ॥ आशापाशान् विवृणोति-इदमद्येति
 ॥ १३ ॥ क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोक्ताभ्याम-
 र्थाभ्यामाह—असाधिति । ईश्वरः समर्थः सर्वेषां
 निम्ने । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान्
 विषयोपभोगे समर्थः । अत एव सुखी ॥ १४ ॥

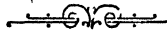
*आल्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया
 यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
 आत्मसंभाविताः स्तब्धा धन-मान-मदान्विताः
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्रक्षिपन्तोऽभ्यस्यकाः ॥ १८
 तान्हं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाभ्यजन्मशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्नयधर्मा गतिम्' ॥ २०
 त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ २१

आल्यो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन
 अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥
 अनेके नास्ति एकं चिन्तनीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विष-
 येषु पूर्वोक्तेषु लभं चित्तं येषां ते अनेकचिन्तास्ते च ते
 विभ्रान्ताश्च किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीय-
 मिति विशेषेण प्रान्त्याकुला अनेकचित्तविभ्रान्ताः । मोहः
 असत्त्वपि सद्बुद्धिस्तदेव जालं तेन सम्पन्नावृताः । प्रसक्ताः
 प्रकर्षेण लग्नाः । अशुचौ विष्णुप्रादिमये ॥ १६ ॥ आत्मनै-
 वात्मानं महान्दं मन्यन्ते ते आत्मसंभाविताः ।
 स्तब्धाः अग्रणताः । धनाद्धिमितो मानो गर्वो, मद उन्म-
 तता । ताभ्यामात्मविताः धनमानभदान्विताः । नामयज्ञै-
 र्नाममात्रैश्चैः दुर्भेन धर्मचैचित्तया अविधिपूर्वकं यथोक्त-
 धनज्ञानस्वयमृत्विक्पत्न्यादिशुद्धिरहितं यजन्ते ॥ १७ ॥
 अहङ्कारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः । बलं शरीरं धना-
 भिजननिमित्तं च । दर्पं परावशम् । कामं क्रोधं च
 संश्रिताः । मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं, आत्मदेहे स्वेदेहशोषेन
 'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः' मां चैवान्तःशरीरस्थं
 तान्विद्धथासुरनिश्चयान् 'इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च
 हिंसादिना प्रक्षिपन्तः । अभ्यस्यकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेशु
 शमादिषु अशक्तत्वादिलक्ष्णं दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥
 तेषां फलमाह—तानिति । सर्वभूतसमोऽन्यद् तान्
 वेदोक्तशासनातिगान् भूतश्रेष्ठकर्तृन् । अहमन्तरात्मा न तु
 तदस्यो येन मम वैषम्यं स्यात् । पूर्वसंस्काराते तथैव पापं
 ऊर्ध्वन्ति तत्कुरूपं फलं च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आसु-
 रयोनिप्राप्तेरपि फलमाह—आसुरीमिति । अधर्मा नारकी,
 तिर्यक्स्थावरादिकृपा वा ॥ २० ॥ संक्षेपमाधुर्याः संपत्तेराह—
 त्रिविधमिति ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

इति श्रीमहामारुते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु दैवासुरसंपद्धिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ पर्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां गृणु २

४१

कामादित्रयस्यागे किं स्यादत आह—एतैरिति ।
तमोद्वारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतै-
र्विमुक्तः सन् । आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदा-
राधनादिकं आचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति ।
तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥ न केवलं काष्ठ-
तपस्विवत् कामादित्रयागमात्रेणोच्छास्त्रवर्ती सिद्धयतो-
त्याह—य इति । शास्त्रविधिं शास्त्रेण इष्टसाधनतयाऽ-
निष्टसाधनतया च ज्ञापितम् । ' ब्राह्मणो यजेत '
' न सुरां पिबेत् ' इत्यादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य
विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यो वर्तते
कामकारत इच्छया सः सिद्धिं चित्सृज्य सुखं वैराग्या-
दिजानितां तृप्तिं परां गतिं मोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥
यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्ध्यादिकं त्रयं नाप्नोति, तस्मात्ते तव
शुद्ध्यादिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्य-
मित्यस्यां व्यवस्थायाम् । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं
न कर्तव्यमिति ज्ञासनं वेदाज्ञारूपम्, विधानं च तदुल्लङ्घने
प्रतिषेधाधानम् । अभिहोत्राथकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थ-
मिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं
दोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादि अन्यद्वा प्रायश्चित्तम् ।
शास्त्रं च विधानं च ताम्ब्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तु-
मर्हसि । लोकान्तरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तम् ।
तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तशुद्ध्यादिकं नान्यस्येति
सिद्धम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहामारुते भीष्मपर्वणि नैलकण्ठोये
भारतभावदर्पे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ पर्वणि तु ॥ ४० ॥

' तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते ' इति प्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुन
उवाच—य इति । ये पुरुषाः शास्त्रविधिं, शास्त्रपदेनात्र
श्रुतिसदाचारकुलाचारा गृह्यन्ते । सर्वेषां तेषां धर्मं प्रमाण-
त्वात् । तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयं तदुत्सृज्य सर्वात्मना
परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ते तातकृपादीन् मरिचत्रा कृतोऽयं
कूपो गङ्गाशतादप्यधिकोऽत्रैव स्नानपानावगाहनपरिचर्या-
श्रदाक्षिणप्रक्रमणरूपादेतस्तेष्वनादहामिष्टं पलमवश्यं प्राप्स्या-
मीति तत्र दृढतरया श्रद्धयाऽन्विताः सन्तस्तेषां निष्ठा
इयं का कीदृशी । किं सत्त्वं सात्त्विकी वा पित्र्ये कूपे
श्रद्धाधिक्यदर्शनात् । किं रजः राजसी वा तेषां निष्ठा
शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । आहो इति प्रश्ने । किं
तमः तामसी वा सा निष्ठा रजो रजतधीरिवाशास्त्रीयाया
अल्पे महत्त्वयुद्धेर्विपर्यासरूपाया दर्शनात् । यदपि तु भाष्ये
वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धानतया देवादीन्यजन्त इत्युक्तं,
तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः । अविगीतोऽस्मि-
स्तामसत्वादिशङ्काया अयोगात् ॥ १ ॥ एवं सामान्यतः
पृष्ठे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति ।
स्वभावः प्राग्भवायै धर्माधर्मौ ततो जाता स्वभावजा
यदि प्राग्भवे सात्त्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि
तस्य शुद्धसात्त्विक्येव श्रद्धा भवति । यदि राजसी यक्षादि-
पूजारूपस्तर्हि राज्ञैरेव । यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजा-
रूपस्तर्हि तामसो श्रद्धा भवति । एवं त्रिविधा श्रद्धा
देहिनां देहाभिमानवता भवति । तां मया व्याख्यास्यमानां
गृणु ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
 श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥
 अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
 दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
 कुर्यान्तः शरीरस्थं भृतप्राममचेतसः ।
 मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥
 आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
 यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥
 आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीतिविवर्धनाः ।

ननु 'श्रद्धान्वितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रद्धाया
 आत्मदर्शनसाधनेष्वन्तरङ्गत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्त्वं
 ताममत्त्वं चोच्यत इत्यत आह-सत्त्वेति । प्राक्
 कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिमत्त्वं सात्त्विकं राजसं वा
 तदनुभूय सात्त्विक्यादिरूपा देवतादिपूजाम् फलावश्यं-
 भावनिश्चयात्मिका श्रद्धाऽपि भवति । तथाऽयं पुरुषोऽपि
 श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यो यथा श्रद्धयोपेतः स
 सत्त्व स इति सात्त्विक्या श्रद्धया उपेतः सात्त्विक एव, राजस्या
 राजसस्तामस्यां तामस इति। एवं सति यदि तातकूपभक्तः
 पूर्वपुण्यशक्त्या तं देववन्मन्यते । तर्हि तं सात्त्विकं पुण्ड-
 रीकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मन्यागनिमित्तमापि
 दोषमस्यापनुदन्ति । यदि त्वेन मन्त्रादिना सिद्धं पूर्व-
 वासनावशाद्यक्षादिरूपं मन्यते तदा तं राजसं राजसा यथा
 एवानुगृह्णन्ति । नास्य कामकारवतो नित्यकर्मन्यागजं
 दोषमपनेनुमर्हति । नहि देवतापराधी यश्चात्रातुं शक्यते ।
 यदि त्वयं प्रेतः पिना मरुदुर्बलं मावाधिष्ठेति सर्वं धर्मं
 त्यक्त्वा एनमस्य प्रियं कूपं पूजयामाति मन्यते तदा तं
 पितरि प्रेताम्बुद्धयोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति
 क्षुद्रभोगैर्देवाश्च नरके पातयन्ति ॥ ३ ॥ कुत एतदेवं कल्प्यते
 यस्मात्सात्त्विकादयो देवानेव यजन्ते इत्याह—यजन्त
 इति । यजन्ते पूजयन्ति ॥ ४ ॥ सात्त्विकानां दौर्लभ्य-
 मभिप्रेत्याह-अशास्त्रेति । शास्त्रं वेदादि । तद्विरोधिना
 कौलिकाद्यागमेन विहितं घोरं स्वमांसहोमेन ब्राह्मणलोहि-
 तादिना वा देवतासंतर्पणायात्मकं ये जनास्तपस्तप्यन्ते
 तानासुरनिश्चयान्विद्धीति द्वयोः संबंधः । दम्भो धर्मव्य-
 जित्वं, अहंकारः स्वस्मिन् पूज्यताबुद्धिस्ताभ्यां संयुक्ताः ।
 कामरागो विषयाभिलाषः, बलं साहसेनापि विषयप्राप्तये
 उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ॥ ५ ॥ कुर्यान्तः कृशं कुर्वन्तः
 भृतप्रामं करणसमूहं, अचेतसो मूढाः, मां चान्तःशरीरस्थं

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या
 आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥
 कटुम्ल-लवणात्युष्ण-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाहिनः ।
 आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोककामयप्रदाः ॥ ९ ॥
 यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥
 अफलाकाङ्क्षिभिर्यक्षो विधिदृष्टो य इज्यते ।
 यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥
 अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते मरुतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

भोक्तृरूपेण शरीरान्तःस्थं मां परमेश्वरं वा भोग्यस्य शरी-
 रस्य कृशकरणेन मदाशालक्षणेन वा कृशकुर्वन्तः । तान्वि-
 द्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ अत्र सात्त्विकानां श्रद्धाराध्या-
 हारयज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं राजसतामसानां वर्जनार्थं च
 तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापि श्रद्धात्रैविध्यमारा-
 ध्यत्रैविध्यं च श्रेयसोक्तम् । आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञा-
 पूर्वकमाह—आहारस्त्विति । आहृत्यत इत्याहारोऽन्नं,
 अतः परं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः । तथापि क्वचित्क्वाचित्किंचि-
 द्वाख्यायते ॥ ७ ॥ आयुर्जाननम् । सत्त्वमुत्साहः । बलं
 शक्तिः । आरोग्यं रोगराहित्यम् । सुखं चित्तप्रसादः । प्रीतिः
 अभिरुचिः । एतेषां विवर्धनाः श्रद्धाकुराः ते आयुःसत्त्व-
 बलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः । स्निग्धाः
 नेहवन्तः । स्थिराः देहे रसाशेन चिरकालस्थायिनः ।
 हृद्याः दृष्टमग्रा एव हृदयप्रियाः । आहाराः घृतशर्-
 सितादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कटुति । अतिशब्दः
 सर्वत्र संबध्यते अतिकटु निंबादि । अत्यम्लतिलवणा-
 त्युष्णाः प्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णो मरीचादिः । अतिरूक्षः
 नेह्यः कंगुकोदधादिः । अतिविदाही राजिकादिः ।
 दुःखं तात्कालिकं पीडा । शोकः पश्चाद्वा विदौर्लभ्यम्
 आमयो धातुवैषम्यापादनेन रोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥
 यातयामं प्रहरात्प्राक् कृतं शीतलतां गतमित्यर्थः ।
 यातयामं अर्धपक्वं निर्वायस्य गतरसेनैवोक्तत्वात् इति
 भाष्यम् । गतरसं रसविमुक्तम् । पूति दुर्गन्धि । पर्यु-
 षितं पक्वं सद्रात्र्यन्तरितम् । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टम् ।
 अमेध्यं यज्ञानर्हम् । भोजनमन्नं तामसप्रियम् ॥ १० ॥
 यज्ञत्रैविध्यमाह—अफलेति । विधिदृष्टः आवश्यकतया
 विहितः । यष्ट्यमेवेत्यनु यथादृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यमिति
 मनः समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः
 ॥ ११ ॥ राजसं यज्ञमाह—अभिसंधायेति ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टां मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
 देव-द्विज-गुरु-प्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
 अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
 मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
 भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तन्निविधं नरैः ।
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
 सत्कार-मान-पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
 मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

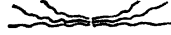
विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टं न दत्तमज्ञं
 यस्मिन् तं असृष्टाज्ञम् ॥ १३ ॥ देवाः विष्णवाद्याः ।
 द्विजाः ब्राह्मणाः । गुरवो मातृपित्राचार्यादयः ।
 प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः तेषां पूजनम् । आर्जवमर्कोटित्वम्
 ॥ १४ ॥ प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं श्रवणकाले
 परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः राग-
 द्वेषादिराहित्यम् । सौम्यत्वं परहितैषित्वम् । मौनं
 वाक्संयमः । आत्मविनिग्रहो मनोनिग्रहः । भाव-
 शुद्धिः परैर्भ्यवहारकाले मायाराहित्यम् । इति एवंप्रकारं
 अन्यद्व्यादिकं पतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥ त्रिविधं
 कायिकवाचिकमानसभेदेन । युक्तैः अवहितैः ॥ १७ ॥
 सत्कारः लोके साधुरयमिनि वाक्पूजा । मानः अभ्यु-
 त्थानाभिवादानादिकायिकी पूजा । पूजा लाभादि । एतदर्थं
 दम्भेन च यत्तपः क्रियते तद्राजसं चलं विनाशि अध्रुवं
 अनिश्चितफलम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेण अविवेकहृतेन दुरा-
 ग्रहेण आत्मनः शरीरस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थम् ॥ १९ ॥
 दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते न तु फल-
 मुद्दिश्य दीयते कस्मै अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय ।
 देशे कुक्षेत्रादौ । काले संकान्त्यादौ यदीयते तत्सात्त्विक-
 मिति सम्बन्धः । यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विक-
 मिति योजना । अत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः
 प्रदेयद्रव्यवाची कर्मभूतः तत्संयोगात्सम्प्रदाने चतुर्थपेक्षा ।
 द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमात्रवाची च तेन तत्र पात्रभूते
 पुंसि न चतुर्थपेक्षा । 'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्'
 इति हि पारिभाषिक्याः सम्प्रदानसंज्ञाया अत्र कर्मविभक्त्यु-
 भावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थर्थे सप्तमीति वा पातु-
 शब्दस्य चतुर्थीयमिति वा कल्पनं व्यर्थमेव । दानशब्दस्या-

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९
 दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २०
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 अतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
 तस्मादामित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
 तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञ-तपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

वृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः ।
 पात्रे दानमित्यपरा । उभयसमुच्चये तु महान् गुण इति
 भावः ॥ २० ॥ परिक्रिष्टं कथमेतावद्ब्रह्मव्ययः कर्तव्य
 इत्याकुलतायुक्तं यथा स्यान्तथा दीयते इति क्रियाविशेषणम्
 ॥ २१ ॥ असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कार-
 स्तद्रहितम् । अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तम् । दानं प्रदेयं
 हिरण्यादि ॥ २२ ॥ अदृष्टार्थानां यज्ञदानतपःप्रवृत्तीनां
 वैकल्यशङ्कायां सादृश्यसिद्धयर्थं प्रार्थ्यश्चतुमुपदिश्यते—
 अतत्सदिति । ओमिति तदिति सदिति च त्रिविध-
 त्रिप्रकारोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नां पाठः । यथा सहस्र-
 नाम्नां पाठे सहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे त्र्यंशेव
 नामानीत्यर्थः । 'ओमिति ब्रह्म' इति तैत्तिरीयके ।
 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इत्यै-
 तरेयके । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति छान्दोग्ये
 च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसङ्गः । तेन नामत्रयेण
 ब्राह्मणादयो विहिताः पुरा सर्गादौ ब्राह्मणाः एतन्नामत्रयो-
 चारणसामर्थ्येनैव विधाना विप्रादयो विहिताः । प्रकाशिता
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकं एतेषां विधानं सर्गादौ
 दृष्टं तस्मात्त्रिवेतेषु नामसु ओमित्येकमेव नाम उदाहृत्य
 ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः
 क्रियाः शततं प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः—'ओमिति
 ब्रह्मा प्रसीति, ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति, ओमित्यर्थव्युः
 प्रतिगर्गं प्रतिशृणाति, ओमिति सामानि गायन्ति' इति यज्ञे
 सर्वेषामृत्विजं क्रिया ओङ्कारपूर्विका इत्येतद्दर्शयति ॥ २४ ॥
 ओमितिनान्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनि-
 योगमुक्त्वा तदिति नाम्नो निष्क्रमेषु सुमुशुर्कर्मसु विनियोगं
 दर्शयति—तदिति । मोक्षकाङ्क्षिभिः फलं अनभिसंधाय

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यत्ने तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु, अष्टात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽ-
ध्यायः ॥ १७ ॥ पर्वणि तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हर्षिकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १

विषयः यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति
योजना । ननु फलं चेन्नाभिसन्धायते तर्हि किमभिसन्धाय
क्रियन्त इत्याकङ्क्षायामाह— तदिति । क्रियन्ते इति सर्वाः
क्रियारतदिति द्रष्टेति क्रियन्ते । यथा ब्रह्मादिभिः—

‘ ब्रह्मार्पणं ब्रह्मर्हवर्ब्रह्माग्नां ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ’ ॥

इत्युक्तादिना सर्वाः ससाधनफलाः क्रियाः ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ’
इति बुद्ध्या क्रियन्ते तथा मुमुक्षुमिरपार्थक्यः । यदेव हि
मुक्तानां स्वाभाविकं शालं तदेव मुमुक्षुणां शास्त्रेण विधी-
यत इति प्रसिद्धेः । फलमनभिसन्धायेति साभिध्यात्तदिति-
त्यत्रापि सामर्थ्यादभिसन्धायेति लभ्यते । तेन फलमनभि-
सन्धाय तदित्यभिसन्धाय क्रियाः प्रवर्तन्ते इत्यन्वयोऽपि
सुलभ एव । तदिति ब्रह्माभिधानमुच्यतेति भाष्येऽपि
उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्या योजनमस्समुक्ता-
भिप्रायेणैव व्याख्येयम् । उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसन्धानार्थ-
त्वादिति दिक् ॥ २५ ॥ ओतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा
सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां—सद्भावे इति ।
सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः ।
सदिदं कर्मेति प्रशस्ते कर्मणि तत्सत्त्वं वेदोक्तत्वादस्त्येवेति
सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥ किंच यज्ञादौ
स्थितिनिष्ठा सादिति समीचीनेति उच्यते तदर्थः सच्छ-
ब्दार्थो ब्रह्म । तदर्थं तदर्थं कृतं तदर्थं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं
कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके । तदेवं
असात्त्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं अष्टापूर्वकं ब्रह्मणोभिधान-
त्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सदगुणं च संपादितं यवति ॥ २७ ॥
सर्वत्र शब्दे सादृश्यहेतुरिति व्यतिरेकमुक्तेनाह—अश-
ब्दयेति—हुतं होमः, दत्तं दानं, तपस्तप्तमनुष्ठितं कृतम् ।
अद्वया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि यथान्यत्तत्सर्वमसत्

कर्म चैव तदर्थं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अशब्दया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कथयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राप्नुस्त्यागं विचक्षणः ॥ २

अभावभूतमित्युच्यते । पार्थ, अत एव तत् प्रेत्य मृत्वा
परलोके नोपयुज्यते इहास्मिन् लोके वा नो नैवोपयुज्यते ।
तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी मातेव सुखकामैः शरणीकरणी-
येति भावः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणिः
नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीता-० सप्तदशोऽध्यायः
॥ १७ ॥ पर्वणि तु ॥ ४१ ॥

४२

अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमे उपोद्घातितानां द्वितीये
सूत्रितानां शेषैर्व्युत्पादितानामर्थानां कार्त्स्न्येनोपसंहारायोऽ-
यमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र पूर्वोऽध्यायान्तेऽश्रद्धा कृतं
सर्वं व्यर्थमित्युक्तं तत्र फलावैर्यभावनिश्चयः अष्टा । सा
च फलवतां कर्मणांमेवाङ्गं ननु कर्मविरहस्य संन्यासस्य
भावरूपफलवर्जितस्य । अभावीद्वावीत्यन्तरयोगात् । तस्मा-
च्छ्रद्धासापेक्षकमोर्पेक्षया श्रद्धानपेक्षः संन्यासः श्रेयान् । न
चास्त्यैवरूपस्य श्रद्धानैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं
सम्भवति येन फले तारतम्यं स्यात् तत्फलस्य दृष्टविक्षेप-
निवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । स च संन्यासो यदि कर्म-
त्याग एव तर्हि सिद्धं नः समोहितम् । यदि तु तौ भिन्नौ
तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्यमित्याशयेनार्जुन उवाच—
संन्यासस्येति । हे महाबाहो, हे हर्षिकेश, हे केशि-
निषूदन, इति बहुकृत्वः सम्बोधयन् जिज्ञासितेऽर्थेऽस्यादरं
दर्शयति । संन्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं त्यागात्पृथग्भूतं
वेदितुमिच्छामि, त्यागस्य याथात्म्यं संन्यासात्पृथग्भूतं
वेदितुमिच्छामीति च कोणानुवर्त्यते ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं
श्रीभगवानुवाच—काम्यानामिति । काम्यानां रागतः
प्राप्तानां पुत्रकामेष्टपादीनाम् । ननु फलस्य कामनाविषय-
त्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं कर्म काम्य-
मेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं नः

त्याज्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञ-दान-तपः-कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
यज्ञ-दान-तपः-कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

समीहितमित्याशङ्क्याह—सर्वेति । सर्वेषां नित्यनौमितिक-
काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः प्राहुः
स्वरूपतस्त्यागं प्राहुः । अतो न त्वदिष्टः संन्यासः द्विदश-
तीत्यर्थः । अयमाशयः—यद्यपि संन्यासत्यागशब्दौ
निवृत्तिमेव ब्रूतः तथापि सा वैराग्याद्वा, कायक्लेशभवाद्वा,
मौल्याद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकप्रदेभेदेन भिन्न-
त्वात्तस्या अपि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं
त्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वं च दुर्वारम् । न चाविश्वो श्रद्द-
धानश्च त्यक्तकर्माऽपि दृष्टविक्षेपहीनो दृश्यते । यथोक्तम्
वार्तिकाचार्यैः—

‘प्रमादिनो बहिःक्षित्वाः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।

संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दूषिताश्चयाः’ इति ॥

तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षया निष्कामकर्माचरणमेव श्रेयः
इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः संन्यासत्वेन नित्या-
दिकर्मणां फलानभिसन्धानं च त्यागत्वेन स्तूयत इति ।
तस्मादश्रद्धया कृतः संन्यासोऽप्यसंज्ञेवेति संन्यासाद्विज्ञानः
स्थानमिति स्मृतं स्वफलं दातुं न समर्थः इति युक्तमुक्तं
भगवता अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थमिति । यत्तु—नित्या-
नमेव विविदिषायोगात्काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः
पूर्वार्धस्यार्थः । सर्वेषां कर्मणां फलतस्त्याग इत्युत्तरार्धार्थः
इति व्याख्यानं पक्षद्वयप्रदर्शनपरं तदप्रमेण ओकेन पौन-
रुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितम् ॥ २ ॥ इदमेव पक्षद्वयमाह—
त्याज्यमिति । एके मुख्या मनीषिणो मनोनिग्रह-
समर्थाः परमात्मन्युत्पन्नविविदिषाणां पुरुषाणां दोषवत्
रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः ।
अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा
प्राहुरित्यनुवर्तते । तथा च द्विविधाः श्रुतय उपलभ्यन्ते—
‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतत्वमानुजः’ ।
‘कुर्यान्नवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ इत्याद्याः ।
अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं, विदुषां तु कर्मसु प्रवृत्तिकारण-
स्याज्ञानस्य नष्टत्वात्स्वतः सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रति
कर्मविविधां तस्यागाविविधां प्रवर्तते । यथोक्तम् । ‘न
कर्माणि त्यजेथोगी कर्मभिस्त्यज्यते नृसौ’ इति ॥ ३ ॥
निश्चयमिति । तत्र कर्मणां त्यागात्त्यागविषये विप्र-
तिपत्तौ सत्त्वा प्रथमोपात्ते त्यागे विषये मे मद्वचनाभिष्वयं

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणां नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

५२७ । हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र, त्यागत्रिविधः सात्त्विक-
राजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढ-
वैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः । आयासभयात्-
त्यागो राजसः । मौल्यतस्त्यागः तामस इति ।
तस्माद्गहनत्वात्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥
सूचीकटाहस्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् परमतम-
त्यागपक्षमुपन्यस्यति—यज्ञेति । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं
किन्तु कार्यमेव विष्टिगृहीतेनेव पुंसा अवश्यमनुष्ठेयमेव ।
तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । चकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञो
दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दम्भादिरहितानां
पावनानि चित्तबोधकानि । तथा च श्रुतिः—‘त्रयो धर्म-
स्कन्धा यशोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव ।
द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी । तृतीयः सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति’ इति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तत्पणे-
वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं
दर्शयति । अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा श्रेयास्तप
इति वानप्रस्थधर्माः, परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्माश्च
श्रेयाः ॥ ५ ॥ एवमत्यागपक्षमुक्त्वा औत्सुक्यात्प्रथमं
स्वामिमत्तं त्यागात्यागसमुच्चयपक्षं दर्शयति—एतानीति ।
तुशब्दः पूर्वोपन्यस्तात्पक्षाद्वैलक्षण्यं दर्शयति । अपिशब्द
एवशब्दार्थः । एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपांसि सङ्गं
त्यक्त्वा अहमेतेषां कर्ता मयाऽवश्यमेतानि कर्तव्यानीत्यभि-
मानं वयोवर्णाश्रयासनिमित्तं त्यक्त्वा एतैः कृतैरहं स्वर्गं
वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामीति फलानि च
त्यक्त्वा, चकारादेशामकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीत्ये-
तमप्यभिसन्धिं त्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनैवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण
कर्तव्यानि । इति एवं प्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्वमतात्
श्रेष्ठम् । तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायोत्पा-
दभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितं, अत्र तु तदभावादसङ्गता-
र्थेन कर्मणां त्यागः स्वरूपेणात्याग इति भेदः ॥ ६ ॥
प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमाह—नियतस्येति । तु शब्दः
पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः । यस्मादधिकृतस्य मुमुक्षोर्नियत-
स्यावस्थानुष्ठेयस्य कर्मणः संन्यासः स्वरूपेण त्यागो नोप-
पद्यते न युज्यते अज्ञस्य शुद्धयपेक्षत्वात् । एवं सति यो
मोहाज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९
न द्वेष्टथकुशलं कर्म कुशले नानुषजते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०

पारिकर्तितः । आवश्यकं च त्यज्यते चेति विप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥
एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह—दुःखमिति ।
यो दुःखरूपमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयात् त्यजेत् स
पुमान् तस्मादेव हेतोः राजसं रजोगुणनिवृत्तं त्यागं कृत्वा
त्यागफलं चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥
एवं द्वाभ्यां श्लोकभ्यां तामसराजसौ मुख्यावव त्यागानुक्तौ ।
तामसराजसयोरुत्थित्यागयोरसंभवस्य भगवत्तव मोहात्तस्य
परित्याग इति कायक्लेशभयात्त्यजेदिति च सूचनात् ।
न ह्येवं संभवति मृदुश्च करोति चेति विप्रतिषेधात् । यदि
करोति नैव मृदो, यदि मृदुस्तर्हि नैव करोति । एवं यदि
कायक्लेशाद्विभो नैव करोति । यदि करोति नैव कायक्लेशा-
द्विभोति । तस्मात्करोति च कायक्लेशाद्विभोति चेति विप्रति-
षेधम् । अतस्तामसराजसयोरुत्थित्यागयोरसंभवात्तौ नैवा-
क्तौ । सात्त्विकस्त्वमुख्यत्यागः संभवति । यथा स्फटिके
जपाकुमुमाश्रित लौहित्यं विबोकिनां प्रतीतिरिति एवास्ति न
वस्तुत एवमास्ति इत्यर्थानि विबोकिनां कर्तृत्वं प्रतीतिरिति
एवास्ति न वस्तुत इति वक्तुं शक्यम् । एवं च कर्तृत्वाभिनि-
वेशशून्यः पुमान् प्रतीतिरिति करोत्येव न वस्तुत इति संभव-
त्यमुख्योऽपि सात्त्विकस्त्याग इति तमेव मुख्यत्यागेऽधिकार-
हेतुं प्रथममाह—कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म
नियतं नित्यं क्रियते । हे अर्जुन, संगं फलं च त्यक्त्वावेत्य-
वधारणं प्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्य व्याख्यार्थम् । स एवभूत-
स्त्यागः सात्त्विको मनो वेदे दृष्टः । तथा च श्रुतिः—

‘ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृथः कस्याश्चिद्वनम् ’ इति ।

ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्रात्मप्रवर्तकेन इदं
जगत्स्वावरजंगमं जगत्यां ब्रह्माण्डे स्थितं वास्यमाच्छादितं
व्याप्तम् । येन हेतुना सर्वं तदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन
त्यागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन भुञ्जीथाः विषया-
न्भुङ्क्वा मा गृथः गर्थं माकार्षीः । कस्याश्चिद्वनं न वस्यापि
तत्र स्वामित्वमस्तीति त्रयैव तत्र गर्थ इत्यर्थः । एवं कर्मा-
प्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तव कर्मलोपो
न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपायान्तरं च नास्तीत्य-
ग्रिममन्त्रेण प्रदर्शयते—

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ’ इति ।

इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितमेतान्यपि तु कर्मा-

णाति श्लोके । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्त-
व्यमिति चेत् । इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति
जानीहि । निष्फलस्य वेदेनानुष्ठानासंभवात् । तथा चाप-
स्तम्बः—‘ तद्यथाऽऽध्वं फलार्थं निर्मिते छायागंध इत्यनू-
त्येजे एवं धर्मं चर्यमाणमैर्था अनूपयन्ते ’ इति आनुषंगिकं
फलं नित्यानां दर्शयति । ‘ अकरणे प्रत्ययायस्मृत्याऽपि
तेषां प्रत्ययायपरिहारः फलमिति प्रदर्शयते । ‘ धर्मेण पाप-
मपनुदति ’ इत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते ।
तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥ एवं मुख्यं
सात्त्विकत्यागमुक्त्वाऽऽमुख्यं तमाह—न द्वेष्टीति । सत्त्वेन
सम्यगाविष्टो व्याप्तस्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी संन्या-
सात्यर्थः । अकुशलममुखप्रदं कर्म निषेवणज्ञानचतुर्गुणशीच-
भिक्षाट्टनादिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले मिश्रभिक्षादौ
नानुषजते न संगं काकवत्प्रीतिं करोति । यद्वा । कर्म-
कुशले सेवादिकर्मकुशले शिष्यादौ न सज्जते तत्राकुशलं
वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितम् । तदपि
उत इत्यपेक्षायामाह—मेधावीति । ऊहापोहकुशलतया
नित्यानित्यवस्तुविवेचनार्ता प्रज्ञावान् अत एव छिन्नसंशयः
किं कर्माप्येव मुक्तिसाधनानि उत संन्यास एवेति विबिकि-
त्सारहितः । एवं च त्यागीत्यनेन यज्ञो दानं तपः कर्म न
त्याज्यमित्युक्तादत्यागाद्व्याघातिः । मेधावीत्यनेन मोहा-
त्तस्य परित्याग इत्युक्तत्वात्सत्यागाद्व्याघातिः । पूर्वार्थेन
रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन कायक्लेशभयात्त्यजेदित्युक्ताद्राज-
सत्यागाद्व्याघातिः । छिन्नसंशय इत्यनेन कार्यमित्येव यत्कर्म-
त्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागाद्व्याघातिः । न ह्यसौ कर्मणां
तुच्छत्वं संन्यासस्य महाभाग्यत्वं च तत्त्वतो वेद । वेद-
चेत्क्षणमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । न हि दाहोपशमार्था निक-
टस्थं जाह्नवांमहाहं जानन् प्राप्नोमप्रतप्तमथसि पल्लवे
क्षणमपि रमेत । संशयच्छेदेऽपि हेतुः—सत्त्वसमाविष्ट
इति । यतः सत्त्वेनैव कर्त्रा सम्यगाविष्टोऽयं न त्वयं सत्त्व-
माश्रित इति महान्विशेषः । एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य
सात्त्विकत्यागरूपस्य कर्मयोगस्य फलभूतोऽयं मुख्यः संन्यासो
विविदिपूणामनुष्ठेयो ‘ यद्गृहरेव विरजेतदहरेव प्रमजेत् ’ ।
‘ एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रमजन्ति ’ इति श्रुति-
प्रसिद्धः । भाष्ये तु—ननु कर्मपरित्यागाग्नविषयः संन्यास
इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह
संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते । यथा त्रयो ब्राह्मणा आग-

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रैत्य न तु संन्यासिनां कश्चित् ॥

तास्तत्र षडंगविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषः
त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति कर्मसंन्यासस्य फला-
भिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वं सामान्यं, तत्र राजसूताम-
सत्त्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्यागः सार्विक-
त्वेन स्तुयते स त्यागः सार्विको मत इति प्रन्नेन त्यागत्रै-
विध्यं समाधायैवं संगफलत्यागपूर्वकं नित्यकमोनुष्ठानेनै-
विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य तन्निष्ठक्रमकथनार्थोऽ-
यं श्लोक इत्युक्तम् । तथैव श्लोकं व्याख्याय 'पूर्वोक्तस्य कर्म-
योगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम्' इत्युपसंहृतम् । अन्ये तु
फलाभिसन्धिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणा-
भावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विधि-
त्सितो द्वितीयस्तु तामसराजस्रभेदेन द्विविधोऽप्यत्रैव
निन्दितः । तृतीयस्तु कर्मानधिकारिणा विविदिषुणा
विदुषा च कर्तुं योग्यो द्विविधः । तत्रान्यः स्थितप्रज्ञलक्ष-
णादौ प्राग्भ्याख्यातः । आद्यस्तु नैष्कर्म्यासिद्धिं परमामित्यत्र
वक्ष्यते । तत्र भाष्ये तिष्ठत्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वे यथा-
वत्प्रदर्शं तृतीयाऽपि केनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र
तु एकस्यां द्वयोरन्तर्भावं कृत्वा द्वे एव विधे उपपाद्य
तृतीया प्रदेशान्तरे प्रक्षिप्तिं प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह
इति विशेषः ॥ १० ॥ अमुख्यमेव सार्विकं त्यागमनूय
तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां—न हीति । देहभृता देहाभि-
मानिना हि यस्मादशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं
प्राणयात्रालोपप्रसंगात् । तस्मादधिकृतः सन् यः कर्मफल-
त्यागशीलः । तस्माद एवार्थः । स एव त्यागीत्युच्यते ।
यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शी स मुख्यस्त्या-
गीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य त्यागस्य फलमाह—अनिष्ट-
मिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिरूपम् । इष्टं देवतादिरूपम् ।
मिश्रं मानुषभाव इति कर्मणः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्य
मरणानन्तरमत्यागिनां पूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहानानां भवति ।
मुख्यसंन्यासिनां तु न कश्चित्द्ववति तेषां कर्तृत्वमिमाना-
भावात् । अन्ये तु गौणसंन्यासिनामेवायं कर्मलोप इत्याहुः ।
तथा च व्याख्यातं 'कार्यमित्येव यत्कर्म' इत्यत्र । अन्यथा
संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषो न स्यात् । न चैवं मुख्य-
संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां चाविशेषापत्तिरिति वाच्यं उभ-
येषामुत्तरकर्मारोपसाम्येऽपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषस्य

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४

सत्त्वात् । गौणसंन्यासिनां जन्मान्तैरादिकमपि पूर्वकर्मभिरेव
भाविव्यति । आस्तंशोक्तानि दर्शनेन योगभ्रष्टातिव्रजान्त-
रीयकं वा न तु तस्य प्रधानं फलं स्वर्गादि भविनुमर्हत्यनु-
दिष्टत्वादिति ॥ १२ ॥ ननुः आत्मनः कर्मलोपनिमित्तं यद्-
कर्तृत्वानुसन्धानं तत्किं योपिदामिष्टयादिवदाहार्यमुत्र वास्त-
वमेव सदाविधाभ्यस्तकर्तृत्वंनाश्रुतामिति शास्त्रद्वया कर्तृत्वाते-
रोधानेनाकर्तृत्वमेव भाष्यते इत्याशङ्क्यामित्येन दृष्टार्था
योषिति दग्धत्वादशनेनेव कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवस्य
कर्मलोपस्यासंभवादाय नित्य द्वितीयपुनरादिष्वन-
पठिकामारचयति—पञ्चेति । हे महाबाहो, सर्वकर्मणां
सिद्ध्ये इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि निर्वर्तकानि मे
मद्वचनाभिबोध वृत्त्यस्व । स्ववचने विश्वासात्पादनार्थं कार-
णानां समूलत्वमाह—साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानीति ।
सम्यग्विचित्र्य ख्यायन्ते प्रकटीक्रियन्ते तत्तान्यात्मानुत्प-
पदार्थरूपाणि यस्मिन्स्तत्साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रम् । तदेव
विशिनष्टि—कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिरस्मिन् ।
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने सति
सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात् तस्मिन् साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि
॥ १३ ॥ तान्येव पञ्च गणयति—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठान-
मिच्छाद्वेषमुखदुःखतानादीनामभिव्यक्त्याश्रयो देहः । तस्या-
नात्मत्वं चार्वाक्यतिरिक्तसमस्तवादिषिद्धम् । तथा कर्ता
बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः प्रमाता नामाहप्रत्ययावैयर्थ्योऽदृक्का-
रस्त्येत्यनेन तद्वदेवानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं दृष्टं च सृष्टौ
प्रलये च तस्यापुनस्तत्त्रिनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषण-
नाशाद्विशिष्टनाशं विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पात्तिमभि-
प्रेत्य श्रूयते—'विज्ञानघन एवेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानु विनश्यति' इति । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिक्ता
व्युच्चरन्त्येवमेतस्मादात्मनः सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति'
इति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धम् ।
करणं च शब्दाद्युपलब्धिसाधनम् । पृथग्विधं द्वादश-
विधं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च ।
तथा विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणनादि-
रूपाः । दैवं पुण्यपारुषं तत्तत्करणानुप्राहकसूर्यादिदेवता-
रूपं पञ्चमं पञ्चानां पूरणम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केचन तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६

शरीरेति । न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं
अन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयम् । ननु शरीरादिभिर्भि-
रीरन्येते पञ्चैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्ध-
मुच्यते । नैष दोषः । अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य
नरपदेन कर्तृवाङ्मन इति कुरणस्यारभत इति चेष्टुना
न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य 'दैवस्य च' संग्रहात् ।
अवेषु कर्मसु पञ्चानां समानेऽप्युपयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणं
त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शारीरं कर्मैदं
मानसमिदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहार्थीनां प्राधान्या-
पेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥ एतत्प्रतिपादनफलं
कर्तृत्वस्यारोपितत्वासिद्धिकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिरेति
द्वान्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति—तत्रेति । तत्र तस्मिन्कर्मणि
एवमुक्तरीत्या पञ्चभिर्निवर्त्ये सति । केवलं त्वकर्तारमात्मानं
चेतनम् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः ।
अधिष्ठानादिपञ्चकप्रचारदर्शिनमुदाधीनमपि यः कर्तारं
कर्तृत्वाभ्रयं पश्यति स दुर्मतिः पापाभिभूतमतिर्न पश्यत्यन्ध
एव सः । अदर्शने हेतुः—अकृतबुद्धित्वादिति ।
शास्त्राचार्योपदेशशामदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धि-
स्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । यथा
स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वं पश्यता जलचायत्यमपि तत्रा-
रोप्यत एवमात्मनो बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृ-
त्वादिरेवमात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥ द्वितीयं
प्रयोजनमाह—यस्येति । यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्र-
स्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहमिव कृतोऽहङ्कारतादात्म्यं
प्रापितोऽहंकृतस्तथा न । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन
रजिता न भवति । यस्य बुद्धिर्भक्तिरिक्तमात्मानं पश्यतो
बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मानि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवा-
दितार्किकनिरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ
न संसृज्यन्त इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः ।
चिदचित्तोऽन्योन्यास्त्वन्योन्यधर्माध्यासो बाध्यत इति
दुःकारिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृवाग्भाषो दर्शितः । 'हत्वाऽपि
स इमोल्लोकाच्च हन्ति न निबध्यते' इति तु स्तुतिमात्रं,
कर्तृत्वस्यैव बाधेन हन्तृत्वायोगात् । दम्भपटवकर्तृत्वानु-
वृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एते-
नात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मातारिक्ककर्तृत्वा-
भिमाननिमित्तं स्वफलं प्रप्तोऽनु नाहंतीति दर्शितम् । न

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमोल्लोकाच्च हन्ति न निबध्यते १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८

हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पक्षोभजं दंशनादि
फलं भवति । सर्पे तु तथा कुर्वतस्तद्भवत्येव तद्वदिदमपि
ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ समाप्तः सात्त्विकत्यागोपपादनोपयोगी
आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः । अत्राह सांख्य—यदुक्तं
'पश्यते तस्य हेतवः' इति यच्चोक्तं 'न हन्ति' इति तन्मृष्यामहे ।
न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पन्दारमकस्य कायिकादिभेदेन
त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु न
निबध्यत इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तच्च मृष्यामहे ।
नहि कुलालादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीर्निर्वर्त्यन्ति किन्तु
भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः । अन्यथा भोक्तृणामभावे व्यर्थैव
तत्प्रवृत्तिरित्यापतति । एवं प्रधानमात्राभूताः कर्त्रा-
दयः पुरुषस्य भागापवगंसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि
कर्माणि निर्वर्तयन्ति । तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वभाव-
त्वादकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽवश्यमेव
भोक्तव्यमिति सात्त्विकत्यागेऽपि कर्मालेपवचनमसङ्गतमिति ।
अत्र प्रतिविधेते—ज्ञानं ज्ञेयमिति । ज्ञानं ज्ञायते
प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादि-
प्रकाशः स च कर्तमानोऽतीतो वा । ज्ञेयं बोधाविषयो
घटादिः । परिज्ञाता विषयः साभिसंधारूपो यो भोक्ते-
त्युच्यते । एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना ।
त्रयं समुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि ज्ञेये
ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ज्ञाने ज्ञातरि च सति देश-
कालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि संस्कारात्मके
ज्ञाने ज्ञेये च सज्जिहिते तथाऽपि सुषुप्तौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्य-
दर्शनादेतत्रयं त्रिदण्डविष्टम्बद्वयोन्यपेक्षं सत् हानो-
पादानोपेक्षाबुद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे
प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः । चोदनेति कर्तरि
नन्यादित्युपपत्त्यन्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिङ्गं
त्वविवक्षितम् । 'लिङ्गमर्शित्वं लोकाभ्रयत्वालिङ्गस्य' इति
वा । तथा करणं इन्द्रियम् । कर्म तेन गतिव्यमाणं विषय-
ग्रहणं, कर्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता । एतत्रयं समुदितं सत्
कर्मसंग्रहः कर्मण इप्सिततमस्य भोग्यस्य संग्रहः संग्रह-
तोऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानं भोक्तृत्वार्थः । सत्यपि भोक्तारि
करणे च क्रिया विना भोगासभावात् क्रियायाश्चाभ्रयं
विना स्वरूपालाभादाभ्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाङ्कर्तृ-
त्वानुपपत्तेर्चेतत्रयं मिलितं सत् भोक्तृत्युच्यत इत्यर्थः ।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं गुणभेदतः ।
 प्रोच्यते गुणसंस्थाने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
 सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सार्विकम् ॥ २०
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

तथा च श्रुतिः — 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनी-
 षिणः' इति । इन्द्रियं प्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव
 गृह्यते, युक्तमिन्द्रियद्वारा मतेर्भोगेन सह सम्बन्धाक्रिया ।
 इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति
 द्वन्द्वैकवद्भावः । एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति
 श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृतयोर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलभावो
 गुज्यते नान्यथा । तथा च कर्तृवत् भोक्तृत्वेनात्मगणपति-
 तत्वाद्भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्वचनायः कर्ता स एव
 भोक्तेति प्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेति चानुसन्धानपूर्वकं
 कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वकृतः कर्मलेपो नास्तीति
 सिद्धम् । भाष्यस्य चायमेवार्थः । ये तु — करणं
 क्रियायाः साधकतमं दशविधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमान्तरं
 कर्म कर्तृत्वाप्यस्ततमं क्रियाया व्याप्यमानमु-
 त्पाद्यमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधम् । कर्ता
 कारकान्तरप्रयोजकश्चिद्विद्वन्निः । एतन्नयं कर्मसंप्रदहः
 कर्माश्रयः कर्तृत्वार्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः ।
 ज्ञेयं विषयः । परिज्ञाताज्ञानाश्रयो भोक्ता । एतन्नयं कर्माणि
 प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मा न कर्ता, नापि
 सांख्यानमिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवाशयः ।
 तथापि क्रियाया व्याप्यमानस्य स्वक्षयमाणसात्त्विकादिभेदा-
 नर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मणः कर्तृकोटौ प्रवेशाश्रयः । तस्य
 क्रियाश्रयत्वमात्राविवक्षायां प्रकृते तत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः ।
 तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापकक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं
 मुख्यम् । कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोर्यमर्थमभिगोरभे-
 दापेक्षया गुज्यते । तथा ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रिया-
 रूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यस्यान्य-
 स्यापेक्षेत्यनवस्था दुर्निवारा ॥ १८ ॥ पूर्वश्लोकोक्ते ज्ञाना-
 दिषट्के परिज्ञाता कर्ता चैक एवेति परिक्षिष्टाः पञ्च
 तेषां सर्वेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकर-
 णोर्जबोधोर्घटकुटारकल्पयोः परिसंख्यार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं
 त्रिविधत्वं विवरीतुं प्रतिजानीते — ज्ञानमिति ।
 ज्ञानं, कर्म, कर्ता चेति त्रयमेवं गुणभेदाभिधानं ननु ज्ञेय-
 करणे । गुणसंस्थाने कापिले शास्त्रे यद्यपि तत्रैकस्यां प्रम-
 दायां भर्तुः सुखं जायते तं प्रति तस्याः सत्वोद्भूतत्वात् ।
 तामविन्दतचैत्रस्य दुःखं जायते तं प्रति तस्या रजउद्भूत-

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
 यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सार्विकमुच्यते ॥ २३

त्वात् । तस्यामेव सप्तस्या द्वेषस्तां प्रति तस्यास्तमउद्भूत-
 त्वात् । 'प्रमदायैव सर्वे भावा व्याख्याताः' इति काफि-
 लानां ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं प्रसिद्धम् । तथापि प्रमदाय
 एकस्यैव पुंसो 'निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि
 भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थायां निर्मूलत्वत् । प्रीत्यादीनां
 कर्तृसमवायितया प्रतीयमानानामालम्बनभूतायाः प्रमदायाः
 प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता
 तयोर्विविधत्वं व्याख्यायते । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १९ ॥
 एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं
 तावदाह — सर्वभूतेष्विति । यथा कटककुण्डलादिषु
 व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं काश्चनमेवेदमिति पश्यति । एवं
 येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानानामरूपभेदमिजेष्व-
 व्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते 'सर्वं ब्रह्मै-
 वेदम्' इति पश्यति । तज्ज्ञानं सार्विकं विद्धि । ऐकात्म्य-
 ज्ञानमेव सार्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥ मेदज्ञाने राजसत्त्व-
 माह — पृथक्त्वेनेति । यत्पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तत्रा-
 जसमिति सम्बन्धः । पृथक्त्वेनेत्येताद्विवृणोति — सर्वेषु भूतेषु
 पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिथेयकृष्यावर-
 त्वभेदेन नानात्वानि बहुवचनमत्यन्तभेदप्रदर्शनाय पृथग्वि-
 धान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान्
 यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोतीति । येन ज्ञानेन वेत्तीति
 वक्तव्ये एधांसि पचन्तीतिवत् यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृ-
 त्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मना परस्परभेदस्तेषामाश्वराद्धे-
 दस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिक-
 भेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्याभिप्रायः ॥ २१ ॥
 यत्तु — ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्ण-
 वदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेति सक्तमभिव्येषयुक्तम् । अहे-
 तुकं निरुपपत्तिकम् । अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यम् ।
 अल्पं तुच्छं विषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवंभूतं ज्ञानं तत्ता-
 मसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ अथ कर्मत्रैविध्यमाह — नियत-
 मित्यादिकम् । नियतं नित्यं सङ्गरहितमभिमानवर्जितं ।
 राग द्वेषे प्रीतिर्द्वेषोऽनिष्टेऽप्रीतिस्ताभ्यां कृतमिष्टानिष्टप्राप्ति-
 परिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तदन्यदरागद्वेषतः कृतं
 निष्काममित्यर्थः । फलं च लीयते चेति फलं क्रियाया
 प्राप्यमनात्मवस्तु 'तदन्यदफलमनागन्तुकं परिपूर्णमविनाशि

यत् कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
 क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसात्मनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
 मुक्तसङ्कोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धयसिद्धयानिर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्दुग्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
 बुद्धेर्भेदं धृतेर्ध्वं गुणतान्त्रिविधं शृणु ।
 प्राच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्यं भयाभये ।

आत्मतत्त्वं तत्रेप्सुना कृतं ' विविदिपान्ति ' यज्ञेन ' इति
 श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्म सात्त्विक-
 मुच्यते ॥ २३ ॥ यत्—कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण
 यद्यपि सात्त्विकोऽप्यनात्मवित्साहङ्कारस्तथाऽहमेव कर्म-
 कृशलो महान् श्रोत्रिय इत्यभिमानोऽहङ्कारस्तद्वत् साहङ्कारेण
 वाशब्दार्थः । क्रियते बहुलायासमतिश्रमकरं तत्कर्म राजस-
 मुदीहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्ध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः फलम् ।
 क्षयं शक्तरथानां च नाशम् । हिंसा परपीडाम् । पौरुषं
 स्वसामर्थ्यम् । अनपेक्ष्यानालोच्य केवलं मोहादविवेकतो
 यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥ कर्तृत्रिविध्य-
 माह—मुक्त्यादिना । मुक्तसङ्गस्त्यक्ताभिनिवेशः । अन-
 हंवादी पूर्वोक्ताहङ्कारोक्तिरहितः । धृतिः धैर्यम् ।
 उत्साहः साधयिष्याम्येवेति बुद्धिनिश्चयः । ताभ्यां सम-
 न्वितः सिद्धयसिद्धयोः कर्मण आरब्धस्येति शेषः ।
 निर्विकारो हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्त्विक उच्यते
 ॥ २६ ॥ रागी विषयलोलुपः । अत एव कर्मणः फलं
 प्रेप्सताति कर्मफलप्रेप्सुः । दुग्धः परद्रव्यादौ सजाततृण-
 स्तार्थादौ वा द्रव्यापरिस्वार्गा । हिंसात्मकः परपीडाकर-
 स्वभावः । अशुचिर्बाह्यान्तःशीचवर्जित इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्ष-
 शोकान्वितश्च यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
 अयुक्तोऽनवहितः । प्राकृतोऽत्यन्तमसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः ।
 स्तब्धो दण्डवत् नमति कस्मैचित् । शठः शक्तिगृह्णकारी ।
 नैकृतिको बन्धकः परावमानी वा । अलसः अप्रवृत्ति-
 शीलः कर्तव्येष्वपि । विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः ।
 दीर्घसूत्री चिरकारी । एकाहसाध्यं कार्यं मासेनापि न
 करोतीत्यर्थः । य एवंभूतः स कर्ता तामस उच्यते
 ॥ २८ ॥ बुद्धिधृती त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह—बुद्धेरिति ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
 अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
 सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी
 यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षैर् धृतिः सा पार्थ राजसी ३४
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमणे यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६

तत्र बुद्धिविशिष्टाश्चिदाभासः कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तम् । अत्र
 तु केवला बुद्धिर्ज्ञानमती तदीयवृत्त्यन्तरोपलक्षणार्थं तद्वृत्ति-
 विशेषो धृतिश्च त्रैविध्येन बध्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रवृत्ति-
 निवृत्तीं शास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषये 'यजेत स्वर्गकामः' 'न सुरां
 पिबेत्' इत्यादिरूपे । कार्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादि । अकार्यं
 नित्यासिद्धं तेन नित्यानित्यवस्तुनो उक्ते । भयाभये कार्या-
 कार्यानिमित्ते । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति यया वेत्तीति पूर्व-
 वत् करणे वर्तुत्वोपचारः । बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी
 ॥ ३० ॥ अयथावत् संदेहास्पदत्वेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥
 • अधर्ममिति १ विप्ररीतप्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ यया धृत्या अभ्यामनैचारिण्या समाध्यनुगतया
 मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाभ्युत्थाः सङ्कल्पं स्वासप्रश्वासौ शब्दा-
 दिप्रवृत्तं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन एकाग्र्येण वा संयत्ता-
 स्तास्तथैव निरोधावस्थायामैकाग्र्यावस्थायाम् वा धारयते
 चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥
 यया धृत्या धर्मादीन् धारयतेऽनुरोध्यतया निश्चिनोति प्रस-
 ज्ञेन धर्मादेः सम्बन्धेन फलाकाङ्क्षं च भवति पुरुषो
 धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ स्वप्नं निद्राम् । भयं
 त्रासम् । शोकं प्रसिद्धम् । विषादं विषण्णताम् ।
 मदमशास्त्रविषयसेवया चित्तस्य विवशत्वम् । एताज्ज
 विमुञ्चति धारयत्येव यया धृत्या सा धृतिः पार्थ, तामसी
 ॥ ३५ ॥ गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तम् ।
 तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह—सुखं त्वित्यादिना ।
 अभ्यासात्तत्रैव पुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विके राजसे तामसे
 वा सुखे रमते रतिं प्राप्नोति । यया रत्या दुःखस्य पुत्र-
 शोकादिरप्यन्तमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ।
 तत्सुखं त्रिविधं शृणु । यदा त्वयमप्यर्थः सात्त्विकसुखस्यैव-

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदग्निः स्यान्नमिर्गुणैः ॥ ४०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवंगुणैः ॥ ४१
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिवयं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२

लक्षणार्थस्तदा यत्र समाधिमुखे अभ्यासाद्रमते नतु निषय-
मुख इव रागात् दुःखान्तं मौञ्चं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
यत्तत्प्रसिद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदम् अग्रे समारंभकाले मनः-
प्राणिन्द्रियस्पर्दनिरोधेन रक्षे संज्ञप्यमानस्य पशोर्विव जायमान-
नम् । विषमिवातितीव्रेवदनाकरम् । परिणामे सात्त्विकया
धृत्या निरुद्धासु मनआदिक्रियासु अमृतोपममत्याह्लादकरम् ।
आत्मनः स्वस्यैव बुद्धेः प्रसादो नैमित्त्यं रजस्तमोमलराहित्यं
तस्मादाविर्भूतं न तु विषयसंगजं निद्रालस्यादिजं वा
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥ राजसं सुखमाह—
विषयेति । अग्रे भोगकाले । परिणामे विषमिव वियोग-
काले । इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥ अग्रे आरंभे
अनुबन्धे परिणामे । मोहनं मोहकरं । आत्मनो बुद्धेः । यतो
निद्रादिजम् ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरत्यनुक्तमपि संगृह्णन् ।
न तदस्तीति । सत्त्वं प्राणिजातम् । इदमुपलक्षणं जडस्यापि ।
सर्वस्य त्रिगुणाविकारत्वात् । प्रकृतिर्जैर्गन्तान्तरायधर्माधर्म-
संस्कारजैर्मायाप्रभैर्वैवा । शेषं स्पष्टम् ॥ ४० ॥ एतं पञ्चदशे
संसारश्रव्यमसंगशब्देन च्छित्त्वा परं पदं मार्गितव्यमित्युक्तं
तत्रात्मनोऽसङ्गतोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्न-
स्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम् । न ह्यात्मानात्मनो-
गुणातीतगुणात्मकयोः संगः भवति । न ह्याकाशान्तर्वर्ति-
पृथिव्यादिगुणेन गन्धादिनाऽऽकाशः संसृज्यते तद्वदि-
त्युक्तम् । समाप्तः शास्त्रार्थः ।

अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहरन्मसंगशब्दादनुपायं च
प्रदर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते—ब्राह्मणेत्यादिना ।
शूद्राणामसमासकरणं वेदानधिकांरात् प्रविभक्तान्यसंकी-
र्णानि । तत्र हेतुमाह—स्वभावप्रभवंगुणैः स्वभाव ईश्वरस्य
प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सैव प्रभवो हेतुर्येषां गुणानां ते
स्वभावप्रभवास्ते । यद्वा । ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव
प्रभवः शान्तत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः
ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः कृष्या
दिस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः शुभ्रूषा-
स्वभावत्वात् । अथवा । स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्त-
त्प्रभवैरेतु जातिमात्रप्रभवैः पक्षिणामाकाशगमनवत् । अतः

एव जात्यन्तरस्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठो न दृश्यते ।
न हि शूद्राद्व्यावृत्ते त्रैवर्णिकानामुपम्यनादिकं वा इतरद्वया-
द्व्यावृत्त ब्राह्मणानामध्यापनादिकं वेह पठ्यते । किंतु सर्वे
सर्वजातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यन्ते । यथा
हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं, भरतादिषु क्षत्रिये-
ष्वपि शमादिकं दृष्टं, एवमितरत्र । तस्माद्यास्मिन्कस्मिन्निर्द्वये
शमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः ।
यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा दृश्यन्ते स शूद्र एव । तथा
चारण्यके सर्वभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यम्—
'सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशस्यं तपो वृणा ।
दृश्यते यत्र नागं स ब्राह्मण इति स्मृतः' ।

तथा—

'यत्रैतल्लभ्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत्' इति ।

जातिधर्मास्तु मनुना दर्शिताः—

'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसात्तं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुपीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुभ्रूषामनसूयया' इति ।

तस्मात् शमादयो यत्राब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स एव
ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितम् । 'स्वे स्वे कर्मेष्वाभिरतः संसिद्धिं
लभते पराम्' इत्यत्र तु मनुक्तान्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि
प्राह्याणि न तु शमदमादीनि । नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्या
संसिद्धिर्लब्धव्याऽस्ति । तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्यैव
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणकर्माण्याह—
शम इति । अन्नः करणनिग्रहः शमः । बाह्योद्विग्ननिग्रहो
दमः । तपः पूर्वोक्तं । शारादिभेदेन त्रिविधम् । शौचं
बाह्यं मृज्जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः । क्षान्तिः क्षमा ।
आर्जवमकौटिल्यम् । ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयम् । विज्ञानं

शौर्यं तेजो धृतिर्दास्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्य कर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनृष्टात् ।

तदनुष्ठानानुभवात्मकम् । अस्ति कथं श्रद्धा । एतच्चकं
ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिन्नकर्म । स्वभावजं
प्राचीनधर्मसंस्कारजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यं पराक्रमः । तेजः
प्रागल्भ्यम् । धृतिः धैर्यम् । दास्यं युद्धे कौशलमुत्साहो
वा । दानमीदर्यम् । ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिनां
नियमनशक्तिः । एतत्क्षेत्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥
वैश्यकर्म कर्माण्याह—कृषीति । स्पष्टार्थः श्लोकः
॥ ४४ ॥ कर्मप्रविभागफलमाह—स्वे स्वे इति । स्वे स्वे
मन्वादिभिरुक्तेऽप्यपनादावसाधारणं क्षमदमादौ साधारणे
च कर्मण्यभिरतो निष्ठवान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते
नरः । एतदेव विवरीतुं प्रतिजानीते—स्वेति । सिद्धिं
वश्यमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिं यथा येन प्रका-
रेण ॥ ४५ ॥ तमेव प्रकारमाह—यत इति । प्रवृत्तिः
कायवाक्मानोनिर्वर्या चेष्टा । यतो हेतोरन्तर्गमिणः । 'येन
वाग्भ्युधेते' इत्यादिभ्युते । येन इदं सर्वं दश्यं तत् व्याप्त-
मुगादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य संतर्प्य सिद्धिं मोक्षं
विन्दति लभते मानवः । मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य
परमेश्वरे नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥
स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह—श्रेयानिति । स्वधर्मो
विगुणः किञ्चिदज्ञहीनोऽपि श्रेयान् प्रशस्यतरः । किम-
पेक्ष्य श्रेयान् । परधर्मात्स्वनृष्टात् सम्प्रग्विहितादपि ।
उक्तं च—'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इति ।
स्वभावनियतं पूर्वोक्ताविधिवत्स्वभावाज्जातं कर्म कुर्वन्
किञ्चिदं दोषं नाप्नोति । विषकृमेर्विषमिव न दोषकरम् ।
तस्मात्तत्र भैक्ष्यं हिंसाशून्यमपि न युक्तं किन्तु हिंसायुक्तोऽपि
स्वधर्म एव प्रशस्यतरः । धर्मत्वेन विहितेऽस्मिन्नमीशोमी-
यपश्चालम्भे इव कृते सति न किञ्चिदप्यज्ञोऽस्तीत्यर्थः
॥ ४७ ॥ किञ्च सहजं स्वाभाविकं क्षात्रं कर्म सद्यो हिंसा-
मिश्रमपि न त्यजेत् । हिंसात्सर्वार्म्भाः सर्वाणि कर्माणि
दोषेण हिंसादिना आवृता एव । यस्माच्च परधर्मो भया-
वहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वकर्मणा-

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिदप्यम् ॥ ४७
सहजं कर्म कौन्तेय सद्योऽपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निर्वावृताः ॥ ४८
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०
बुद्ध्या विदुष्या बुक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१

मीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽनन्तरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणा-
मावश्यकत्वमुक्त्वा तेषां परमेश्वरेऽर्पणेन किं फलं स्यादित्यत
आह—असक्तंति । संन्यासेन—

'कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सार्वत्रिको मतः' ॥

—इति पूर्वोक्तेनामुख्यसात्त्विकत्यागेना असक्तबुद्धिः पुत्रदारा-
दिषु सक्तिपदेष्वसक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिर्विरक्त
इत्यर्थः । अत एव जितात्मा शान्तचित्तः विगतस्पृहः
विशेषेण गता स्पृहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्य-
सिद्धिं कात्स्न्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पाप्मिनाञ्च-
सिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुख्यत्यागापेक्षयाऽतिश्रेष्ठां न द्वेष्ट्य-
कुशलं कर्मेति श्लोके व्याख्याता आविगच्छति प्राप्नोति
॥ ४९ ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दतीत्येतत्प्रति-
ज्ञातमुपपादितम् । इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोति परि-
त्राड् वशीकारसंश्लेषैराश्रयवान् यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा
बुक्तुं प्रतिजानीते—सिद्धिमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं
निबोध बुध्यस्व । मे मद्वचनात्समासेन संक्षेपेनैव हे कौन्तेय,
या यत्प्राप्यं ब्रह्म । विधेयापेक्षं स्वीत्वम् । ज्ञानस्य परा
निष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमान्तरतरं नास्त्यर्थः ॥ ५० ॥ तमेव
ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः—बुद्धयेति । बुद्ध्या वेदान्त-
श्रवणमननपरिपाकोत्पयाऽहंब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया
विदुष्या सर्वभूतेषु मेत्यादिभावनाया सम्प्रविशोभितया ।
धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयम्यराहित्येन । आत्मानं
देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्य दृढोसन्नो भूत्येत्यर्थः । चकारात्प्राणं
च नियम्य शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तत इन्द्रियाणि
प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणोऽप्यन्तर्मनसैव विषया-
न्स्मरति तत्परिस्थापगमाह—ग्राह्येषौ व्युदस्य चेति ।
संकल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः । स हि विषयं परिकल्प्य तत्र रागं
जनयतीति प्रसिद्धम् । यथा चाक्षपादाचार्यसूत्रम्—
'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इति । दोषो
रागादिः चकारादयमहमस्मीत्येतमपि भावं व्युदस्येति

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाधितः ॥ ५२
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्मेमः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

ज्ञेयम् । ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पते योग्यो
 भवतीति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ केन साधनजातेनैवंभूतो
 भवतीत्यत आह—विविक्तोति । दत्तच्छब्दाध्याहारेण
 योज्यं, नित्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । यो नित्यं
 विविक्तसेवी एकान्तशीलो । लब्धाशी भिताशनशीलश्च ।
 तथा नित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च । तथा नित्यं
 ध्यानयोगः षष्ठाध्यायोक्ततः परश्च यो नित्यं भवति स यत-
 वाकायमानसो भवति । यतकाय आसनदाढ्येन । यतवाग्
 विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण । यतमानस सर्वसङ्क-
 त्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाकायमानसत्वं साध्यम् ।
 नित्यं विविक्तसेवाद्विशीलः सन् यतवाकायमानसो भूत्वा
 ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥ एवं यत-
 वाकायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति
 ताश्च श्रुतौ दर्शिताः—

‘पृथिव्येतैर्जानलखे समुत्थिते
 पद्मात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तत्र रोगो न जरा न मृत्युः
 प्राप्तस्य योगाप्तमयं शरीरम् ॥’ इति ॥

तथा—‘यं यं लोकं मनसा संविनाति’

विशुद्धस्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-

स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्थयेद्भूतिक्रामः ॥’

इति च । संविनाति संकल्पयति, लोकं लोचनीयमतीताना-
 गतमर्थजातं, कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते
 इति श्रुतिपदानामर्थः । तथा—

‘नाविरतो दुश्चरित्ताज्ञाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानंनैनमाप्नुयात् ॥’ इति ॥

प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानेन दुश्चरितादिवैराना-
 द्विरक्तः शान्तो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तः सात्त्विक-
 शा-तमानसो योगैश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानं न प्राप्नु-
 दिति श्रुत्यर्थः । तदिदमाह—अहङ्कारमिति । यदा तु
 योगी यतमानसोऽस्मितामात्रप्रत्ययो भवति तदा सेवा-
 स्मितावस्थितिर्विषयाभिमुखाहङ्कारः स्युच्यते, विषय-
 विमुक्तौ त्वास्मिन्नेति ततस्तमहङ्कारं निष्कृष्ट्वा । तद्विग्रहे
 योगी बलं सत्यसङ्कल्पत्वादिसामर्थ्यात्मानः पश्यन् दर्पं
 करोति न मत्सुखोऽन्योऽस्तीति मन्यते । ततश्च हतो

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यस्यास्मि तत्त्वतः
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

धर्ममतिक्रामतीत्यापस्तम्बवचनाद्विद्वान्कामानिच्छति । तत्र
 केनचित्किमित्तेन कामप्रतिबन्धे सति क्रोधवान्भवति । ततः
 परोत्सादनाय भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं स्मादपि ततः
 नश्यतीति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहङ्कारमेव विमुच्य तत
 इतरन् सर्वान् विमुच्यति । अहङ्कारावभेकेऽपि निर्मेमत्वं
 तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु समताश्रित्यैव सत्यहङ्कारः शिथिली-
 भूतो विषयैरमुष्यं प्राप्य स्वकायेऽस्मिन्ना विलीयते ।
 ततः शान्तोऽस्मिताया अपि प्रलयाभिगिन् नामिवदुपरतो
 योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ अस्मिन् शान्तस्य
 केव स्य यागिनो व्युत्थानावस्थामाह—ब्रह्मभूत इति ।
 यो हि तौ लये वा निपतितो योगो व्युत्था-जडदह-
 स्तमोऽस्तचित्तः स तन्ब्रालोत्तिष्ठति । ब्रह्मभूतस्तु प्रस-
 न्नात्मा प्रसन्नोताः लघुशरारः स्मृतेनेव समाधिस्थेन
 तृप्तस्तदेकप्रवृत्त्या न शोचति नष्टम् । नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति
 दारादिकं, सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः ब्रह्मवेदं सर्वमिति-
 बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परं मद्भक्तिं हृत्तद्विविक्ततां
 भावनां लभते । ततश्च ये गीतुं न युः नि परां दृष्टिं लभ-
 ते मेददर्शनात् । अत्र च भक्तः श्रीभागवते दर्शितः—

‘सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावाभासते ।

भूतं नि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः’ इति ।

सोऽयं चार्थो भक्तो ‘ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम्’
 इति भगवतोऽपि दर्शितः ॥ ५४ ॥ कस्या ऽद्वैतात्मतत्त्व
 ज्ञानलक्षणया भक्तेः फलमाह—भक्त्येति । सा उक्तविधया
 भक्त्या ज्ञानी अभितः सात्त्विक्येन जानाति । सात्त्विक्यमेवाह—
 यावानिति । किमहमणुपरिमाणो वा देहसंभितो वा
 तत्किंकाणामिवाकाशवत्सकः कृतेद्रव्यसंयं शिवलक्षणविशु-
 त्वाश्रयो वा सद्रूपद्वैतवादिन इव स्वगतमेदवान्वाऽखण्डे
 करसो वेति परिमाणतत्त्ववतो मा तत्प्रदायं जानाति ।
 तथा यथास्मिन्ति । देहेन्द्रियत्रया मनसामन्यतमः कियत्काल-
 स्थायी वा क्षणिकविज्ञानरूपा वा शून्यं वा, कर्ता भोक्ता
 वा, जडो वा, जगज्जडो वा, चिन्ता भोक्ता वा,
 कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनन्दधनो वेति तत्त्वतः सर्वसंशय-
 राहित्येन मामात्मभयमनन्यमशोकं जनाति । तथा
 च श्रुतिः—

‘मिथते हृदयप्रान्तिं विच्छिद्यन्त सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ इति

सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्मणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनश्यसि ॥ ५८

आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति । एवं
‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत’ इत्युक्तेः सर्व-
क्षेत्रेष्वेकं मां विभुं सच्चिदानन्दधनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधि-
विनिर्मुक्तं याथात्म्येन ब्रह्मा साक्षात्कृत्य ततो न्याप्तो
ब्रह्माभावं गतो भवतीत्यर्थः । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’
इति श्रुतेः । यद्वा तत् इति कारणब्रह्मभावापात्तिः सार्वार्थ्य-
रूपा प्रथममुक्ता । ‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं
भवति’ ‘स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्’ इत्यादि-
श्रुतिभ्यो मुक्तानां सार्वार्थ्यावगमात् ततमं तततमं, एकस्त-
कारश्चान्दस्यां प्रमियायां लुप्तो द्रष्टव्य इति श्रुतिभाष्यम् ।
अनन्तरं कारणभावापत्तेरनुपदेव तत् ब्रह्म तच्छब्दाभिधेयम्
‘तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति’ इति
श्रुतेः । शुद्धं ब्रह्म विशते दर्पणापाये प्रतिबिम्बो बिम्बमिव
प्रविशति कार्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारेण
निरंकलब्रह्मप्राप्तिरित्योवेदितं प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा
तद्विशते इत्येतावत्तव ज्ञानप्रवेशयोः पूर्वापर्यं सिद्धे
तदनन्तरमिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं परादृश्य
तत्पातानन्तरमिति न्याख्येयम् । यतो जानेऽपि
तत्त्वज्ञाने यावदेहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धादिदेहकैवल्यं
न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापात्तिः
स्यात् । ‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ भूयश्चान्ते विश्वमामानिश्चतिः
इति मुक्तस्य मुक्तिं निवृत्तायाश्च मायायाः पुनर्निवृत्तिं
वदजीवन्मुक्तिशब्दं बाधितं स्यात् । यथा तार्किकाणां
नेष्टेऽपि समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते एव-
मस्माकमप्यनादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया
विनाशेऽपि किञ्चित्कालं देहादिप्रतिभानं पुज्यते । ईदृशमेव
जीवन्मुक्तमेपेक्ष्य भगवता उक्तम्—‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं
ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शनः’ इति । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि
तल्लक्षणाभिधिसस्यैव प्रवृत्ते इति दिक् ॥ ५५ ॥ ननु ‘तय-
थैषीकतुलममौ श्रोतं प्रदूयैतैर्वा हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते’
इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन प्राप्यचित्तेनेव सत्यपि नाशश्रवणे
ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां नाशाभावाज्ज्ञानोत्तरमपि देह-
धाणे स्वाभाविकानां कर्मणां वर्जनस्यासंभवादवश्यं कानि-

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६०
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्माकूटानि मायया ॥ ६१

नोऽपि बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—सर्वकर्मणांति । मद्य-
पाश्रयोऽहं महं प्रज्ञानधनः प्रत्यगात्मा वृषाभ्य आश्रयो
यस्य स मद्यपाश्रयो ज्ञानी । सर्वकर्मणि विहितानि निषि-
द्धानि वा रुदाऽसकृत् कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादान्मदनुग्रहा-
च्छब्दतः नित्यं अवश्यं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्ष-
मवाप्नोति । ननु ज्ञानीतमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बन्धते ।
‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः सायुकृत्यां द्विषन्तः पाप-
कृत्याम्’ इति । ‘न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आवृणोते’
‘तं विदित्वा न लिप्ते कर्मणा पापकेन’ इत्यादिशास्त्रेण
तत्प्रज्ञानिनः कर्मलिपश्रगात् ॥ ५६ ॥ एवं वर्णाश्रमादि-
धर्मपुरस्कारेण सप्ताधना सफला च ब्रह्मविद्या निरूपिता ।
अस्याः प्राप्तये पुनः साधनत्वं भक्तिमेव विधत्ते—
चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि नि य-
नैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यः कर्णोपि
यदश्रासि’ इत्युक्तात्त्या समर्थः मत्परः अहमेव परः प्राप्यो
यस्य ननु मद्भक्त्या अर्थादीन् प्रार्थयानः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं
सिद्धयान्तिद्वयोः समत्वलक्षणं बन्धहेतोर्पि कर्मणो मोक्ष-
हेतुत्वरसंसाधकं उपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः भेदेऽशरणः
सततं सदा भव ॥ ५७ ॥ एतस्य भक्त्योगस्य करणे
गुणमकरणे दोषं ज्ञाह—मच्चित्त इति । दुर्गाणि आघा-
त्मिकाधिलौकिकादीनि संकटानि । अहंकारात्स्वपाण्डित्या-
भिमानात् न श्रेष्यति मद्यवयं तर्हि विनश्यसि पुरुषार्थ-
शून्यो भावयसि ॥ ५८ ॥ स्वतन्त्रोऽहं त्वदुक्तं न करि-
ष्यामीत्याशङ्क्याह—चदिति । अहङ्कारं गर्वमाश्रित्य
न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव
व्यवसायो निश्चयो मिथ्या । यतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभ वस्त्वां
नियोक्ष्यति । ‘प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति’
इति चोक्तम् ॥ ५९ ॥ ‘प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति’ इत्येतदेव
व्याचष्टे—स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तेन शौर्या-
दिना अवशोऽपि पवश एव तत्करोष्यसि ॥ ६० ॥ कोऽसौ
परो यद्वशेऽहंमस्मीत्यत आह—ईश्वर इति । ईश्वर ईश-
नोऽन्तर्यामी पृथिव्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्व-
प्राणानां हृद्देशे बुद्धिद्रव्यां सर्वप्राणिप्रवतंकास्तिष्ठति ।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदंशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

वाक्यः । सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वोधोमांषु संवलयन्
काष्ठयुक्तिका इव सूत्रधारः यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं
उत्कृष्णमादिशधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि
मायया स्वस्त्या भ्रामयन्निर्दिष्टं संबधः । हे उर्जुन शुक्र
विदुष्विद्वान्तःकरणे, वेद्योऽसौति भावः । अत्राहंकारपूर्वकं यः
कर्म करोति यश्च ईश्वरपरवशोऽहं करोमीतिबुद्ध्या
करोति तयोरत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं मन्त्रो भाष्ये
उदाहृतः—‘अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तते रजसां वेद्या-
भिः’ इति भारद्वाजार्थं ‘अहश्च कृष्णमहरर्जुनं भेत्यग्निमारु-
तस्य प्रतिपत् इति ब्राह्मणेन आग्निमारुते शब्दे विनियुक्ता
प्रथमयुक् । यास्मिन् दिवसे स मेः सूयते यागार्थं तदेव
जन्मसाफल्यदिनं मुख्यमहःशब्दवाच्यम् । अन्यतु दिनम-
दिनमेव निष्फलत्वात् । तथा च स्मृतिः—

‘दशभिज्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः ।

सहस्रजन्म भिः सोमं ब्रह्मण्यं पातुमर्हति’

इति सोमयागस्य दार्ढ्यं दर्शयति । तदयमहःशब्दः काल-
वचनोऽपि सौम्ये कर्मणि वर्तते । यथा दर्शपौर्णमासशब्दो ।
तत्रैवं स्मृते अहः यागः कृष्णं अविदुषः कृतमप्रकाशमेव
भवति । तथाऽहरर्जुनं हृच्छं तदेव विदुषा कृष्णं प्रकाश-
रूपमेव भवति । ते एते उभे अपि विद्वद्विद्विक्ते अहनी
रजसी प्रवृत्तिरूपत्राद्रजोगुणकार्ये आग्निं वेद्याभिर्वेद्याभिः
कर्माङ्गं बबद्धोपासनारूपा वा परमेश्वरे सर्वकर्मोपगन्तुः वा
अहंकारोऽल्पमिमानरूपा वा वेद्या विज्ञानानि ताभिर्विव-
र्तते वैपरायणेन वर्तते सोपासनं कर्म श्रेष्ठं परमात्मतत्त्व-
प्रकाशकं बन्धविच्छेदहेतुः । मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं
बन्धोत्तुरित्यर्थः । तदेव भगवान् पार्थ अर्जुनेति संबधयन्
एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं
दर्शयति ॥ ६१ ॥ तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वस्मिन्
शरणमाश्रयं गच्छ श्रयस्व । तत्प्रसादात् तदनुग्रहात्परां शान्तिं
उपपत्तिं समाधिभिर्नि यावत् । तथा च सूत्रम्—‘समाधि-
सिद्धिरीश्वरप्राणिधानात्’ इति । स्थानं च परं विष्णोः पदं
शोभं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगतार्थमुपसं-
हरति—इतीति । इति एवंप्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन
परमकाशकिने ज्ञानं आदयात् । गुह्यान्मंत्रतन्त्रसायन-

इष्टोऽसि मे ददामि ततो वक्ष्याम ते । ततमं ६४
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

रूपाद्गुह्यतरं अतिशयिने रहस्यम् । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं
विमृश्य सत्यागं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥
एवं यथेष्टकरणमभ्यस्तुशयाप्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव
कृष्णं शास्त्रार्थमुपदेश्येनद्विप्रहणे ऐक्याभ्यस्य संपादयितुमाह-
संति । सर्वभ्यो गुणैर्भ्यः । अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं
भूयः पुनरसंस्तुतमपि मे मम वचनं शृणु । परमं परमार्थ-
विषयत्वात् । न लोभान्नापि भयात्त्वां वक्ष्यामि । किं तर्हि मे
मम इष्टोऽसि परमाप्तोऽसि इति हेतोः ददं अतिशयितं ते
तव हितं यन्नेततो वक्ष्यामि । तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च
हितत्वात्तद्वचनं आमे त्वयि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥ ६४ ॥
तदेव गुह्यतमं हितमाह—मन्मना इति । अहं प्रत्यगात्मा-
नन्दैकधनः परिपूर्णस्वदाकारं मनो यस्य स मन्मनाः भव ।
एतेन ब्रह्मात्माभेदोऽपि साक्षात्करणाय इत्युत्तरपदार्थं
उक्तः । कथमेवंविधा ज्ञाननिष्ठा लभ्यतेऽत आह—मद्भक्तो
भव । एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमपदार्थं उक्तः ।
कथमल्पपुण्यस्य भक्तिरुद्देश्यनीत्यत आह—मद्याजी भग-
वदर्थकर्मकरणशीलो भव । एतेन कर्मप्रधान आद्यपद-
कार्यो विवृतः । ननु यस्य भगवत्प्राप्तिर्वि न संभवति
‘दारिद्र्यात्स्वयाद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिर्दोऽभ्याङ्गप्राकारा
चेतोऽतिदुर्लभं नरेत्याशंक्याह—मां नमस्कुरु । प्राकृत-
भक्त्यैव प्रतिमादौ भगवन्तं सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारा-
दिना सम्यगाराधयेत्यर्थः । तथा चाश्वलायनो नमस्कार-
स्यैव यज्ञत्वमुदाहरति—‘यो नमसा स्वध्वरः’ इति ।
‘यज्ञो वं नमः’ इति हि ब्राह्मणं भवति’ इति च । एवं-
मुक्तस्य सोपानत्रयादृष्टस्य फलमाह—माभिति । मामेव
तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमखंडंकरं त्वं
पश्यसि प्राप्स्यसि । बिम्ब इव प्रतिबिम्बं, घटाकाश इव
महाकाशम् । अस्मिन्नेव शपथं करोति । ते तव पुरः सत्यं
अबाधितार्थभूतं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि मामेवैष्यसीति ।
प्रियोऽसि मे व्रतस्त्वं मे मम प्रियोऽसि । अतः प्रतारणानंदं
त्वयि सत्यमेवाहं ब्रवीमि त्वयः ॥ ६५ ॥ एवं नमनयजन-
भजनमननकमेण सांख्यनिष्ठा उक्ता या पूर्वं ध्यानेनात्मनि
पश्यन्तीत्यनेन श्लोकेन दर्शिता । इदानीं ‘अन्ये त्वेवमजा-
नन्तैः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितन्त्रेभ्य

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।
न चाशुभ्रवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्त्यभिधारयति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयत्नेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०
अज्ञावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥

मृत्युं श्रुतिपरायणाः ' इति केवलोपास्तिनिष्ठा भोगाख्योक्ता
तामाह-सर्वेति।सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहोद्भवबुद्धीनां च
धर्मानभिहोत्रादीन् सुखदुःखादाश्च त्यक्त्वा ममेकं सर्वेश्वरं
सर्वशक्तिं सोपाधिं निरुपाधिं वाऽखण्डैकरसमानन्दध्वजं पर-
मात्मानं, शरणं शृणाति दिनस्तथाविधादीन्, क्लेशादीन् शरण-
माश्रयः परायणं नच्छ प्राप्नुहि। मदेकक्षणो भवेत्यर्थः । अत्र
अज्ञं भुक्त्वेव नृप्यति ननु जलमात्रं पीत्वेतिवत् हेतुत्वं
कत्वाप्राप्त्यर्थः । सर्वधर्मपरिभ्यागेन मां शरणं ब्रजेत्यर्थः ।
यथोक्तम्—' अनात्मदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ' इति ।
एतस्य भगवच्छरण्यकरणस्य फलमाह—अहं त्वेति । अहं
प्रत्यगात्मा सूर्याद्यन्तर्गामी नारायणः । सकलपाप्मवि-
निर्मुक्तः सम्यक्ज्ञातः सन् त्वा त्वां, सर्वपापेभ्यः सञ्चितक्रिय-
माणेभ्यो गोत्रवधादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः शोकं
मुकार्षीः । तथा हि । तत्त्वज्ञानफलं पापास्पृशः शोक-
तरणं च सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं, आदित्यान्तर्वातेन नारायणं
प्रकृत्य न्छान्दोग्ये श्रूयते—' स एष सर्वेभ्यः पापमभ्य
उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पापमभ्यो य एवं वेद । ' तरति
शोकमात्मवित् ' तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'
इति । उदितः ऊर्ध्वमिती गतः पापान्मुक्तकर्म्य गतो निष्पाप
इति श्रुतिपदार्थः वर्णाश्रमधर्मसंन्यासार्थकं षष्ठाध्यायेनो-
क्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्बिकल्पमात्मानं
साक्षात्कुर्वती न कर्मलेप इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ एवं श्लोकद्वयेन
' ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति सांख्य
योगौ द्वितीयाध्याये दर्शितावुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधि-
माह—इदमिति। अतपस्काय तप आलोचनं तद्रहिताय ।
अयत्नशीलायेत्यर्थः । अभक्ताय श्रद्धाहीनाय। अशुभ्रवे गुरु-
सेवामकुर्वते । मां परमात्मानं योऽभ्यसूयति मदीयगुणा-
सहिष्णुतया मयि दोषारोपपरो भवति तस्मै । ननः प्रत्येकं
संबद्धत्वादेतेषां विशेषणानामन्यतमाभावोऽपि कदाचन
महत्यापि संकटे इदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम् । अत्र—

' विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम ।
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानुषङ्गेऽयथाय

न मां शूया वीर्यवती तथा स्याम् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ' ॥

इति श्रवणादसूयाराहितायाजंबोपेतायाभ्यासशीलाय गुरु-
परमेश्वराराधनपराय च एतद्रहस्यं देयं नान्यस्मै इत्यर्थः
॥ ६७ ॥ एवं सम्प्रदायाविधिमुक्त्वा सम्प्रदायकतुः फल-
माह—य इदमिति । इदं परमं गुह्यं यो भक्तिहीनो
मानपूजायार्थां सन् मद्भक्त्यभिधारयति सोऽपि तत एव
पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां भक्तिमद्वैतलक्षणामुपा-
सनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति मुक्तिं
प्राप्स्यतीत्यर्थः । असंशयः संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि
अजामिलादीनां भक्तिगन्धर्वहीनानामपि पुत्रसंभ्रितेन
नारायणेति नाम्ना जेहवशादाह्वयतां तावन्मात्रतुष्टेन
भगवता सद्गतिर्दत्ता किमु वक्तव्यं यो वाचा एतावच्छास्त्र-
रहस्यं प्रतिपादयति । तस्य भक्तिलाभादिकमेण कृतकृत्यत्वं
भविष्यतीति ॥ ६८ ॥ ननु अश्रद्धायु कृतं सर्वं व्यर्थमिति
त्वयैवोक्तं कश्चमभक्तस्याप्येतच्छास्त्राभिधानतो भक्त्यादि-
लाभः सम्भवोद्विद्याशङ्क्याह—न चेति । तस्मादेतच्छास्त्र-
प्रवर्तकादीन्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृतमो न च कश्चिदस्ति ।
इयमेव मम सहती वाचिकी भक्तिस्तां कृत्वा सोपानारोह-
क्रमेण मे मम प्रियतरो भविता भविष्यति । ' अनि-
च्छयाऽपि संस्पृश्ये दहत्येव हि पावकः ' इति । न च भुवि
एतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीति भावः । अक्षरार्थः स्पष्टः
॥ ६९ ॥ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽप्येतुः फलमाह—
अध्येष्यते चेति । शानयत्नेन निर्बिकल्पसमाधिना इष्टः
पूजितः स हि धर्ममेघनामा पुष्कलपुण्यश्रुतिकरस्तद्वत्स्य
शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इति मे मम सर्वेश्वरस्य मतिः ।
तेनात्र श्रुतिस्मात्प्रमेतदिति न मन्तव्यं किंतु भूतार्थवाद
एवायमिति भावः ॥ ७० ॥ प्रवक्तुं श्येतुस्य फलमुक्त्वा
श्रोतुरपि फलमाह—अज्ञावानिति । शृणुयादपि अक्षर-
श्रवणं कुर्यादपि किमु वक्तव्यमादरण्यार्थग्रहणं यः कुर्यात्स
उक्तं फलं प्राप्नुयादिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तं
श्रीभागवते—

' बाहुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांलीन पुनाति हि ।

वक्तारं, पृच्छकं, श्रोतुस्तत्त्वात्सत्किं यथा ' इति ॥ ७१ ॥

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते घनज्जय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्ह्येवा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

सञ्जय उवाच ।

इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महत्तमनः ।

सर्वान्तर्यामी सर्वशोऽपि भगवाँल्लोकशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं
जातं न वेति पृच्छति । अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेव उपदेशं
कृतवता ऋषुणा निदाघ इव मयाऽयं शतकृत्वोऽप्युपदेशेन
कृतार्थः कर्तव्य इत्याशयेनाह—कश्चिदिदं । कश्चिदिति
कामप्रेवदेने । हे पार्थ, एतत्त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रोतव्यं
शब्दतोऽर्थतश्च बोद्धव्यमिति मम कामोऽस्ति । ततस्त्वां
पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुमिति । श्रुतवतोऽपि तव अज्ञान-
कृतः संमोहो विपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपः स्वधर्मं युद्धे
चाधर्मधीरूपः इति स द्विविधोऽपि नष्टः कश्चित् । मच्छ-
मसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामितीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ एवं पृष्ठः
स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन्नर्जुन उवाच 'नष्टो मोहः' इति ।
मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिरयमहमस्मि परं
ब्रह्मेत्यात्मनोऽसन्धानरूपा आत्मतत्त्वाविषया लभ्या । यस्या
लाभेन सर्वदृश्यप्रस्थानां 'यानान् यश्चास्मि तत्त्वतः' इत्यत्रो-
दाहृतानां चिज्जैक्यभ्रमप्रभवानां विमोक्षो भवति तथा च
श्रूयते—'स्मृतिलम्भे' सर्वप्रस्थानां विमोक्षः' इति ।
त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत स्मृतिलम्भेति सम्बन्धः । स्थितोऽ-
स्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसंदेहः नष्टसंदेहः इत्यने-
नानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितम् । करिष्ये
वचनं तवेत्यनेन स्वधर्मं युद्धे चाधर्मधीरूपोऽपि मोहो नष्ट
इति दर्शितम् ॥ ७३ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः । इदानीं कथा-
प्रबन्धमेवानुव्रतयन् राज्ञय उवाच—इतीति । अद्भुतं
चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाश्लोद्धेदजनकम् । शेषं
स्पष्टम् ॥ ७४ ॥ कथमयं त्वया दूरस्थयोरपि बाहुदेवा-
र्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह—व्यासप्रसादादिति ।
भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुःश्रोत्रादिकं महां दत्तं येनाहं
व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलमलकत्राद्विजानामि । अतो
व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परं गुणं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं
च 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं
वैश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः । स्वयं कथयत इत्युक्ते
'अस्य महतो भूतस्य निःश्रंसितमेतत्तद्वेदः' इति
श्रुतेः स्वनिःश्रंसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथ-

संवादमिममप्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्महं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः

यत इत्युच्यते । तदर्थं साक्षात्कथयतः इति ।
सृष्ट्यादौ ब्रह्माणं प्रति वेदानांमर्जुनं प्रति साक्षा-
त्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहात्प्र-
तया ब्रह्मणा समस्वं स्वस्य द्योयते । अत्र एतद्योग-
मित्यभेदेनान्वये तु मुख्यपादपेक्षया एतद्योगमिति पुनर्पुनरुक्तं
लिङ्गयोरपि समानाधिकरण्यं शक्यं च यत्किञ्चिदधस्तादपि
क्षुद्रपद्भन्तुमित्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारप्राबल्यात्तत्र
भिन्नलिङ्गविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तत इति
सामानाधिकरण्यं विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयम् ७५
केशवार्जुनसंवादप्रवर्णनं विश्वरूपाख्ययोगदर्शनं चाह्लादं
क्रमेण श्लोकद्वयेनाह—राजञ्जिति । हे राजन् हे धृतराष्ट्र,
पुण्यं पुण्यकरं पापहरं चेत्यथात्वं संस्मृत्य संस्मृत्येति सभ्रमे
द्विशक्तिः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ७६ ॥ तच्चेति । रूपं विश्वरूपं
एतद्दर्शने हि 'ब्रह्माणमीशम्' इति देशतो विप्रकृष्टं 'वक्त्राणि
ते त्वरमाणा विशान्ति' इति कोलतो व्यवहितं भीष्मादि-
क्षयं च करतलाम क्वदृष्टवान् । तच्च जगतो मिथ्यात्व-
मन्तरेण न संभवतीति प्रतिपादितं वेदान्तकृतके—

'अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करभिल्ववत् ।

योगी संकल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु विधिः ॥ १ ॥

मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थामिदं जगत् ।

अस्तीति तदुपाधिश्चित्सार्वभौम्यात्सर्वमीशते ॥ २ ॥

आरंभपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् ।

अतीतानागतं वस्तु योगी तद्रीक्षतां कथम् ॥ ३ ॥

संकल्पमात्रभातं वस्त्वतीतादि यदीष्यते ।

नष्टलोदर्शनाभं तत्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥ ४ ॥

योगिसंस्त्वमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीष्यते ।

ईशसंकल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तदेत्यताम् ॥ ५ ॥

आरंभे परिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः ।

नैव दृष्टः कचिरसोऽयं स्वप्नमायादिषु स्फुटः ॥ ६ ॥

युगपद्गृह्यते कुंभो नानादेशस्थयोगिभिः ।

जस्यैव इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटम् ॥ ७ ॥

योगिमिश्रार्थमणत्वाद्वैतः सर्वत्र सर्वदा ।

सर्वेवास्तीति चेत्कार्यं कथमाहमिदं भवेत् ॥ ८ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे संन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणि तु द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

समाप्तं भगवद्गीतापर्व ।

भगवद्गीता-प्रशंसा ।

*वैशंपायन उवाच ।

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ १ ॥
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ॥ २ ॥
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते ।
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ३ ॥
षट्शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिं तु सञ्जयः ॥ ४ ॥
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।
भारतामृतसर्वस्वं गीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ॥ ५ ॥

व्यावृत्तं हीष्यते कार्यं युगपाद्भिन्नदेशता ।
चेत्कल्पना विनास्येष्टा दृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ॥ ९ ॥
तस्मात्पाणुभिरावधमिति वक्षापि गव्यवत् ।
प्रवृत्तेः परिणामो वा जग र्विस्त्विन्द्रजालवत् ॥ १० ॥
सत्यं बद्धदृष्टानामिन्द्रजालं विध्य परागदृष्टाम् ।
आधिष्ठानाद्वेत्ते शुद्धदृष्टा नास्त्वेव तद्वयम् इति ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥ यस्मादनन्तैश्वर्यो भगवास्त
दनुग्रहातोऽर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वया जयाशा
कार्यस्याह-यत्रेति । यत्र पक्षे ध्रुवेति सर्वत्र संबध्यते
श्रीदिव्यसमादिशोभा । विजयः प्रसिद्धः । भूतिः श्वर्यं सर्व-
नियन्तृत्वम् । नीतिर्नयश्च । एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुव-
मिति मम मतिः । अतः पाण्डवैः सह सन्धिरेव कर्तव्य
इति भावः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्पद्माव्यप्रमाणक्षमर्यादाधुर्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिस्तोः श्रीनीलकण्ठसूरिच-
र्यस्य कृतौ भारतभावंदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

पर्वणि तु ॥ ४२ ॥

* इयं किल भगवद्गीता-प्रशंसाऽग्निमाध्यायादौ स्थिताऽपीहौचित्यमाक्षयास्माभिः संगृहीता ।